

В.м.

ГАННА БАРЬНОК

ВИБРАНІ ТВОРИ

V.N. Karazin Kharkiv National University

00257726

000014119

В-во „ЧАС“ Київ
1927

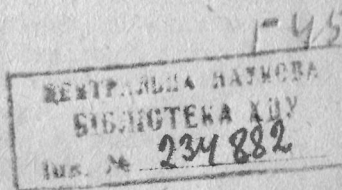
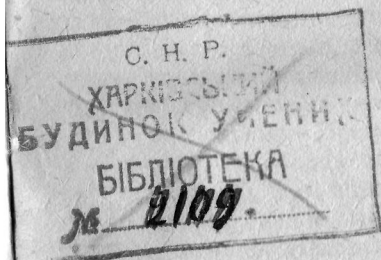
246,9 В.Т.

ГАННА БАРВІНОК

ВИБРАНІ ТВОРИ

Редакція та вступна стаття
ВАЛЕР'ЯНА ЧУБИНЬСЬКОГО

Видавниче Т-во „ЧАС“
Київ—1927

ГАННА БАРВІНОК.

(Біографічно-критичний етюд).

Ганна Барвінок — псевдонім Олександри Михайлівни Кулішевої, урожденої Білозерської. Народилася письменниця р. 1828 в поміщицькій сім'ї на хуторі Матроновці під Борзною. Сім'я батьків стояла вище за тодішній не дуже високий культурний рівень середнього українського панства: їй не чужі були певні культурні й літературні інтереси. Батько, що займав посади по виборам дворянства (повітового комісара, шляхецького маршала-предводителя), залюбки читав Вольтера, улюбленим письменником матери був Вальтер-Скот, цікавилась вона й зародками нового українського письменства. Проте батько помер, коли О. М. було всього 6 років, і освіту вона дістала не дуже високу, почасти домашню, а почасти в приватних пансіонах, сільському — матеріної приятельки Козакової та повітовому — Принцлейна в Конотопі. Дівчині йшов тільки чотирнадцятий рік, коли з освітою вже все було скінчено. Тоді віддалася вона природній охоті до господарства, допомагаючи матері, що мала славу зразкової хазяйки. Недаремне трохи згодом дістала вона від свого нареченого, а потім і чоловіка П. О. Куліша напів жартливу назву „хазяїновиті здібності“.

П. О. Куліш вперше з'явився в Матроновці, як гість свого приятеля — брата Олександри Михайлівни — Василя (відомого потім Кирило-Методієвського братчика й видавця „Основи“) року 1843. Дівчина 15 років відразу дуже подобалась юнаку Кулішеві, як він потім признався в листі до П. О. Плетньова —

„своей наружностью и добрым сердцем“, він тоді-ж закохався, в чому й признавався приятелеві. Не крилася перед братом з своїми ніжними почуттями до Куліша й дівчина, але, вихована в душі тодішніх поняттів, вона не припускала й можливости відчуття без дозволу матери, а тому трималася з Кулішем так стримано, що не допустила його до освідчин. Навіть коли він, від'їзджаючи з Матроновки просив її прийняти на спомин його партрета, вона відмовилась.., Куліш, виїхавши за ворота, подер того партрета й кинув шматки в рівчак...

Майже рік намагався гордий та самолюбний Куліш забути дівчину, але серця не перемиг і несподівано знов з'явився в Матроновці. Олександра Михайлівна, знаючи, що мати, хоч і любить та поважає Куліша, не згодиться на шлюб дочки з ним, бо вважає його для неї за не-пару, почала уникати зближення з ним. Це дуже нервувало Куліша і, врешті, він звернувся до матери з проханням перебалакати з нею на самоті. Білозерська згодилась і бурхлива розмова відбулася. Куліш докоряв матері, що вона перешкоджає його зближенню з Олександрою Михайлівною. — „Нічого подібного, — відповіла мати, — вона вільна й сама не хоче зближення“... „Як то не хоче? вона мене любить!“ Глузуючи з самовпевнености юнака, Білозерська покликала дочку й руба поставила їй питання: — „Пантелеймон Олександрович каже, що ти його любиш?“ — „Так, я люблю Пантелеймона Олександровича“ — відповідала твердо дівчина. — „Я цього не знала“ — сказала мати, але додала, звертаючись до Куліша, що не віддасть за нього дочки і зараз-же попрощалась з ним. Куліш кинувся до флігеля, де проживав з приятелем Василем Білозерським, і сховавши голову у подушки, довго конвульсійно ридав, а на ранок виїхав з Матроновки.

Залишившись на самоті з матір'ю, Олександра

Михайлівна сказала їй: „Ви не згоджуєтесь, щоб я віддалася за Пантелеймона Олександровича; я вашої волі не порушу, але ніхто інший не буде мені чоловіком!“ І всеньку ніч мати прислухалась до голосного дочинного ридання...

Куліш ще раз спробував змагатися з серцем, ще раз намагався „предати вечному забвению“ кохану дівчину, як потім признавався П. О. Плетньову. Іноді йому навіть здавалося, що він осяг цього: „протягом місяця інколи я не думав про них“ (Білозерських)— писав він до того-ж Плетньова (18-ХІІ—46 р.). Діставши наприкінці 46 р. наукову командировку за кордон, Куліш виїхав спершу на Україну, одвідав батька, заїхав і до Матроновки. Він сподівався зберегти при тому „спокій, але сталося інакше“: приспане було кохання вибухнуло з новою силою. Цього разу мати іншими очима подивилась на шлюб дочки з Кулішем: мабуть, командировка за кордон імпувала їй досить, щоб визнати, що наречений вже на добрій дорозі до життєвої кар'єри. Вона згодилась на шлюб, хоч спершу й було вирішено, що шлюб відбудеться після повороту нареченого із-за кордону. Про таке „рішення“ Куліш сповіщав Плетньова в вище цитованому листі від 18 грудня. Але закордонна командировка Кулішева мала тривати 2 $\frac{1}{2}$ роки і термін цей, мабуть, здався безконечним для палкого почуття обох закоханих: принаймні вже через 8 днів Куліш писав знов до Плетньова з Києва, що Олександра Михайлівна їде з ним за кордон, себ-то й весілля відбудеться тепер же перед від'їздом. Таку швидку зміну рішення відкласти шлюб на 2 $\frac{1}{2}$ роки Куліш з властивою йому певною дозою резонерства поясняв діловито: „по возвращении моем из-за границы, я должен буду ввести свою жену в лучшее столичное общество. Провинциальный ее язык, обращение и недостаточность умственного образования

заставили бы ее в таком случае играть незавидную роль. Это побудило меня взять ее с собою за границу и довершить ее образование". (Лист від 26 .XII—46 року)¹⁾.

В кожнім разі весілля Олександри Михайлівни Білозерської з П. О. Кулішем відбулося 24 січня 1847 року в с. Оленовці під Борзною, в маєтку батьків молодой, при чому старшим боярином на весіллі був Тарас Шевченко, тоді близький приятель Кулішів,—і після того всенький життєвий шлях свій вона пройшла подругою великого письменника, проживши з ним в шлюбі 50 років (смертельною хворобою захворів П. О. в день святкування „золотого весілля“, після чого скоро й помер—2 лютого ст. стилю 1897 р.), а остачу днів (померла 23 липня 1917 р.) присвятила культу імени свого небіжчика-чоловіка, клопотам про його величезну літературну й наукову спадщину, влаштуванню Кулішівського музею. Нелегкий був життєвий шлях Олександри Михайлівни: важкі іспити впали на її голову дуже швидко після шлюбу. Ще не дочекалось подружжя на закордонний паспорт для О. М., як П. О. було арештовано в Варшаві в справі Кирило-Методієвського братства. В результаті хвилювань О. М. мала викидень і після того вже ніколи не могла мати дітей... Процес в III відділі, заслання до Тули—все, що випадало на долю Куліші, переживала й Олександра Михайлівна. Але найтяжче для неї було, мабуть, те, що й відносини з чоловіком не були безхмарною ідилією, що й в цьому обсягу вона зазнала тяжких іспитів. Незрівноважений Куліш з другої половини 50-х років переживав важку, досі не зовсім з'ясовану душевну драму, „сумував тяжко“, як сам писав потім про себе, почував себе самотнім з дружиною, мав кілька романів,

1) Усі цитати з листів Куліша до Плетньова наведено з копій, що зробили з оригіналів—Пушкинського дому в Ленінграді В. П. Петров та О. К. Дорошкевич.

иноді марева романів, в яких мріяв знайти розв'язання своєї душевної драми, розкодився й знов сходився з Олександрю Михайлівною... Тепер що-до цього маємо вже всталені факти. Про першу розколіну в відносинах подружжя дізнаємося з листа самого Куліша знов до Плетньова, хоч відомості ці й не цілком ясні. 25 грудня 1856 року він пише:...„моя Александра все хуже и хуже. Жизнь сокрушила ее, пощадив меня. Я, слава богу, совершенно здоров и работаю очень много без усталости. Если есть у меня что больное, так это сердце. В нем столько перевернулось всяких чувств, что я удивляюсь, как оно еще существует“. Коли згадати, що влітку 56 р. Куліш познайомився з О. Г. Милорадовичівною, з якою у нього й почався роман, що подекуди робить вражіння марева роману (можливо, вражіння „марева“ залежить від неповної з'ясованости відповідних фактів), то вищенаведені рядки з листа Кулішевого до Плетньова стають трохи зрозумілішими...

До речі, з родинного листування Кулішевої (Чернігівський Музей), з яким познайомив мене В. П. Петров, за що складаю йому щирю подяку,—видно, що це був період тяжкого доволітнього „нервического“, хорування Олександри Михайлівни. Хворобу жінчину, треба гадати, і мав на увазі Куліш, пишучи до Плетньова: „Жизнь сокрушила ее“.

Не зовсім розвіялось „мареву“, як на весні року 59-го вже полум'ям горів справжній роман з М. О. Маркевичевою (Марко Вовчок). Принаймні 10 квітня 59 року Галаган писав дружині: „Свою жену Кулиш бросил, и она бедная очень жалка“ (О. Дорошкевич. Шевченко в приватному листуванні, Записки 1-го відділу Ак. Наук, VII—VIII, стор. 380). Але роман з Маркевичевою у Куліша не витанцювався; в червні за кордоном стався між ними рішучий розрив і вже від 21-VI—1859 року (через місяць, як Маркевичева при-

хала за кордон) Тургенєв пише до неї: „Итак Кулиш поехал с женою по Волге на Кавказ. Вот те раз! Это не в рифму сказано, а от изумления“. А влітку 1860 р. у Куліша вже починається роман (чи знов марево роману?) з П. Ф. Глібовою, хоч і марево роману з О. Г. Милорадовичівною тоді ще ніби-то не зовсім розвіялося... І вже за часів „Основи“ (р.р. 61—62) Костомаров пише до Мордовцева в Саратов „...Еще прошлый год они (Кулиш та В. М. Білозерський) не ладили. Теперь уже не бывают друг у друга, и Кулиш участвует в „Основе“ и бранит ее, Белозерский бранит Кулиша и помещает его сочинения в „Основе“. Много помогают их нерасположению и семейные отношения, ибо Кулиш разошелся с своею женою, сестрою Белозерского“ („Русская Старина“, 1885, VI, стор. 628). Іменно про цю добу свого життя писав пізніше Куліш у своїй відомій автобіографії: „Був це понурий період його життя, сумував тяжко; а чого—хіба у цілій книжці можна роз'яснити“. (Правда, 1868 „Жизнь Кулиша“ стор. 323). Кінець-кінцем, шлюбні відносини подружжя Кулішів витримали всі іспити „понурого періоду“ Кулішевого життя; догоріли вогні його пристрастей, дотліли романичні захоплення й розвіялись принадні марева романичні.

За „тиху пристань“ стало тоді Кулішеві старосвітське подружжя... Вже на порозі старости, в серпні 1872 р., писав він одному з найближчих приятелів про жінку: „...Без этой особы не могу теперь нигде жить, хоть бы в раю. Цену людям узнаем мы только в старости. Блажен, кто может еще дружеским вниманием отплатить любящему и благородному сердцу за его заслуги перед нами, которых иногда мы и ценить не были способны“. (Письма П. А. Кулиша, К. 1899, оттиск из журнала „К. Ст.“. Письма к И. Ф. Хильчевскому, стр. 30). Крізь звичайну в Куліша резонерську шкаралушу не можемо не відчувати гли-

бокої ширости Кулішевого почуття, тим більш, що аналогічних признань знайдемо не мало в його листах другої половини життя (після „понурого періоду“), коли „старосвітське подружжя“ Кулішів стало варіацією класичних Філемона й Бавкиди...

Тут не можемо спинитись докладно на аналізі, як Кулішевої душевної драми, так і причин родинних непорозумінь, незгод та розходжень подружжя. Не можемо, одначе, не зазначити, що в годину душевної негоди, що збігається в Куліша і з надзвичайним напруженням творчої праці, в годину пристрасних ідеологічних шукань він мусів гостро відчувати свою самотність в шлюбі, мусів дивитись на жінку як на „не-пару“ що-до загальних духовних інтересів... Ще перед шлюбом звир'яв Куліш свої сумніви щоденникові: „Я вплетусь в связь с родственниками своей жены, совершенно по духу мне чуждыми“. Висловами неприхильности до жінчиних братів рябють Кулішеві листи всіх часів, як і висловами почуттів, що свідчать про вічне відштовхування від загалу того оточення, в якому проходила більша частина його життя. Ще, сповіщаючи про своє весілля, писав Куліш Плетньову (4-II—47 р.): „Много было шума и следовательно скуки, но это только для меня; прочие преусердно веселились“.

Повелось в усіх признаннях Кулішевих вбачати „позу“. Не скажемо, щоб Куліш не давав для того жадних підстав, але що-до розходження з оточенням, хоч-би сталість раз засвоєної „позу“ мусить щось залишити й на рахунок ширости. Майже через 35 років після цитованого листа до Плетньова 7 червня 1880 року з тієї-ж Матроновки пише він д-ру Пулюєві: „Дома не хочу святкувати іменин (27 липня), бо не люблю кваканья нашей темноты...“ Знаємо вже, що і підчас, коли буяло в Куліша змислове захоплення, він не позбавився критичного ставлення до коханої нареченої, бачив і відчував у неї „недоста-

точність умственного образования“. А під час, коли вже дотлівали вугілля змислового захоплення, ясно, що мало бути тоді... жінка не відходила від оточення своїх родичів, „цілком чужих духом“ її чоловікові...

А проте щиросерда любов Олександри Михайлівни до чоловіка, що здається не зазнала жадного потьмарення, не маючи сили одірвати її від оточення, що його кісткою від кістки й плоттю від плоти вона була, все-ж таки вводила її перманентно до сфери його духовних інтересів, оскільки це було приступно її „недостатньому розумовому розвитку“... Для нас особливо цікаво, що іменно підчас тих переживань, що про них, мабуть, тільки хитку уяву дають признання Куліша: „життя розстроило її“ та досвідчення Галаганове: „вона зовсім бідолашна“, іменно тоді Олександра Михайлівна зробила перші кроки на тому шляху, що дав їй, кінець-кінцем, місце в історії української літератури не тільки як „жінці Кулішевої“, а й цілком самостійне, під прибраним ім'ям Ганни Барвінок.

Перші твори, підписані цим псевдонімом, з'явилися в „Хаті“, себ-то року 1860, але дата їхнього написання р. 1857-й. Вже в перших творах Ганни Барвінок, хоч і не в тих, що друковано було в „Хаті“, відбився тодішній настрій авторки, пролунав відгомін її особистих переживань: „Рушила я далі з моїм подружжям, — закінчує вона рядки з „подорожньої книжечки“¹⁾ — людські сльози збирати. Бо на радощі люди не так то багаті. І самі в собі не багато ми радощів носили“.

Звертаючись до аналізу літературного надбання Ганни Барвінок, зустрічаємось з цікавим фактом: іменно під той час, коли в особистих відносинах Олександри Михайлівни Кулішевої з чоловіком позначились розколини й почалися тимчасові розходини, Ганна Барвінок в своїх перших творах дає зразки художньої творчості за рецептами, або за теоріями з

ars poetica свого чоловіка. Коли згадаємо, що іменно 57 р. писала Г. Барвінок свої перші твори, яснішим стає для нас практично-навчальний характер таких рядків з листа Пантелеймона Олександровича до дружини від 12/VI 57 року:

„Получил я от жены Маркевича новый рассказ из народной жизни. „Чудо, чудо!“ — восклицаю как Грабовский. Ничего подобного еще не было в литературе нашей. Важно здесь то, что нет вымысла, все было, все случилось и рассказано именно так, как было и случилось; но какой язык! Какие формы! Чудо, чудо! Я даже никому не читал из опасения, что не поймут так, как я понимаю, а это оскорбительно!

Когда напечатаю, пускай тогда понимает каждый по своим силам. Но говорю, что это золотое дно для будущих малороссийских писателей. Вот этнография, вот она! Так должно рассказывать о народе! Так должно сочувствовать народу!“¹⁾.

Не тільки перші твори Ганни Барвінок написано, а й вся її творчість під знаком цих Кулішевих „так треба“ пройшла, змаганням уникнути вигадки („вы-

¹⁾ Листа, що цитату з нього вище наведено, вперше опубліковано в цікавій статті В. П. Петрова, де досить повно охарактеризовано „антиіндивідуалістичні“ погляди Куліша на мистецтво („Шевченко та його доба“, збірн. II, стор. 83—100, ст. В. П. Петрова—„Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856—57-го“). Цілком погоджуючись в основному з освітленням Петрова, не можемо не вбачати в ньому певної дози стилізації й надміру теоретичної послідовності, приписаної Кулішеві. Коли навіть в сподіванні „порозумнішати“ від спілкування з друзями, навіть в бажанні запомогти від друга (Шевченка) „розумною порадою“ — знаходити захоплення мрією „ми“, протиставлення „ми“—„я“, то індивідуалістів, чого доброго, не знайдеться в світі... До речі, в тих передмовах, що додав Куліш „от издателя“ до перших оповідань Г. Барвінок, друкованих в „Хаті“, знаходимо поруч з улюбленими думками Кулішевими про покору творця-художника, — недовідомому велинню народнього духа („Геній народній править його (кобзаря,

¹⁾ Г. Барвінок. „Квітки з сльозами, сльози з квітками“.

мысла“) та розповісти іменно так, як було й трапилося („Как было и случилось“) — керувалась.

І тому, коли вже р. 1882 Куліш в листі до І. І. Білозерського, пропонуючи йому „переглянути дуже гарне оповідання“ Г. Барвінок (мабуть „Вірну пару“), писав: „Ні сюжет „Ориси“, ні афектація мови, ні самі рисунки не подобались мені, а це річ світа, як у городі квітка... Хоть вона мені й родичка, а мушу Вам сказати, що наша кульгава й млява література нічого такого здорового не появила“ (З досі неопублікованого листа від 31/IV-1882 р., Архів Акад. Наук). В тій оцінці відчуваємо не родинну симпатію, а задоволення вчителя. Проте ця оцінка не дуже розійшлася з загальною оцінкою творчости Г. Барвінок у критиків пізніших, представників вже зовсім інших поколінь. Б. Грінченко, напр., вважав, що „кращі її оповідання належать і до кращих зразків українського письменства (Г. Барвінок, Оповідання, Київ, 1902, передмова Б. Грінченка, стор. XXV), а С. Єфремов, називаючи Г. Барвінок „поетом горя й бідуння жіночого“ й порівнюючи її з Марком Вовчком, говорить: „У неї трохи вужча творчости, обмежена психічними переживаннями жінки-селянки, але в цій

себ-то поета, художника, творця) голосом“, „Хата“, стор. 93 т. п.) і думки, що не дають виходу народницько-романтичній теорії мистецтва до самозапечення й деструкції, обмежують її „ліві“ висновки й лише подають здорові погляди на шляхи розвитку тоді початкуючої української літератури. „Наша словесність тільки що молодіє паростки пускає, і нема для неї взору на всьому письменному світі. Її задача — випробувати свій смак на своїх рідних жерелах духовних“. („Хата“, ст. 96). „...такі прості історії життя людського, без добавки фантазії, мають в нашій словесності свою вагу велику, бо тільки такими оповіданнями можна вивіряти, що справді в наших повістях і поемах єсть щиро народнього, а що підсоложеного на взір інших літератур, городянських. Це все одно, що в студії кругом художника живії, живо схоплені з натури ескизи“ (підкреслення наше *ibid.*, стор. 160).

сфері авторка почувала себе цілком вільно й дала низку творів чималой літературної ваги“. (С. Єфремов, Історія українського письменства, т. II, Київ-Ляйпциг, 1919, стор. 70).

І Грінченко, і Єфремов майже одними словами характеризують загальний характер творів Г. Барвінок: перший говорить: „це за малим не стенографічний, вельми правдивий запис“, другий: „оповідання Г. Барвінок—здебільшого фотографічні малюнки, мало не стенографічно записані пригоди з життя, що подають цікавий матеріал до народньої психології, звичаїв, до побуту“. Ми воліли-б говорити не про „стенографічний запис“, а про користування з літературного прийому „оповіди“ („сказа“), хоч подекуди під пером Г. Барвінок і в дуже примітивному вигляді. А прийом „оповіди“, як і кожний інший літературний прийом, має свої закони й вимагає погодження з іншими прийомами архітекτονіки художнього твору. При всьому примітивізмі своєї „поетики“, вже Грінченко напр. розумів, що „не додержуючи концепції, шкодить авторка своїм творам“ (І. с., стр. XXVI). Прийом „оповіди“, намагаючись досягти безпосереднього, свіжого вражіння, уникнути, як наївно висловлювався Куліш, „вигадки“ (власне на вигадці будується все мистецтво!), в оповіданні з сільського життя повинен передати, відтворити характер того, „як оповідають на селі“. Але цього відтворення, цієї передачі він має досягти художнім способом, в жоднім разі не способом стенографічного запису, або фотографічного кодака, бо „запис“, як справедливо зазначив і Грінченко, — „це не є творчість“. Можна думати, що всенька творчість Ганни Барвінок була боротьбою суперечности між інтуїцією художнього таланту й надто буквальним, а тому й невірним розумінням де-яких нормативних тез Кулішевої поетики, що для письменниці була за мистецьку Євангелю. Правда, Куліш своїм

захопленням перед відсутністю в художніх творах „вигадки“ („все было, все случилось и рассказано именно так, как случилось“), своїм емпатичним „вот этнография, вот она!“ та навчальним „так должно рассказывать о народе!“ давав підстави для такого розуміння. Але при такому розумінню його поетика діставала органічної суперечності, бо „живо схоплені з натури художні ескізи“, яких він вимагав від української „словесности“, не могли бути плодом стенографії й фотографії: „ескіз“ з'являється плодом певної художньої праці, себ-то йому органічно властивий елемент „вигадки“. Кінець-кінцем, Куліш сам до кінця не продумав своєї теоретичної поетики і не зовсім погодив між собою її окремі тези, а тим більш практичні з них висновки. Творчість Г. Барвінок була живим втіленням, практичним прикладом Кулішевої поетики в її суперечному розумінню. Її ухили до „стенографічних“ записів та фотографічних малюнків з'являються даниною ворогування з „вигадкою“, але там, де художня інтуїція обмежує це ворогування, бачимо тільки подекуди примітивне, але художньо-виправдане користування з прийому оповіди. Тут інколи твердими ногами ставала письменниця на той міцний ґрунт, на якому згодом таких великих результатів досягли художники новітніх часів, художники сильнішого таланту, інших суспільних поглядів, іншої ідеологічної установки. Беручи на увагу все це „інше“, не можемо проте, напр., не бачити в Г. Барвінок далекого предка от хоч-би й такого популярного зараз, такого міцного художника, як Василь Стефаник... А „стенографічності“ завдячуємо головну з окрас її творчості—аромат народньої мови з типовими ознаками лівобережного забарвлення. Що-ж до суспільних поглядів та ідеологічної установки у Ганни Барвінок, то власне про них і говорити можна тільки з певними застереженнями. Типовий продукт, пасивний відбиток оточення так нена-

висної Кулішеві провінціальної дрібно-масткової „темноти“, Г. Барвінок навряд чи й мала якусь „систему“ суспільних поглядів. В її оповіданнях „з уст народа“ знаходимо відбитки всіх бід народнього життя (головним чином на долі жіночій): тут і злидні народні, й темнота безпросвітня („Квітки з сльозами“, „Русалка“), кріпацтво („Не було змалку“, „Русалка“), салдатчина („Перемогла“), заробітки („Вірна пара“, „Перемогла“), піяцтво („П'яниця“). Але все це для письменниці подібне до з'явищ природніх. Для Г. Барвінок не так характерно те, що в неї, як зазначив О. К. Дорошкевич, стриваємо інколи тенденцію „ідеалізувати панську „гуманність“ і „доброзичливість“ (Дорошкевич, Підручник історії української літератури, К., 1924, стор. 142), характерніш її сприймання життєвого лиха, соціального безладдя, як явищ не то від природи, не то від бога, як от, наприклад, дощ, сніг, смерть тощо... Як не захоплювався „етнографізмом“ М. Вовчка Куліш, а той „етнографізм“ не перешкодив прозвучати його творчості, як протестовий проти кріпацтва. Г. Барвінок—жадний протест невластивий, пасивне співчуття, доброзичливе розчулення—на більше від неї годі чекати. І не тому, що, вірна своїй поетичі, Г. Барвінок малювала те, що бачила, що спостерігала, а її оточувала стихія пасивного сприймання всього, що „бог дасть“. Г. Барвінок і сама була тільки атомом тієї стихії. Тому вона так легко й засвоїла, як основну директиву, як дороговказ практичної поетики, пасивне відображення, що це цілком відповідало її соціальній природі. Нічому вона не намагався вчити, ні за що не кличе боротись, але й саме її „невчення“ красномовно вчить. Вчить соціологічному розумінню літературних явищ...

І можна тільки дивуватись тій прозорливості Куліша, з якою він указав не тільки дружині, але й цільній епосі своїй той шлях, на якому художня творчість

могла „в нашій словесності“, що тільки „молоді паростки“ пускала, „свою вагу велику“ мати. Правда, тут він лише систематизував і теоретично обгрунтував те, що відчував уже Квітка, пишучи в листі до Плетнєва: „Мне было досадно, что все летают под небесами, изобретают отрасли, создают характеры; почему бы не обратиться направо, налево и не писать того, что попадает на глаза?“ Але й ідеї—дороговкази не винахід окремих великих голів, не родяться вони й з шумовиння морського, на потребу життя вони складаються крок за кроком спільною працею багатьох, чутливих до соціальних замовлень свого часу... Оскільки Г. Барвінок, в міру свого художнього таланту й особливо соціальної обмеженості, спромоглася на дійсно „живосхоплені з природи ескізи“, вона стала ланкою в безперервному ланцюгу нашого літературного розвитку і її не сором за предка визнати й владарям дум літературної сучасності... І, як це завжди буває з творами, позначеними художнім талантом, твори Г. Барвінок і зараз не тільки матеріал для історично-літературних міркувань, спостережень та висновків: кращі з них і зараз залюбки прочитає кожний, кому зрозуміле зачарування минулого, його аромату й фарб, хоч-би й як горіло серце з радости від того, що воно минуло безповоротно... А де-які деталі, нехай і не дуже багато їх, в творах Г. Барвінок і досі художньо живі, от хоч-би згадаємо маленьку рисочку з першого оповідання письменниці „Лихо не без добра“, де герой його так пояснює свій „роман“: „бачив на полі, як жала; в'яже добре; а тут люди пораяли женитись; я й оженився“. Над такими художніми деталями безсила й влада часу, під якою „все йде, все минає“...

Київ. 12-15 лютого 1927 р.

Валер'ян Чубинський.

ОПОВІДАННЯ

ЛИХО НЕ БЕЗ ДОБРА.

Як ішла я заміж, так свого жениха й не бачила. Я осталась п'яти год од матери, та ще було в мене дві сестрі та брат жонатий; у його ми й жили. Невістка нами орудувала. Нікого ми не знали, нікуди не ходили. Хто ходить, тому як у себе в оселі, а я було боюсь і за тин вийти; неволя була; тільки по воду до колодязя ходила.

От один раз, якось так лучилось, у сусідстві весілля було. Я й пішла. Як біжить невістчин хлопець: — Іди додому!

Я зараз і йду. Звісно, не рідна мати кличе. Ідемо, аж бачу — недалеко від хати ходить шкапа. Я питаю хлопця: — Чия то шкапа? Де вона взялася?

Бо до нас ніхто ніколи не ходив, — таких злючих собак держала невістка, — і ми нікого не проводили, то й людей не бачили.

— А то, — каже, — хтось до нас приїхав.

Прийшли в хату, аж дивлюсь — такого багато людей! Ну, сказано — багато. Та все локшу кришать. Аж тут невістка мені назустріч:

— Одягайся; підеш вінчатись.

Як мені сказано одягайся, так я й отетеріла й отерпла, ходю по хаті, нічого перед собою й не бачу: завертілось-завертілось у голові... Я нічого не знаю. Ну, й на весілля прохала — як дерев'яна була. Сказано — не знаю.

Мене одягли; хустки подавали, а рушників і не давали. Повели до церкви, на вінець постановили —

я не бачу, не чую. Схаменулась тоді, як уже опинилась у хаті, сама собі з дружиною. Весілля вже, бачте, закінчили, й лавки після приданок треба було змивати, то-що. Гомонить він до мене, а я—усе мовчу. Воно поміж народом пленталось та й бачило доволі, так і говорить до мене, а я усе соромлюсь, усе мовчу. Я й роблю та мовчу: і соромно мені, і страшно, і що воно, і як його!

Мені всього тільки було шіснадцять год, а робити я все вмію: навчила невістка, рано встаючи, що ще й на зорю не займається, та пізно лягаючи. Оце було вона виспиться, бо ляже раніше за нас, а ми робимо—руки й ноги не вгавають; а послі встане та й ще струнчить:—Та ви такі, та сякі, та гладкі!—А сама як бочка! Як іде по хаті, то тільки гуп, гуп! так і перекидається з боку на бік. А я така, що тільки снасть моя була та й годі. Так за день наробишся, що було невістка ізводить уставать овечок доїти. Та докоряє:—Та ви робити не хочете! та повипирала-б я вас за старців, аби ви мого хліба дурно не їли та на очах у мене як більма не стреміли. Та ви мені здоров'я збавили, як я коло вас побиваюся!

Оце було коли не з добра, а з лихого години заведеш пісню, то зараз і репетує:—Не квили! Геть із оселі!

І тепер як згадаю, як оті золоті года уплили, що з дівчатами не гуляла й не співала! Та оце почую, що йдуть поуз двір співаючи, повбирані, позаквітчунані,—вибіжу на подвір'я, приміла-б господи, що робила! так-би й полинула. Та вже минулося—не вернеться: діти плачуть!

Оце-ж, кажу вам, було чоловік устане та й будить мене:—Піди,—каже,—Галочко, подій корівку.

А я кажу:—Та я вже й подоїла.

Або:—Ти-б пополола бурячки, Галочко.

А я вже й повиполювала. Я все, все зроблю, та тільки не гомону—соромлюсь.

Оце вже навпосля, як познайомилися, то ще було й його вчу, як косити.—Оттак,—кажу,—оттак!—Він був убогий собі сирота, усе ходив по наймах, у чумаках та в чабанах, так не доводилось йому косити.

Бог йому споміг—він собі й хату розгорював, і люди його не цурались. Було поприходять зовиці, сусіди, та посідають—балакають, то й я обізвусь, а то соромлюсь. Ото вони й почнуть:—Та вона в тебе скоро вмре. Бач, яка хистка!

—Ні,—каже,—ми її будемо жалувати, так вона й буде в нас жити.

Було почнуть уговорювати, щоб я балакала, так що-ж?—ну, сказано—соромно.

Розпитують було його люди, як він зо мною спізнався.

—Бачив,—каже,—на полі, як жала; в'яже долбре, а тут люди нараяли женитись; я й оженився.

Воно то добре, кажуть, до готової колоди підкладати, а я ввійшла в хату, так пустою пахло; анічогісінького не було. Якби в його стара мати, то все-б не те... Нами орудували чужі люди,—попривикали ми діло робити! Бувало, як прийде оце невістчин батько, та й почне вичитувати мойому братові й нам (це ще як я заміж не йшла).—Ви,—каже,—глядіть мені, не заїжте моєї дитини, вона одна, а вас четверо,—усяке по слову. Бач, як ізмарніла!—А вона така, як кадовб. А брат мовчить, бо нас троє сиріт на його руках. А той багатий дуже.

Отже тепер воно нам і здалося. Як стали робити, як стали, так і розжилися. Тепер я вже двадцять літ замужем і не бідна головочка. Дай, боже, щоб і моїм дітям так! Дітки зобуті, зодягнені, ми хліба не просимо, сама я не роблю: у мене своїх робітників три та четвертого наймаєм. Чоловік мій, та дві дочки, та наймит. Коли й є яка думка, так те, що чоловікові помочи немає. Ось і є хлоп'ятко, так бачте—

мале; ще й не говорити. А все знає. Ходити ще не вмiє, а до помийниці як дочапається, так так і вихлопоще всю. Оце, як тебе укаляли! О, мій пострибунчик! Мій кокотень маленький!

Я все дома: не хожу на роботу, дітки дрібненькі, — треба його доглядіти, обшити й наварити. Я тепер живу так, що й... Сама собі господиня! що схотіла, те й зробила, — усе гарно. Де сіла, де поставила, не оглядаюся — ніхто мені не указ.

Слава богу, повипирала нас із двора невістка, так що ми й не знали, коли і як вона тії переговори вела. Ми повиходили заміж — у нас є й кусок хліба, і скотинка. Чоловіки нас шанують, нічим не зобіждають. Сказано, — лихо не без добра. Ну що, якби їй оце почав вичитувати, як вона знущалася над нами? Та вже вона дожилась і так. Брат умер, вона попродала ґрунти да попроміювала: усе розорилось, усе марно пішло, бо робітників повипихала. Тепер і хата її дивиться якось сторч.

Було, як вишло нас четверо жати, та ще два наймити, так живо ниву знесемо, так усю й устелимо снопами! Серпи тільки чиш-чиш-чиш!.. так і крешуть, мов блискавиця, або як сонце грає. Аж завидують було люди. Так добре було жити. А тепер, як робітників-дармоїдів не стало, так і їсти нічого. Діти її покидали, одно тільки невеличке з нею живе, та й то калічка. Убожество таке! І міста того не пізнаємо вже, де жили колись: усе розплилось!.. Як дбаєш, так і маєш; як робиш, так і ходиш. Бог не скірен, та влучен.

Чи чуєте, цуцень дзяволить і мов щось гейкає? Біжи, доню, батько їде, гостинця з ярмарку везе! Одчиняйте, дітки, ворота, а я кинусь боржій обідати готувати...

В-ОСЕНИ ЛІТО.

Мені-б то вже, здавалось, ніби й ніякого молодого подружжя шукати, що й волос у мене вже сріблом пролискується, і сім'я, слава богу, в мене не мала. З первою жінкою прожив я таки, хвалити господа, гарно. Діток позгодували й худоби придбали. На все село старий Кавун хазяїн. Двома плугами орю, хлібець од літа до літа молочу. І хати в мене, як бачите, нові, просторі. У Києві образи покупив хороші. Люди мене багатирем по всіх селах славлять. — „Що йому, багатиреві такому? Яка йому журба? Старша дочка на порі, двоє хлопців підпарубочих та наймитів двоє, — чого йому в світі журитись?“

А то, знаєте, сумний було хожу я, як умерла моя Настя небога. То родички мені й переказують: оттак люди плещуть, мовляв. Еге, добре чуже лихо міряти, — зміряй своє!..

Отто вмерла моя перва жінка Настя, — дай, боже, їй царство небесне! Я ще послужив громаді з півроку... Я, бачте, був сотським. Ось моя й грамота. Це мені дала громада. „Ти в нас, Іване, був радітелем, — ми тобі похвалу написали“. Так я її оправив під скло — нехай же буде пам'ять — і висить у мене в світлиці.

Де вже було мені служити? Не то громадського, і свого діла головою не подужаю. Нудьга мене бере — до землі никну. Оце-ж, думаю, старі года мене крушать: не піддаюсь, знаєте, журбі. Покинув сотникувати, та й думаю: — Радітиму вже тільки дітям. —

Козацтво скільки мене не прохало, скільки могоричу того мені не ставили... ну, й я їм поставлю, а служити більше не схотів. Думка така: поживу з дітьми, то подужчаю: не признаюсь і сам собі, що червяк серце точить. Дав лад дома... Старша дочка в мене, хвалити бога, дівка моторна, — як мати малим дітям; іще не охмається й заміж. — Я, — каже, — татусю, погуляю в тебе; надвіуюсь і накруасуюсь.

А мені світ не милий — проте мовчу їй. Сумно мені самому вік кінчати. Діти чужа користь, а найбільш того дочки. Хто сиву голову мою на останці віку мого догляне? Хто у недузї припаде, так як вірне подружжя? І діти мене не тішать! Думав, вони мене розважать — ні! Нема моєї голубки Насті! Добра була людина, хай вона нашим дітям сниться!

Зробив собі труну у клуні, що й діти не знали. Піду було, ляжу в труну, та й замру, хоч-би й поховали.

Діти було питають:—Де ви, тату, були? Ми на вас гукали.

— Спав, — кажу, — на ожереді.

Така смертельна нудьга брала послі покійної Насті, — хай їй земля пером! Я й знаю, що гріх мені так убиватись; та що-ж, коли старість іде, а я один!

Журюся... А тут баби, то діди, наше шановне козацтво, зійшлись якось святками випити по чарці і побалакати... кивають головою, що зі мною сталося! Підкосило мене, як косою; змарнів і посинів — чого-б здається? Дивуються, що в мене всього доволі, а сам хожу, наче чоловіка згубив, або що. А которі розумніші, рають мені: — Шукай, Іване, собі пари. Не довікуеш ти так віку. Це в тебе, мабуть, така натура, що самотою тобі не прожити.

А баби мені ще більшого жалю задають: — Що то вмирати не хотіла твоя Настя! Що то їй добре було за тобою! Повна чаша в господі, ласкаве слово од

чоловіка, кругом діточки, як вінок, і повага-ж яка од усіх! — Коли-б, — каже, — мій вік ішов не вперед, а назад! Мені тепер саме на веселу жизнь засвітилось: слуги в мене свої — дітки рідненькі; і слуги вірні, і порада й потіха.

Розжалобили мене такими речами: усе наше життя любе, хороше, як на папері списали.

Одна баба, родичка, каже: — Одружись, Іване, бери Пастухівну, — заможня!.. аж скриня тріщить, вона тільки не признається.

— От, — кажу, — хай мене господь боронить! Я її змолоду знав: така скнара! А мені на віщо те добро? У мене всього доволі: буде й дітям, і мені.

— Ну, так Петренкову Зіньку. Що за хороша дівчина — сказати!

— Бог з вами! Що це ви торочите! Оце-б то я, стар чоловік, занастив молодий вік дівочий. Мені якби таку не дуже й молоду: і ще лучче, якби вдову, хоч і вбогу, дарма, та щоб була звичайна, поважала людей і гріха боялась... А то, що мені взяти мордовану?.. Щоб іще — крий господи — на старість і свою честь іскаляти? У мене-ж дочка на віддані; у мене сини паруб'ята! Годі, годі! — кажу. Не одружся, і не турбуйте мене. Як згадаю свою покійну Настю, хай їй легенько лежати, так ні одна не підходить у нас у селі.

Бабам тільки натякни, то що-дня бігатимуть: і та-б пішла, і друга. А що люблять весілля!.. Я все село своє перебрав собі в голові, — ні одна не припадає до серця.

Так і порішив — не шукати вже пари... Та оце на Маковія був у Крутих Вайраках ярмарок. Я на перепутті, їдучи через Вербовці, завернув до свого небожа. Там наш бджоляник укупі стоїть, так за одним заходом, думаю собі, навідаюсь. Те, да се, слово за слово, почали радитись, щоб укупі їхати ярмарку-

вати. Поєднались; я своїх волів у нього покинув, а на небожовому возі ми вдвох і поїхали. Говоримо їдучи; я й сумую, що старість без подружжя трудна й гірка. Дітки молоді граються, всякі собі забавки та жарти вигадують, а я, старий, вийду одинокий, сяду на призьбі, схлюся — ні з ким слова мені сказати. Дітки-ж колись розійдуться: хлоп'ята вже квапляться чумакувати, а з дівчат яка користь? Розберуть по чужих дворах, а я один сумуватиму...

Так то журюсь собі. Небіж і накинувся: женись, дядьку, та й женись!

— Нема, — кажу, — пари мені пристойної. У нас і во всьому селі нема такої, щоб уподобав.

— Та чого-ж вам у своєму женитись? Я вам знайду таку пристойну пару, дядьку. Та ви, мені здається, не раз у нас її й бачили. Ольгою звать.

— Хиба-ж, — кажу, — Ольга вдова?

А я бачив її в небожа, як вона вбивалась за своїм чоловіком: її чоловіка взяли в москалі.

— Авже-ж удова! Прийшла оце бумага з долку, що чоловік її помер. А що то за молодича, дядьку! Хороша, хоч води з лица напийся, а тиха, а роботяща — сказати!

Справді, вона мені й тоді ще в око впала, що яке-то молоде й хороше, та нещасливе!

— Ось заїдьмо, — каже, — буцім води напийтесь мимоїздом, до тої вдовиці. Вона живе на ріжку, коло царини. Та я там свій і мішок візьму: вона до себе забрала з пшоном, як товкла в нас просо за одсип.

От і двинули, та й зашли до неї, до оцієї моєї вже тепер Ольги. Чи думав я, побачивши її вперше, що колись вона мені дружиною буде? Зайшли, а воно собі, одиноке, метушиться по подвір'ю. Ми на неї почали гукати: — Молодице, молодиче! Ось ходіть сюди!

Прибігло воно, таке чепурне, краска так і горить

на щоках. Уклонилось нам і питає: — Чого бажаєте, дядьку?

А мене наче огнем у серце проняло від її голосу.

Я — мов-би то води напийтесь, а небіж — за мішком. Забрали й поїхали.

Що-ж? Цілу дорогу мигтить мені в очу, як сонце! Само собі сирітствує... Таке молоде, таке звичайне, таке трудяще! Та так чогось, аж боюсь, щоб не поспитав мене небіж, як вона мені здалася. А він як на те-ж: — А що, дядьку, вподобали? Гарна вдова?

Я аж затрясся...

— Молодиця, — кажу, — нівроку їй, гарна! Та що-ж? Не мені, старому, з нею паруватись.

А в голові ізнов своє. А як уклонилось! А як, ухопивши коромисло, кинулось за свіженькою водою до колодязя! А як, ідучи до нас, сорочку осмикало, бо підтикане було й рукавчата закачані були. Отто поралось коло чогось! Та яке-ж соромляже, боже! А як, подаючи воду, сказало: — Будьте здорові, пивши! — наче справді поздоровшав, аж на серці полегшало від того слова тихого.

Чого-ж це воно мені так?.. Увесь той сум мов чарами одвело мені. І на возі мені не сидиться... Лучче-б я пішов по-між нивами, по обміжках, слухав би, як жито шумить, іграє колосом. Що вже там не говорить небіж, я його не слухаю, — у мене в очу жита, жита хвилясті... Таке мені привиджується, що бог його знає й що, а сам такий чогось добрий-добрий зробився! І хочу здержатись, та не впинюсь.

— Оттам, — кажу, — небоже, в тебе хлівець зовсім світиться; а в мене два вози лози зосталось од весни, приїдеш, так забереш.

І сам не стямивсь, як вихопилось сєє слово.

— О, спасибі-ж вам, — каже, — дядечку! А я бідкаюсь, де його мені взяти! Болото цю зиму не замерзло, так я й не вивіз собі, а на зиму нічим хліва захистити.

Говорить, а я вже його й не слухаю, та ще думаю: живе коло мене убога вдова, розгорила собі мазанку з весни. Треба їй послати мірочок зо дві житця на новосілля та цямринку в колодязь їй упустити. У неї тільки хата нова, а хазяйства ніякого... Здається, й курка не ходить; а города того крихта, що ні за що й рук зачепити старістю. І ще-ж,—думаю,—треба й старця божого, Архипа, допомогти. Стріха в його добре попрогнивала й мохом очербростала: треба заладнати. Пошлю наймитом віз очерету, нехай поладить; та борошненця і конопельок,—думаю,—можна приложити; він усе плете на мир вірвовки.

Думаю, а вона мені, оця Ольга, з-перед очей не сходить. Так мені аж ніби моторошно... а більш усього, що тут небіж. Чому я сам не поїхав?.. А послі взяв, та й приліг на возі. Щось мене, — кажу, — клонить на сон... спочину трохи. А я, — аби він на мене не дивився, а в голові все своє.

— Боже мій! — думаю, — чи не оце-ж моя пара? У себе в селі не вподобав, а тут, в убогій хатині, серед степу, на ріжечку, як на припічку, хатиночка приткнулась. Що сужено, то не розгужено... Ні, — думаю... дурниця в голову залізла! Я-ж уже перебрав усіх у селі з бабами, і зарік положив не женитись.

А послі знов, як згадаю, яке воно чепурне, та яке-ж звичайне, як привітало нас, та ще молоде, хоч куди хороше! І гіркої випило у короткий вік доволі! Ось, мабуть, чи не три годи вдовує, всяке обіждає, корить, а воно й не змагнеться. І не попустило-ж себе як-небудь: нігде слова про його негожого не чути. Тільки кажуть: роботяща й богобоязлива. Посправляло собі всього удовуючи; так окукобилась, мов та горличка... Не при достатку, а все доладу; не прогуляло, не пропило з парубками, з москалями, як другі, zostавшись не то вдовами, а скоро тільки чоловіки чуби покидали...

Повертаючись із ярмарку, уже й не минув її. Ввійшов у хату, а воно, як квітка, сидить і щось там собі корписає. Так собі, в запащині, в сорочечці й очіпку: звісно дома.

— Здорова була, молодиче!

Як схопиться-ж воно з лавки, аж затрусилось. Хата була настіж, так я й ввійшов стиха.

— Будьте здорові, дядьку.

— Помагай біг, — кажу.

— Спасибі вам! — І знов уклонилось, та чогось аж зачервонилось... аж жахтить...

Я взяв її за руку. — Ольго, — кажу, — моя кралячко! Чи хочеш ти мені, сторому, дружиною бути, старий вік мій заквітчати?

А вона, моя горличка, як заплаче!

— Я, — каже, — сирота, дядьку! — А само труситься.

У мене аж серце заболіло. Я її пригорнув до себе та й кажу: — Будеш, Ольго, моєю вірною дружиною, моєю дитиною? Будеш?

А воно: — Коли, — каже, — ласка ваша.

— Коли-ж посилати до тебе старостів?

От вона вже тоді й сказала. Я й пішов боржій із хати доганяти небожа, бо він поїхав собі тюпки, а я нарочито до хати пішов навпростець, щоб його послі переняти.

От прості наші люди кажуть, та правду ширу, що по-надобі, то найдеш і в кадубі. Суженої конем не об'їдеш.

Догнав небожа, заїхав до нього, забрав свою паровицю та й поїхав до дому, а послі вже вкупі зі старостами поїхали до неї з хлібом, з сіллю, на розглядини, буцім мені теє треба, а я — аби закон сповнитися. Що-ж ви думаєте? Само собі робило, а ще не тільки прогудувалось, одялось, обулось, — і в закромі ще нашли сім мірок жита хорошого, сухого, гречки

три мірки, проса дві мірки, і ще-ж було й непомолочене жито. І всього потрошку — й конопель, і полотенка, й сорочечки, повимережувані усе різною мережкою (сокотухи наші до всього подоглежувались).

Оттаке то воно в мене! Удовою було, здається, три годи, а червоного очіпка не наділо ¹⁾. Таке соромляже й таке любе, звичайне. Мовчки собі побивалось, мовчки у бога долі просило. Що то мусіло лиха перетерпіти самотою! Є в неї й брат жонатий, жив поруч із нею. Так що-ж? у брата своя сім'я... Сказано: брат, та не батько, сестра, та не мати. Було в брата й волів не попросить зорати польце; чужі люди їй зорють і засіють, а воно вже людям одробляє. Так тепер же вже вона в мене, слава богу, господиня нівроку! Одинадцятро дітей моїх на тій половині живуть. Старша дочка порядкує й малим лад дає. У мене, спасибі богу, два наймити й наймичка, свої жінці: дві старші дочки та їх троє. Ольга їх тільки жати споряжає, а сама вже не хилється. Є кому робити. Хай одпочине: вік один, другого не буде. Ми вже тільки порядок даємо з нею в хазяйстві. Спорядимо дві паровиці, накладемо всього доброго та й рушай з богом на ниву. Ми, старі, тільки поїдемо поле зажати — молодіж заохотити. Станем удвох, по постаті пройдемо, нажнем удвох снопок, поблагословимо своїх робітників, та й додому з снопом первачком. Так год-у-год і живемо, хвалити господа! А оце вже Ольга моя й дитину собі надумала. Так то послав мені господь в-осени літо!

1857 р.

Під Лубнями.

¹⁾ Удова, як бажає вдруге одружитись, надіває червоний очіпок у празник і в будень.

НЕ БУЛО ЗМАЛКУ—НЕ БУДЕ Й ДО СТАНКУ.

I.

По десятому году я осталась сиротою. Батько й мати на однім тижні померли од якоїсь проморії, — та мати ще й удушливенька була: було всю ніченьку зсидити, усе бухикає. Батько ізразу занедужав — так і занедужав; мати послі захорovala; думали, що він скоріш умре за матір, а батько ще, як мати вмерла, очуняв, устав, на полу посидів, плакав на нас гледючи (у мене ще сестра й брат були менші мене), велів наварити вечеряти — пом'янути матір. Як вечеряв, — тільки й речі чули. Смерти — не одперти.

Тільки й згадаю тепер про їх, що оце було ми, дітвора, на печі, або так заходимось пустувати, — як такий сколотимо, що хоть із хати тікай, — от мати за деркач, та до нас прожогом так і кинеться, — ми й втихнем; одійшла до печі — ми й знов за своє. Нехай же було батько тільки озветься, голос подасть — уже й не телехнеш. Тільки й зазнаю про їх.

Ще було, оце батько піде в гості в Бахмачи, веділю проходить — байдуже; бо він тільки жалував одного Олександрика: — Цей, — каже, — мене хлібом догодує. Така-б то думка: сії дівчата — чужа користь, покинуть, розтечуться, а хлопець при йому буде, старости догледить. А мати всіх однаково жалувала: було що-суботи позмиває й порозчісує голови, сорочки чистенькі понадіває, коміри було повишиває, а мені, раз колись, тільки пристьобала, бо сердилась.

Мати, було, як зрветься хоч на один день куди, — боже мій! нудим світом, вибігаєм їй на зустріч, гукаєм, прислухаємся до її голосу, — примів би всієї птиць із гаю порозганяв, щоб не щебетали, гай би вивернув з корінням, щоб не шумів; і уши насторошим та й слухаєм, чи не кашляне, чи не йде мати: скажано — матір не купити, не заслужити... Оце було йдеш та й кашляне, — недужа була; біжимо, — мамо, мамол! опадемо її, улипнем, як мухи до меду; що зробимо — хвалимось... Боже, які раді! Я мала була; ніхто вже як я, було, матусі дожидаюсь, — як оповесні ластівки. Жду, пожду, а послі біжу гаями цілу верству їй назустріч.

Раз була аж заблудилась, блукавши, а тут зірвала лась фуга така, вітер, дощ став накрапати, — так темніло в лісі зробилось, наче вороння на дощ скупилось; ластівки шумить, змерзла я — так мене й б'є; коли-ж нагодились ночліжники, що знали батька, — так мене й забирали на коня, верхи їхали, взяли мене, посадили, а мати куди піде, то батько наказував, щоб ми у хаті сиділи, а я не всижу, біжу вслід, шукаю, а батько вийде: оглянись — він за мною, бачу неподалеку зручелену березу, я й прихилився наче сплю...

Як батько й мати померли — бігали ми довго по могилки, тужимо; іще так близько лежали — в вищому невому саду, коло хати. Кликали й батька й мати, так не йдуть!... не докличешся вже! Сама, коли мати піду було, так плачу. Все згадую, як мати було на світі каже: — Діточки, запобігайте світа, поки служать літкою, коли я посварюсь, або батько, то не на лихо, а на добро вам, для миру вас готуем, а там усього сподіюється... — Батькові поставили хрест, а матері й Мати попереду вмерла та й хреста нема! Минуло вже багато те давно, а серце щемить і досі, як згадаю.

Гірко було без матери жити; щаслива моя сестра, що бог її прийняв рано. Всяке пестить по-своєму

Було, на мої намиста, запаски, личмани заглежуться і дівчата й молодіці, й розпитують про дядину чи вона мене уже зовсім за дитину взяла, чи так?.. про її добро. — Гм, щаслива, — кажуть на мене: — це все їй буде! Тепер, — кажуть, — та як рядить! як вишню. За писаря, або за якого міщанина еднає.

А я: хі-хі! та й захилюся за кого-небудь. Я прце ще й не думала: мені тільки весело та любо. Усе весело, усе кругом мене мов усміхається! Хруст гуде над ухом, оленка... а мені — що твій соловей. Сказано — п'ятнадцятий год постиг, не мала ще горя. а старе глибше запало, дитиною ще минуло...

На великодні святки — чого в мене нема! Самим писанками обмінююсь було, як христосуюсь із подругами. Убере було мене дядина, в дрібушки поплетєтьощки до кірок попустить, — тільки квітки роблені було ще надівати не дає: — Порано ще, — каже, — небого: ще вигуляйся, підіймись на кірх, — тоді квітки і в танець дозрівши, а то що! нерозпуковкою ходити: не на тебе будуть дивитись, а на твою квітку.

Я було стьожики понадкроюю, дівчатам пороздає разки понаднизую, — так-би все й розділилась із ними. А послі було й сама признаюсь дядині, що над половинила, а дядина вже сього — ні. „Я, — каже, — дбала не руки склавши, а ти його марно порозтринякуеш“... А мені аж на шії важко.

II.

От, на Великдень, пішла я з сусідом і з подругами в гурті паски святити. У нас і порося, і салі й ковбаси: спасибі богу, всього було. Привезли, по стали на цвинтарі: я поруч із своїм сусідом (він на своїм возі й привіз, бо моя дядина на хазяйстві зоталась). Із воріт на цвинтар люди так і точаться, як бджоли з улля, з пасками, аж душно зробилось. Кругом люди у два ряди постали рясно, мов квітки

кто рядочками насажав, тільки поміж пропустили допові з причетом пройти. Почали з рушників усячану вив'язувати; і коло мене хтось по праву руку став, та я й не оглянулась: саме піп із церкви з причетом вийшов і почав кропити, іде рядами та все кропить, а тут за ним услід титар проскури кладе, а од миру одбирає крашанки, п'ятаччя.

Порівнялись ізо мною і од мене одібрали, я й гроші подала; підійшли й до мого сусіда, що по праву руку, — аж і взяти нічого. Пасочка пшенишна маленька, сала шматок, пара крашанок і хрину корінчик. У мене аж тьохнуло. Зглянула я, — аж боже-ж мій милий! Парубок, як квітка, стоїть, — тільки врода його! Узяв титар крашанку, подержав у руці, подививсь на його, та й положив назад мовчки.

Бачила я цього парубка на музиках і все дивувалась, чом він не йде у танець, чом він не женижається? Гордий, думаєм... пишається як своєю вродою... і пари собі не добере. Статніший од усіх, молодий і худорлявий, черноусий, смуглявий, очі як терен, і кучері по йому. Тільки на його й дивувалась, а те й байдуже. Дівчата кажуть: і той гарний, і той багатий, — я на те й не вважала; тільки тепер скинула очима, що усі-ж то в синіх жупанах, як волошки в житі синіють, а мій — у такий день у сіряніні, та тільки врода його горда й пишна все скрашає. Стоїть, як місяць над зорями...

Стоїть він зо мною поруч. Мені аж жарко стало, та так щось од самого серця й покотилося: і жаль мені чогось, і сама не знаю; і весело й не знаю — куди мені очі свої повести? Хоч я й поведу їх куди, то все рівно — нічого не бачу й не чую. Хотілось би на його... та вії замигтять-замигтять — і не згляну, як на сонце...

Так і чую, як краска мені шибєє вгору, аж в очі залльється, та й опуститься... Одхинуло; я — зирк:

проти мене стоять з пасками, а я їй забула де я. Спасибі їм, і не дивляться на мене. Я хустину виняла, утерлась; стала затикати за запашину, руки трясутся — не заложу, та й упустила; він нахилився мені підіймати, а я їй собі, — та як скинулись зблизька очима, то я їй додому прийшла з пасками, нічого не тямивши.

Дядина нас зустріла: „Що це ти, моя голубко, як повна рожа розцвіла?...“ А я їй слова не промовлю. „Ох, чи не наглянуло тебе що?“ Сорочку мені зараз навиворот наділа. Я горіла аж два дні, — тільки кришечкою паски розговілась, і то дядина вблагала: „Може, — каже, — од свяченого подужчаєш“; а то їй рісочки не було в роті.

З того часу він уже й навіки зоставсь у мойому серці з тієї години, як зглянулись із ним на цвинтарі. Він мій, мій! Усе мені стало немиле; його хочу бачити, — не дядину, не дівчат.. його!... сіру вбогу свитину, кучері... Як-би крила — полинула-б до його зозулею, кувала-б, визивала його: та куди-ж?... У людей би розпитала — та як-же його величати?... Боже-ж мій! сіра свитина, чорні кучері, та й тільки: — не врозуміють... та оце-б то їм і сказати?... Сама спершу надивлюся, сама... нікому не скажу про його — буду думкою жити... Оце то воно й є, що:

„Полюбила козаченька,
Не спитала й відки“.

III.

Приходять дівчата, кличуть на музики, — я тільки на третій день пішла. Підходим до шинку; на ганках такого народу зібралось, — музика у сінях гуде, дівчата кругом одна за однією як утки пливуть. Я — тиць на поріг, а очі зараз і зустріли, чого бажали. Я ні туди, ні сюди. Дівчата на мене зраду: „Що ти прикипіла? Йди швидче!“ — А мене ноги не несуть. Силою гурба допхала.

Прийшли, посіли. Усі гомонять, — музика так і ріже горлиці, журавля; бубон гуде; а в мене в очах усе крутиться. Дівчата на мене гукають, — я не чую; котрась мене схибила за плече: „Що це ти, Зінько? нездужавш, чи що? Оце хтось наглянув, або ти ступила в таке місце, де зла людина недобре подумала... Оглухла!“

Тут молодиці підійшли, кажуть, чи не переполох, — що піти-б до Золотарихи: вона добре вмівє вилити, усе розкаже, з чого сталося і чим лічити від якої хвороби.

Люди почали потроху збиратись коло нас, а я все горю. Відкаюсь, на що між люди пішла! Так і то-ж біда, — його не вбачила-б. А тим часом за мною помічають. Дивляться на мої щокі, та добре, що не знають, що серденько моє мені каже; а в йому так тобі і болізько, і люблю...

Прийшла додому, — невесело мені, не знаю, за що взятись, і світ мені не милий. Дядині-б одкрити все, так не хочеться: здається, не так згляне, як я, на його. Хожу наче в пустці, няньчусь із своїм серцем, та все одна думка: як-би мені його побачити, як-би мені провідати де він живе, як його звуть. А тут дядина все коло мене клопочеться. — Нічого, тіточко, — кажу їй: — це мене собаки налякали. Я дужа, зовсім дужа.

Вийшла увечері, сіла на призьбі: так він у моїх очах і увиджається! Як-же мені провідать, нікому не казавши? Згадала я, що молодиці про ворожку Золотариху казали. — Піду-ж, думаю: що бог дасть. Хай вона мені скаже, хто то і де він. — Та як згадаю і про дядину, що її дурю, правди не кажу, то аж серце моє заболить: так мені жаль стане. Думаю собі: скажу їй, а послі знов — ні. Тільки Золотарисі одкрию. І то-ж лихо! Як-же я прихилюся послі до дядини, що мені за матір стала?

Сиджу, а серце так у мене колотиться. Припала я на холодну приспу, аж стогну, метушуся. Боже-ж мій! Боже-ж мій! Коли-б хоч раз поглянути на його без людей! Одну годиночку, одну хвилечку... А тут солов'ї душу дотинають: умерти мені не хочеться і жить мені нудно. — Мовчїть, — кажу, — соловеечки дайте трохи душі утихнути, а то вистановиться... Ох щоб не задхнутись од тієї муки!

А дядина відсунула кватирочку, почула та й почала гукати:—Зінечко, Зінечко! це ти, моя кришко так стогнеш і розмовляєш? з ким це ти так?.. з зорею вечірньою, чи що?

У мене й дух занявся... що це я наробила!

— Ходи сюди, моя доне... Що це на тебе пригодилька? Завтра підем до Золотарихи, — нехай виллє Вона всю правду скаже. Колись мені виливала, як я ногу звихнула... Я то колись у гарбузовій гудині заплутавшись упала; болить нога та й болить, а хто його знає й чого, які ліки прикладати?.. Иди в хату серце. Коли-б як переждати ніч: уже пізно, моя дитино. Я прилягла та й заснула послі вечері. А ти й не входила і в хату досі? Подивись на зорі: уже не світ займається.

— Дядиночко, дядиночко!—кажу, та й слова більш не промовлю: так серце розходилося.

— Що тобі?

— Нічого. Ай!..

— Та таки що-ж, моя квіточко?

— Тут щось,—кажу, показуючи на серце. Не вмію гаразд і розказати—що.

— Нудно?—каже.

— Нудно.

— Ляж.

Лягла я; скропила вона мене святою водою, уложилася спати, сама довго не спала, та й я—ні.

IV.

Встали рано; дядина скоренько спорядила мене,— і пішли до Золотарихи. Виливала вона з воску свічки: так і запливе й стуманіє. Золотариха аж головою покрутить і якимсь ніби жалібно на мене згляне. Утрете взяла та й вилила з самого олива, та тоді й каже:— Дивіться по прикметах, чи не згадаєте чого?

Я зглянула та наче на долоні все бачу. А дядина моя толкує: „Ото, що наче копи здаються, то паски розставлені,—там її й наглянуто“.

А я ще більше добачаю: що ми схилилися, і як мені хустку подав, а їй здається— то ті собаки, що мене налякали, зіп'ялись, гризуться.

А Золотариха на мене зглянула:—А тобі що, доню, здається?

Я так і зачервонілась та й кажу:—Собаки.

А вона:—Ні, то парубок, моя голубко, тобі до ніг докосяється. — Готуйся, — каже моїй дядині:— скоро старости завітають у хату до твоєї небоги, хоть іще рано до пори. І тебе, моя доню, нагляне не одно парубоцьке око і через це буде твоїй молодій голові багато турбу... Що можна, те одведу, а чого не можна, то й дурити, моє серденько, не стану. Це тільки втрете мені довелось на віку трудно виливати, а то— одразу: хоч і воском, то все як намалюється.

Та й вислала дядину у другу хату. А мені:— Ляж,—каже.

Я лягла.

Вона налила у стаканець води: навхрест наліпила в стакані чотири страсні свічки й запалила. І стала вилити у воду, а послі поклони покладати; та ізнов згляне у воду та й ізнов кладе й хрести й поклони свічки. Послі подержала мене за п'яти, пошептала щось і сплювала; послі притулила рукою до очей, до

серця, почала знов молитись, а послі звеліла мені подуть на свічки і напитись тієї води.

— Голубко моя, — каже: — жаль мені тебе. Ти, — каже, — ще дитина, а серденько твоє вже заняте, як голубка з гнізда випурхнуло. Попоносишся ти з ним, — бодай не казати!.. Ось-же що: дождавши неділі, встань уранці, рано-рано, й піди до криниці, візьми непочатої води і не оглядаючись повертайся додому. Піди до церкви, і як дочитаються до „Іже херувими“, обійди з тією водою кругом церкви три рази.

— Добре, — кажу, — бабусю.

Увійшла я в другу хату, до дядини, і все їй розказала. Дядина подала Золотарисі на станок полотна й копу грошей. Тільки-ж Золотариха не взяла: — „Як pomoжеться, тоді, — каже, — й принесете: вкупі хліба й соли перекусимо. Я не за гроші поміч людям даю, а з ласки. Я рада, що дякують люди й кажуть, що помагається. А ми всі рівні, у бога все єдині діти“.

От і пішла я з дядиною до церкви, дїждавшись неділі, і пляшечку з водою взяла. Перед тим, як співати „Іже херувими“, я й вийшла з церкви. От іду. Обійшла раз кругом та й думаю: чи добре-ж то мені буде, як я оджену оту люблю мою тугу від серця і не побачу його? Чи йти мені вдруге, втретє, чи ні?

Запанилась трохи й міркую. Постояла, подумала: — не піду більш... Любо за милого й потужити.

Рухнула щоб іти до церкви... Боже мій! ледве ніг не збила: він передо мною! як із води виріс.

Потупилась, стою: ні туди, ні сюди, мов скаменіла.

А він так до мене: — Світе мій, світе мій! — каже. — Ти мені світ зав'язала. Поглянь на мене, моя галочко, ще раз, як тоді... світ мені знемиліла. Станьмо сюди.

Узяв мене за плечі, одвів трохи в бік (бачте, селом кругом, люди щоб не наглядили, а то скажуть: мала

ще підліток, а вже спізнається, і молитву покинула). Я йду, — слухаюсь... зглянула на його.

А він ізнов: — Рибчино моя, змов мені одно словечко... одно... Чия ти? Як звати тебе?

Я трушусь: казала-б, та уста не мовлять. Дивлюсь на його, упиваюся, й соромно мені, і він з мене очей не зведе. Обвів рукою кругом плечей, дишем одним духом, щоби наші аж пашуть...

Він схилився, бо високий, а я ще недоліток: дивимось, дивимось мовчки, дивимось в вічі одно одному, аж хтось з дзвінком шляхом пробіг, — ми й розійшлись, не промовивши ні слова...

Сіла я на рундуку, поки люди стали виходити. Дорогою казала дядині, що в мене голова розболілась у церкві, — душно, так я й вийшла.

Прийшли додому. Дядина мені і те і се, — розмовляє, а мені світ не милий, так мені нудно, що все перебиває мені думати про його. Аж тут незабаром біжать дівчата на музики кликати. А боже-ж мій! Що мені казати? Постережуть, як скажу, що не хочу йти.

— Погуляйте-ж, згодом підемо...

І дядина таки каже: треба їй юбчину другу зодягти й грошей узяти на маковники, то-що.

— Дядиночко, — кажу, — достаньте з скрині все, — а сама з хати та за двері; в сінях стала, закрилась руками й уші затулила, й очі заплющила, щоб ніхто не полохав; одвернулась у куток та й думаю... Одвела трохи душу.

Увійшла в хату. Прибрала мене дядина й провела нас аж у сінні за двері, ще й подивилась услід, — як-то мені.

Ідемо дорогою; а нудьга-ж яка йти між люди! Я-б тепер у льох забралась, у гай густий, щоб тільки про його думати.

— Ай, стривайте, — кажу, — сестриці! Ногу підколола.

Шкутильг-шкутильг! — Ні, не піду шкутильгаючи між люди,—вернись! І вернулась.

Дядина трошки злякалась, а послі й нічого: пообідала й лягла спати. Мені й їсти не хочеться, кажу:—дівчата насінням, то-що, нагодували.—А вона дуже й не домагалась:—Та й мені щось на душу не йде; мабуть того, що порано встали.

Дядина заснула,—я й пішла блукати по двору, по городу. Журюся, що дурна була—не поспитала, де він живе й хто він? А уста мої горять... листячко рву, притуляю до губ,—так і скипить, і скипить! Журюся, никаю, серденько ние... А й любо-ж як!.. Сонце сяє, солов'ї... аж ліс розлягається,—вишневі сади усміхаються... квіточки, як зірочки, понасторошувались,—усе пригортала-б до свого серця, усе-б цілувала! Прийшла до берези, сік точиться, пити хочу, та й не п'ю; щоки пашуть, я гіллячка молодих березок в жменю зберу та притулюю, щоб прохололи, огортаю собі шию. Здумаю, як він мене так обняв, чую його, бачу як стоїть зі мною, як дивиться,—хочу крикнути, назвати його, та й не умію. Серце моє, серце моє!.. Думаю: як не побачу його сьогодні,—побіжу селом, буду кричати, буду звати кого-небудь, а може й він вирне...

Ой боже, боже, коли той вечір буде!..

Терпітиму до вечора як мога. Буду бога благати; а вже на ту водицю, що тільки двічі обнесла, й віри не покладала. Ще поблукала; далі втомилася, схилилась на лісу над дорогою й думаю: у який то він бік живе? Усе-б туди дивилась, туди й полинула-б...

V.

Так собі стою й загадалась. Тут два діди підійшли, поздоровкались ізо мною.

— А що це,—кажуть,—небого, на музики не йдеш? Дядина не пускає, щоб хто не зурочив, чи що?

А другий каже:—Е! добре робить, добре робить: де порано бігати.

— Ні,—кажу,—дідусю: ногу підколола, так вернулась.

А там згодом старці з чужого села пройшли, по шкуту подали й спровадили їх з бандурою на музики.—А,—думаю,—йдуть, а мого й немає...

Знов щось куріє,—тільки не туди, а відтіль. Ближче, ближче, пил такий збива... ближче... Ох, щось це-ж він, це-ж моє серденько брентить! Я й притіла за тин!

Він за руку:—„Не ховайся, моя рибонька золотастая... Ось де ти жевеш, ось! Я зблукав усе село, обер усі тини лазючи, сполошив усіх собак, тебе, моя доле, шукаючи... на музики двічі забігав: сидять там подруженьки,—тебе моє сонце не світить“.

А сам такий блідий; піт по щоках так і котиться, падає у пилу.—„Ось ти де живеш!“—окинув оком на мене себе.

Я перехилила голову через тин; він притулив мою голову до себе, а я—мов давно вже з їм спізналася!..

— Ходімо,—каже,—в гай! (а в нас, коло села, там два лісу)... ходім куди-небудь, моя ти доле красная. Як не ти... умру, не буду нічиїх уст цілувати. Кажі мені, що хоч, а я твій; хоч покинь... щодка, піду світ за очі, а твій буду,—не покину тебе, моє кохання...

Та й ізняв мою каблучку з пучки, а свою мені подарував.

— Дай рученята, я пересаджу тебе.

Я подала, та так і перелетіла, мов не своєю.

Пішли.

— Куди-ж я тебе оце веду? Люди стрінуться, побачать, піде поголоска... Вернімось, моє серце...

А я йду і землі під собою не чую.—Ні,—думаю,—не вернись.—Держу його міцно за руку, мов прики-

піла... Двічі літа не буває... Ходім, — думаю, а куди — й сама не знаю, й слова не промовлю.

Він мене силою повернув і перекинув через лісу і сам перескочив.

У городі в нас стояла повіточка старенька — уже похилилась. — Колись бджоляник був при дядьку покійнику; тепер там тільки негодящі уллі та тріски лежали. Він показує рукою на повіточку: там не страшно?

Дух у мене займається. Я тільки кивнула головою. Він узяв мене за руку й ввів під повітку.

— Тут не страшно, моє серце: люди не налянуть, — каже; а я мовчу: мені, думаю, нігде не страшно.

Як прийшли, — сіли у куточку, — він одкидав тріски, а спереду заложив уллями — нас і не видно, хоть-би хто й ввійшов; та тільки літом туди ніхто не заглядав.

Сів він, узяв мене на руки до себе: — „Ти моя дитина, ти моя зоря небесна“! — так мене пестить. — „Умрем, — каже, — тут“!

— Умрем, — кажу.

— Я знаю, я бідаха, та ще к тому й кріпак; твоє рід такий великий — змагатиметься...

А я до його припала: — я твоя, — кажу...

Обнялись, і ні слова. Він мені дивиться в вічі, виглажує мені брови, цілує мене, милує. Боже мій, а що вже зо мною робиться!.. Він зняв з пучки моєї каблучку, почепив мені її на шию на шнурочку з образком укупі, і свою мені дав; я йому теж повисила на шию...

Як дивиться! як голубить мене очима своїми!...

— Пора, — каже... — А я не хочу йти. — Пора... Я же тебе узивать, рибонько?

— Твоя, — кажу.

— Добре. А я — твій. Прощай, галонько! Забрали тебе з собою, та й зайшов-би, куди зря. — І по-

гував мене. — Людей боюся, тебе жалю. — Обняв і прихилився до мене. — Пора!

Ми встали, ідем. Я вступила на поріг, — він ще раз обняв мене, постояв, здихнув і пішов, задумавшись... і я вслід за ним!

— Іди, — каже, — додому.

Я схопила його за руку...

— Ні, йди, йди! Дивись: село-ж перед тобою, люди!...

Стриб — і нема!... Я руки до його... Боже мій — далеко вже! Я обняла лісочку, дивлюсь, — куріє дорожку, а послі несеться городами, ледве манячить; он став на лісі, ізнов зник, нема... ізнов бовваніє... Боже!.. де-ж воно:

Туди пішла — поїхала

Любая розмова...

І моє серце несеться вслід. Ось ізнов став коло хати на лісі, шапку зняв... чи бачить же він мене? Я пізнаю його, та вроди його не бачу, карих очей його: зник і нема... Тепер же я знаю, де він живе!

VI.

Вернулась я в хату, — так мені весело, — аж усміхаюсь, і землі ногами не сягаю, — так-би й кинулась дядині на шию і всю-б щиру правду розказала.

Дядина не спала вже, тільки лежала. Я ввійшла; вона й каже, — Скучавш, моя голубко? А що, чи казку виїняла з ноги?

— Уже, — кажу, — тільки трошки болить.

Встала вона, погомонила, потім заходилася вечеряти: їлось нам обом так смачно; посиділи ще біля вікна, послухали солов'їв, що з гаю аж луна по зорі йде. Наша хата була на вигоні й лісок у боку понад дорогою недалечко: і в городі на березі свищуть солов'ї, і десь у кущі щебетав... послухати любо! Місяць

зійшов, світить, пливе по небу, хмарки легенькі, як серпанок, коли-не-коли перепинають його. У селі почало стихати; тільки де-не-де ворота заскриплять, звід здійметься; овечка замекече; пісню стиха хто, додому вертаючись, заспіває; а далі все тихше, тихше, і пил над дорогою став осідати; роса спала; свіжий пахучий вітерець повіяв, утихло все — тільки солов'ї ще дужче перекликались і серцю могому наче од мого любого звісточку передавали. Може й він тепер, — думаю, — слухає, може й він зорі лічить і мене згадує.

— Хто? — дядина питає...

А я — як стрепенулась!

— Що це ти? задрімала? Ляжмо спати, — година: вже й мені часто позіхається.

Полягали спати на полу. Я підкотилась до дядини, почала її пригортати, цілувати. — Дядиночко, — кажу, — я покохала... — та й не домовила: хотіла признатись, що покохалась, а послі прищулилась до неї, та так уже й не просиналась до світу.

Уранці встала, причепурилась; ходжу по городу, підкочу колоду до ліси, зіпнусь, — усе на ту хату, усе туди моя душа рветься! А гаразд, що я знаю у якій стороні він живе! серце що-години заходом б'ється — не діждусь його. — Ну, думаю: то саяк то так до вечора буду жити, а ввечері мій миленький прибіжить. Усе надією жила.

І дядина прийде, на село погляне, — думає, що й я того дивлюсь: хто пройде, проїде. Дорога до міста мимо нас полями простяглась... День мені годом здався, — нема його! На другий, ще треті півні не заспівали, я вже схопилася, біжу — нема його.. не чуть!... Стою, дивлюсь... тільки груша коло його хати манячить темним стовбом, дим пішов з його бовдура, незабаром звід звівся вгору і знов опустивсь... — Хто то йому, — думаю, — хату затопив, водиці витяг?... — Нема й нема! Оце то! кому щастя, тому й доля! І

вечора діждалась, і спати лягла журячись... Може насміявся... Коли-б була не любила, горенька-б не знала, — так ні!.. Побігла-б по його сліду стежками, перелазами, та снаги не маю, наче хmeliноюю ноги спутано, очі заснічено. Де щастя, там і ворог: може люди що наколотили? не страшно собаки, а звяги його. Тиняюся по закутках... Так минуло з неділю, руки опустилась... як водою змито — нема й нема!... Тільки й рідного, здається, що те містечко, що ми сиділи, та ліса, де ми розмовляли. Вже й на другий тиждень повернуло, як його не бачила...

Вечір на дворі; дядина заходилась лягати спати, і я вже розбиралась, аж щось буртись у город, буртись, а послі ліса трісь... У мене й у душі похололо: чи не він це, думаю. Я так до віконця підійшла, мов що беру на лаві: бачу, тинь довга постяглась по зелених грядках; в серце мене закололо... Я — з хати, дядина ще й завернула: — Надінь, доню, корсетку; — з скинула на плечі що похватніше, й вибігла необзир на город, стала коло хати та й мимрю:

Ой чи це той Микита,
Що на опашку свита?
Під віконцем зогнувся,
Чи не виїде Маруся?

Тільки почала, він до мене й обізвавсь:

— Моя? — каже.

— Твоя, — та так і приснула до його. Я по цей бік ліси стою, він по той.

— Тут видно, — каже.

Ми поступили так, щоб тіні з-за берези не було видно.

— Де ти був, моє серце?

— Боже-ж мій, — каже, — повернись до місяця!

Губоньки в тебе як посмагли!

Пригорнув мене кріпко.

— Я думала, — кажу, — що ти мене покинув...

— Ні, ні, моя зоре ясна, — ні! Хіба-б я скосивсь... і на одну хвилину ти в мене з серця не спадала; а мене так рано на панщину занято, що я не мав часу тебе оповістити. На хуторі хліб домолочувати треба було, що від зими зостався. Іду тими полями зеленими, як на шибеницю. Кажуть, у полі в козака думка молодіє, а в мене серце боліло. Коли-б година, щоб я тебе оповістив, — то-б і байдуже. Де робити, то робити, — я діла не боюся... Летять журавлі, гуси з вирія, летять галки, голуби, — гадаю як не промовлю: накажіте моїй дівчині вірній, як мое серце ние, де я й чого я забарився, і слова останнього їй не промовив... Оце зараз відтіля повернулася; я й до батька не заходив. Думаю, подивлюсь хоч на її віконце, коли спить. І грудям пускав у город, чи не почує... не йдеш!... хотів лісу зламать — така мене туга взяла... Прощай, моя голубко? спи... А дядина?

— Лягла, — кажу.

— Іди-ж спочинь: завтра...

Кріпко, до любови, поцілувались і розійшлись. Біжучи, любисточку рванула, унесла в хату. — Оце, — кажу, — заслухалась солов'їв та любисточку вирвала — у голови положу, щоб душило... та любощі снилися, — думаю, — та тихая розмова. — Та й загадала: хто на вінець мені судиться, той цю ніч мені присниться. Прокинулась на зорі. Знов весело! Стала хліб місити, піч затопила, в хаті убрала, — так мені любо! і сонце світить инш, і хата світла, білесенька, мов усміхається... Божник квітками утикала, лавки змила, обід застановила, хліб посадила, ще кажу дядині: піду грядки пополю... Так і знесу, знесу грядку; а там усе назирцем, чи не йде. Дядина до мене вийшла, — скучила. Аж і пройшов, та побачив, що дядина — шапку підняв: — Будьте здорові з суботою! — і пішов далі; тільки й бачились. Дядина стоїть на грядці, а

я так, похнюпившись, полю, — займаю не тільки бур'ян, а й буряки, і все що підвернеться, — так і оголила.

А дядина каже: — Оце кріпак пройшов, Тищенківських панів. Таке убожество! Сказано — без хазяйки; батько старий, ні матери, ні сестри нема, сами собі й обідати варять, хліб печуть, варево кладуть. Сей Хведір на панщині, а той старий тільки чоботи на людей ладить. Та й Хведір учився шити; зиму шие, літом у полі робить. Що загорюють удвох, те й з'їдять. Хведір що заробить, то себе трохи спорядить і батька. Та й сам то який собі удався: як тичина, високій, худорлявий, — не ціпом би йому й орудувати! Уже скільки було йому старий каже: оженись, Хведоре, доки одиницями нам жити? — Ні, каже, — іще шара моя десь, видно, на припічку кашу їсть: нікого не вподобаю. — Так як-же?! у робочу годину й сорочки нікому випрати. — Я лучче, — каже, — сам виплощу, аніж візьму собі не до любови. — От як виріс, а ума не виніс: таке провадить! з душком удався, як і мати його. — І полощеться було сам, наче селех на воді. Журиться його батько старістю, каже: — Не доведеться тебе побачити в парі. Підбився я, хилляючись сам коло печі... Іноді й хати не топить, так у холодній і сидить, як сина нема.

Пішла дядина до хати. А я тільки й бачила його той день. На другий зустрілись на одну хвилечку. Все боїмось довго вкупі стояти, щоб люди не помічали, та й дядина — хто її знає, що мислить. Не заговилася-ж так: от якби ти, небого, стала йому подружжям, — старого-б доглянула і йому-б, худорлявому, сорочечку сполоснула, хату-б вичепурила... — а то й обійшла, — тільки на язик його взяла...

Побачилась я ще раз із Хведором. — Коли-б, — каже мені Хведір, — пора твоя вийшла: сказав-би батькові, старостів послав. Підеш?

— Піду.

А тут до мене старости за старостами: одні в хату, другі з хати, як за причастям. Дядина радіє та одмовляється.—Ще їй пора не вийшла — шіснадцяти нема,—ще погуляє.—А я шуткую з нею та при-співую:

„Ой я-ж тобі, моя мати, перекір наряжу:
Повну хату і кімнату женихів наведу;
Ой я тобі, моя мати, перекірочку:
Повну хату і кімнату, ще й комірочку!...“

А там собі радію, що мене не турбують: „не пора“ — і одхлинуть.

VII.

Минув і рік. Ми крадькома вбачалися. Ось упав мені й сімнадцятий год. Умовилась я з Хведором зустрітись у лісі. Убралась я, уквітчалась як на Великдень.—Дай, дядиночко, з шовком мені плахту.—Дядина дала, і роблені квітки достав. — Ні, дядиночко: я свіженькими затикаюсь,—піду в ліс.—Йди-ж, йди...

Сама так радіє, що тут то вже натовп буде старостів, пора настигла...

Як я зраділа, як стрілиси! як я обняла мого Хведора!

— Це-ж мені,—кажу,—сьогодні упав сімнадцятий,—дядина казала.

А він каже:—Ти й з будня яке мені свято зробила!...

Гуляли, сиділи, співали, квіток укупі нарвали багато, вінок ізвили,—я й йому звила,—понадівали; сидимо,—сміється він... Здається, що це все на небі робиться: тихо в серці й кругом, як у бога! пахучо, свіжо, тільки листячко шепчеться; як сонечко по ньому грає, пробивається,—й по нас, мов що живе, бігає,—ми ловимо; а на личмані в мене,—казав Хведір,—як зоря скриться, і зглянуть не можна.

Погуляли ми, суниць набрали, квіток — божник

збрати; і змовились сьогодні старостів посилати до мене.—Я,—каже Хведір,—з батьком поговорю й прийду.

Прийшла я додому; дядина коло вареників з яго-нами заходилась, я уквітчала всю хату, прибрала, по-вітчала: веселі ми такі обидві! Дядина й каже:—По-стели настільник, той, що на споді у скрині, і хліб на столі.—Ще сама й вибрала — запечений, ледвий.

Уже й надвечір; я все позираю у віконце. Чуємо—хтось по той бік ulиці повз лісу хтось береться. У мене в душі мов занялося,—так серце й заколотилося. Потім гомін стих, аж дивимось, у воротах, на дворі, показалося двоє поважних чоловіків: ідуть з хлібом, з сіллю.

Я місця не знайду. Почервоніла, зраділа, ледві у ноги не впала дядині. Снуюся по хаті, тиняюся,—як старости!.. Сама чую, як у мене вінок той тру-ситься, мов усі квіточки зашамотіли.

Ах і на порозі:—Здорові! З празником! Кланя-юсь хлібом і сіллю. Ми прийшли по вашу Зіньку,—щоб вашого хліба не їла більш, порогів не оббивала.

А в мене аж ушки сміються.

— Сідайте, добрі люди, щоб усе добре сідало.

— Спасибі вам. Сади, боже, все добре!

А я аж руками загулила вид, бо згоріла, та хі-хі собі потихеньку в долоні: од мого Хведорка,—гадаю... а вони як гримнуть:—од Микити Волощенка!—Я за ніч так і вхопилась, а потім і сіла на прилавок.

Дядина всміхнулася:

— Хай бог помагає,—каже,—з дорогою душею...

А що, Зіно, скажеш?

— Я ще, дядиночко, погуляю.

— Та воно таки порано.

— Нічого, голубко,—всі троє загомоніли, мов у двосні вдарили,—можна заручити.

— Ні, дядиночко, ні! Мені тоді не вільно буде дивитись на кого я схочу.

— Ні, добрі люди, випийте по чарці й вареничків з суніцями посмакуйте, а це не втече: дасть бог, не огледимось, як і рік мине, — майте надію.

Сіли вони до тих вареників, дядина їм так годить, а вони їй, вона їх припрошує, а вони: та спасибі богу та й вам; щоб у вас увесь вік так було рясно, як оце тепер на столі.

— Ще чарочку, ще!.. Та, слава богу, і здихали їх.

А мого й немає й немає! Задав мені думки, клопоту, — душі не стало!.. Що се він?!

Пізненько вийшла, уже перший сон заснувши, аж він попід тинню блукає. Я пізнала, — до його. — Батько змагається, — не хоче. Я зовсім того не сподівався. — Що ти, — каже, — сорому набратись хочеш? Ти — кріпак, гольтяй, поткнешся до багатирки? Вони споконвіку — вільні козаки, на всю губу. Ти в їх попихачем будеш, як я був у твоєї-ж матери... Ні! З чужого поля ягоди не бери; я й зарік положив — не женити тебе з козачкою. Як вони з нас знущаються й панськими помийницями звивають... піде, а послі сама й очі виїсть... пойми ти мені віри. Лучче мені в холодній хаті сидіти, сорочку коряву носити, ніж тебе втопити, мій сину. Ти стільки з нею будеш бачити того щастя, як свою потилицю. А рід же її як знущатиметься! Не так пани, як паненята. — І ні за що, ні за що не схотів. Благав я його, землю цілував, він усе своє. — Бери убогу, та свою, а не козачку. Чорт бери й сrebro, як жить не добро. Я старий чоловік, я це добре знаю. — Ні за що! Як зав'язано!

— Я скажу сама дядині, що я тебе покохала, і оповішу тебе. Потім розказала йому, що зі мною було й розійшлися. Як же мені до її доступитись, як замовити? Страшно!.. А як не схоче? Та й не кажу день, другий, неділю, місяць і другий; не приступлю до неї, —

усе раджусь із Хведором як лучче. А тут двері щосуботи не перестають рипати: старости! Дядина Волощенка уподобала: багатий і люди його знають. — Багатий, — кажу, — так йому і добро. А на вроду який! Увесь поморх, а хода, а мова яка! Худоба за плечима, а лихо перед очима. Бог із ним, дядиночко: я ні за кого не піду.

— Що-ж ти собі гадаєш, доню?.. зробиць-би заручини!

— Ні, ні! Я його не люблю.

— Так що-ж ти думаєш? На музики перестала ходити, од дівчат одбилась, уже-б і сама у танець пішла...

— Нащо мені дівчата й музики тепер? Нехай мені й сонце зникне!

— Що тобі таке?..

— Я покохала Хведора кріпака.

Дядина аж за голову схопилась, уся затряслась:

— От тобі, — каже, — добулася як сова на току! Бідна-ж моя голівонько! Всі надії мої канули... Ні, доню, ні, серце! За кріпака не підеш... нашому роду так не пригоже, — свої потові скарби у панські дворища передавати. Ми в їх берем дівку, то й викуп даєм; а як у нас, то ще додай, — та вона ще їм і робитиме, — що будем їх двори сповняти, а свої збідняти. Що скаже рід, що й сусіди близькі? І він хисткий, за вітром би пішов, якби пустив! Ти за ним не наживешся, а краси своєї збавиш, замордуєшся: те старе, а те хистке. Ти його тільки ввечері хіба побачиш, — треба панщину справляти.

— Ми, — кажу, — удвох ходитимем, то нам днів більше перепадатиме.

— Ні, ні, годі, Зінечко, вибий з голови цей дур. Не гніви бога й мене. Я тебе за дитину мала, доглядала, а ти ніби мій найперший ворог заговорила. Увесь рід зганьбити хочеш. Волощенка люди знають, —

він у два плуги оре; його сім'я зроду пішки до церкви не ходила й поважного роду; над таких і нема у нас на селі.

— Дядиночко, — сміюся їй: — ми посієм наволоком, уродить як нароком... Як діждемо літа та нажнемо жита, поставимо в копи та вдаримо гопи!

— Та ну, годі витребенькувати! Слухай сюди!.. на його матері намітка до кірок чепає, а хусткою до церкви й не пов'яжеться. Кунтуш, плахта з шовком, усе старосвіччини держиться. А гроші й камінь довбають. А що врода його, та підстарий... та що, Зіню? Жалуватиме більш, за дочку матиме. Він один у матери.

А я їй:

„Ой ти дуб, — я береза;
Ой ти п'яний, — я твереза:
Ой із тебе, дубе, нічого не буде,
А із мене, берізки, віники і різки“.

— Ти зовсім скосилася, — з серцем промовила дядина.

Я замовкла: серце стиснуло...

Знов лізуть старости з кінця села. — Щоб, — я думаю, — ви дороги не знали ні з дому, ні додому, як ви мій вік заїдаєте!

Під повіточку сяду та думу гадаю. Світ зав'язала й собі й йому: змучилася так! Дядинині речі наче грім прогремів; й його не хочу бачити, смутку йому завдати. Він гнеться як гичечка з туги, і я затого звалюся. На край світу від людей би бігла.

VIII.

Дядина бачить, що вже й на вісімнадцятий повернуло, а я не йду, — думає, що я за Волощенка тільки не хочу.

— Ну, — каже, — другого вибирай. Правду люди кажуть! Доки сидіти? Я стара й часто нездужаю...

І той у її хороший, і той, а Хведора й обійде.

— Боже мій! Дядиночко! — кинулась я до неї. — Не крайте мого серця! Окрім Хведора я нікого не люблю, нікого! Я кохаю його вже 3 роки.

— І мені не казала?! А той волоцюга, костогриза, ще дитиною тебе зводив! А ти й на дядину забула й не признавалася, а горнулася до мене мов щира правда!..

— Дядиночко, — кажу, розпинаючись, — простіть мене! Я скільки раз хотіла казати, так соромно й страшно... Мені бажалось самій у йому накохатись. Прости мене, моя матінко!

— За його не благословлю!.. Так бач, як за рідну дитину стала!.. Пригріла сироту... Обдур'ю ти зо мною жила й на мої літа не оглянулася!.. Не спіткалася-б тоді така біда, не покохала-б ти нерівню своїм малим розумом.

— Він і тепер і до віку буде мені миліший од усіх багатирів...

— Ні, цього не буде! Швидче вмру, ніж благословлю тебе під вінець: не зневажу добрий рід свій, не стану костей нашого роду рушити. Це й з того світу повстають, якби скоїлось.

— А матіночко-ж! Ні за кого, як не за його.

— Коли мене за матір не маєш, то... — махнула рукою і не стала більше говорити...

Побачилася я з Хведором:

— Що робити? Не піду я ні за кого... і за тебе. Боже-ж мій! Нащо я її дурила? Вона-ж мене, бідшашну, взяла, за матір мені стала, кохала, пестила мене як! Я зрадниця її, не скрасила її старого віку, а ще в дяку і засмутила... Хведорко, світе мій! Нащо я зрадила дядину, матінку мою... Не піду, мій голубе, проти її волі: вона цього не знесе.

Плакала я гірко, і в його сльоза на вії повисла.

— Це я з тебе зробив таку безщасну!

Обнялися ми й розійшлися з таким смутком, що й не сказати.

Сумна моя дядина, сумна як ніч! Мене острах бере, морозом обдає, а за серце як п'явки ссуть. А старости — як ті реп'яхи: й знов од Волощенка.

— Чи довго твоя небога ростиме та на хустки прястиме?

— Та нехай-же бог помагає. Я її не спляю, — нехай іде.

— Пора вже пару мати й працювати.

Дядина до мене: — За кого ти йдеш?

— Ні за кого!

— Дарма, — кажуть старости, — ми собі іншу знайдемо, а ви собі держіть на насіння. — Та й лясь двєрима, аж глина з стелі посипалась.

— Іди, доню, хоч за Дмитра Муху. Еога бійся, — пляму на наш рід накладати. Будеш якою господинею! Подвір'я яке широке, зелене! Горобина аж на землі лежить як зоздріє, королів цвіт повився по лісі, вишні поперехилились... Воже! Цвіту того, цвіту! Як молоком улило!.. І назимочка, й третячок, і корівка; в засіках повно... Чого тобі? І сам парубок моторний, і я — все, що в мене є — тобі отдам: скриню і 100 цілкових грошей, і корівку, а хату, город і подвір'я по смерті, хоч і є в мене роду доволі, та ти в мене найближча, найкраща. Розумна жона як стуга пшона, а як нема, так і дурна.

— Дядиночко! Не кажіть мені цього...

— Іди, кажу! Не дури: тобі не шіснадцятий. Із п'ятьох пар можна вибрати хоч кому: друга й однієї не діждеться... І хата поруч — як близько!

— Близько, та слизько; далеко, та легко. Я лучче ні за кого не піду, матінко, як не за його.

Почмихають було старости, по тричі ходивши, та й підуть. Усе на насіння мене зоставляють, на висадки...

Дядина, я і Хведір ходимо такі невеселі... А тут уже й 19-ї настиг... Ходжу дівкою! Люди заторочили... Чого це, чого? Дядина стала мене підстерегати, щоб я з ним не бачилась, а батько Хведорів собі, бо я правда, з нас добра нема: собі світ зав'язали й їм... Сті і стали ми рідко вбачатись — у лісі хіба, як зустрінемося. У селі, як на долоні, не сховаєшся. Дядина відсіль постерегає, як городами йде, а батько його — відтіль; облавою стоять — по місяцю, було, не бачимось, кинемось, обіймемось, не промовивши слова й розійдемося. Тільки один бог знає наші муки. Всюди наче стережуть, всюди очі. Дядина до мене й не оберне.

Зійшлися ми раз. Хведір мені й каже:

— Ізнувдився я зовсім, моє серце, та й надумавсь: сьогодні ходив до панів, просився на оброк, у город... на сім тижні я батька поховав. Нема мені долі, ні слади, ні ладу; кому не було змалку, то й до старанку: так нам обом. Мабуть, я йому немощі додав. Та ввін, серце, гляючи на мене. Хата мені рідна, мовби труни стала... Щоб уже тебе й себе не сумувати, піду наймуся до шевця і панам половину платитиму. Може мені легше буде, як я тебе не бачитиму, та й ти очей своїх не стиратимеш.

— Добре, мій голубе! Розійдемося... І я піду в люду. Щоб мені й містечка того не бачити, де ми спізналися... — Та так і вдарилася об землю... — Нехай, — кажу, — моя коса побіліє, а я не буду ніч'я більш, як твоя.

Так і поєднали, і розійшлися, як хмара на небі.

Дядина мовчить, — не замовить. В хаті мені тісно. Дух спірає, пекельний огонь мене пожира...

ІХ.

Встала я рано, уклонилася дядині мовчки в ноги, а вона мовчки пояс ладиться плести, — тільки здихнула. Переступила я поріг, — як не впаду: заверну-

лась, поцілувала його, та й пішла, пішла облогом, — сама не знаю куди, й до кого, аж на край села. Все доріженьку сльозами злила — оплакала свою долю... Загледіла хату Золотаришину, — біліє, як маківка на воді... Все коханнечко своє згадала! Зайду до її не з тим, щоб хліба, соли одвідати, а де мені подітись із своїм горем — грішною душею. Іду поуз її двір, сльозок вмиваюся — вона мотки вішає, мене не бачить. Завернула я в двір.

— Бабусенько, де подітись?.. як це горе забути?

— На ці муки, — одкаже мені Золотариха, — немає серце зілля; не посіяв господь... Хто цим занедужав той і в труну з цим піде.

— Я піду між люди вчиться свій хліб їсти... Дядина не велить мені бачитись із моїм Хведором; сама світом нудить і мені докоряє.

— Іди, доню, у шосту хату по праву руку: там няньки треба. — Тільки й поради дала.

Пішла я собі; підійшла мимоходом к колодязю до корита, промила очі, щоб люди не так то дозирались. Прийшла: двоє діток бігає маленьких на подвір'ї, а третє на руках у молодиці: вдовує. Питаю, чи не треба наймички?

— Ні, сестрице, не треба: вчора собі наняла. Та як-же ти зморилась! Посидь трошки. Пійди, — каже, — тут не подалі багатир живе, — Свиріпенко; він по поштах смотрителем був; ото з червоними віконницями його будинки й клуня нова.

Я пішла. Тільки прочинила в двір хвіртку, собака за пучку, а послі за запаску і пошматувала, — трохи з ніг не звалила. Господи! Це щось недобре. Де-ж я притулюся?!

Тут стара дівка вибігла, та так прожогом і лізе: — од кого й чого? — каже, та так дивиться з-під лоба.

— Кажуть люди, вам наймички треба?

— Нам і самим їсти нічого. — Так мені одмовила.

— Та мені, — кажу, — не багато й треба.

А тут і підстаркуватий чоловік на ганок вийшов: у жилетці, в кешені руки заложив, халяви червоним сав'яном обшито, лице блищить.

— Дівчино, дівчино! — на мене.

Я уклонила та й кажу:

— Вам наймички треба? — А сама так і колочусь, — такий неприязний, господи!

— Треба. Что-ж! тебе, может, много потребується?

Боже мій! Та яка-ж мова! А кажуть із наших! Самого одбіг, — чужого не доскочив.

— А скільки-ж тебе воспоследует дать в год места?

— Вісім кіп, — кажу, — та юпчину (вже й не домошла про чоботи). Я чула від людей, що так платять.

— Ізобілуєш потребуванням жестоко. Три копи... Три, три. Ну? І юпку можна дати, еслі Хавронья,

як одходила, не захватіла з собою, — можна снабдити... — додав, та ще така на носки дибки сплясь і спустивсь, і язиком прицмокнув.

— Ну, нехай і по-вашому.

— Работать, — каже, — все.

— Добре.

Зосталася... А які ящурині в його очі! Які-ж вони мені не милі!.. Посадили мене зараз сорочки лавки й духу перевести не дали. Рубець на рубцю, лавка на латці... Діжу вчинила — пополам з гречаним; хотіли спати, і я, так, на соломці, юпчину в голові. На зорі мене збудили до корови, хліб замісити, в кімні прибрати, страву застановити. Хазяїн з двома хлопцями у поле поїхав. Я вдень, до обід, гурки підбивала. Поки сам не повернувся з поля, без його й кімнати не присоловувала, не затовкувала страви: у сав'яні хазяїна ключ од скрині і все хазяйство: мірю і обсягає. За обід посідаємо, — так і глипа на всіх, — хто ложку до рота несе. Хліб під замком, — скна-

рість така! І звичаю цього нема, щоб хліб на столі був на приходящого. Та ще й всміхається до мене, за плече мене:—Косники,—каже,—куплю тобі нові... По щоді мене гладить... а то, раз, у сінях мене догнав з пляхою превеликою.—„Випий чарку, випий!“

— І хліб твій,—думаю,—став у горлі, а не то, щоб вашу горілку пити... Згинь ти,—думаю собі,—старий шкарбан із своїми жартами!.. Та й покинула їх через три дні.

Вийшовши за ворота аж сплюнула й ноги отрусилася: так гидко було! Так гидко, що спершу й не журилась і не думала ні про дядину, ні про Хведора; а послі бігом, бігом до дядини,—аж на зустріч піп наш іде... Оце-ж,—думаю,—не кінець моїй біді—та до його:—Батечку,—кажу, уклонившись у ноги:—взьміть мене до себе.

— Що ти? Бога бійся!.. А дядина?

— Однак піду в люди, як не візьмете.

— А гріх же стару кидати! Вона-ж тобі!..

— Я буду молитись... вона й сама одступиться... взьміть!

— Ну, приходь: однак мені треба; тільки я не совітую.

А я ще раз пішла до дядини, і знов у ноги їй.

— Де ти валасалася?.. Доню моя, послухайся мене! Красу свою знівечиш, літа свої марно стратиш. Іди за любого! Тільки не за кріпака... і дух мій не дише, як подумаю... Дитино моя, серце мое, схаменися!

— Ні, матіночко, живи з ким хочеш, а я тільки пам'ятать твою не забуду до віку... Прощайте! Я іду в люди.

І пішла... і жила у попа дурно,—тільки зодягали.

Х.

Дядина взяла до себе двох родичок: так і віку дожила... Оце, було, я піду до церкви—у тій ще за паціні, що собаки кінець порвали, як я знялась з

дому.—а тут ще не ввернулись справити нової,—входячи з церкви, на цвинтарі, уклонюся їй низько, до матері,—поткнуся до неї; вона мовчки рукою й поведе. Мені не скарбів тих жаль, що я там покинула, а так,—її, і того, що я її зобідила, що праця й пропала ні за що.

Послі й з Хведором побачилася, одійшовши од дядини. Як зраділа! Усе лихо минулось, і на дядину забулась...

Прийшла я додому до попа; трохи згодом вийшла за ворота, а Хведір мене й постережав на пригорку, у який я двір поверну, оддалеки став і дожидався, чи не пройду я по двору. Я тільки переступила з порогу, зараз помітила сірячину; він із пригорка, та й пішов поуз ворота: мов не до мене, а своєю дорогою, ба людей багато подекуди гуляло. Порівнявся і каже слова:—Приходь у ліс, на старе місце: цілий день ждати.

Я визиркала таку годину, що люд поховавсь трохи... та й у гай: ягід, грибів, зілля цілющого пошукати-б то.

— Не сподівалась я тебе так швидко бачити, серце.

— Ні, моя голубко сиза,—не стерпів: на превелику силу діждався неділі.

Я йому розказала все своє життя, що й як.

— Так м о я?— каже.

— Твоя навіки.

— Подумай, яка ти стала, ніщо на тобі не блищить...

— Аби я тобі блищала, мій орле!— та й обняла його.

— Коли-ж ми поберемося?

— Не зломлю, серце, закону, не буду більше дядини гнівити. Так уже й руки зложу, як не поблагословить.

— Ох, біда, серце, з тобою!— та й замовкне.

Не огледимось, як і повечоріє: тільки птиця хіба

сполохне. Розійдемося. Він іще недалечко поблукав полісною піхою, на всю ніч, за десять верстов, на місто.

Дядина три годи пожила та й переставилась; хата й земля пером! Мене, сироту, до літ довела. Умираючи сказала родичкам:— Усе вам. Хату й скриню, п'ятдесят карбованців і товар; а п'ятдесят — поховати мене, попові, старцям і на церкву; все на рівні часті. Про мене сказали, — так тільки очі кріпко стиснула й голову одвернула. Я гірко плакала, що не довелося мені очі її заслонити: стою, було, в снігах, слізю плачу, а до її й не поткнулась, щоб на божій дорозі її не спиняти, її покою не рушити. Хай її господь царство небесне прийме! До віку спасибі!

Побачилась я знов із Хведором. І Хведір журилося за мною.

— Зіронько моя, — каже: — коли тобі сонечко засвітить? — Правду сказано: не родись у платтячку, а родись у шастячку; хоч ряба й погана, та її доля кохана. Журба тобі за журбою! — Обнімає, цілує мене, голубить. — Я, — каже, — надумав: місяця доживу у хазяїна, заплачу оброк панам та й старостів до тебе пошлю. І знов у селі зостануть жити, — панщину буду відробляти. Ти-ж моя?

— Твоя, серце!

XI.

Діждали місяця, Хведір заплатив оброк, одприсявився знов у село. Сам хату змазав, чепував так що!... Люди дивуються: — Боже наш, — кажуть: — як ти воні любляться! Вона-ж іще підлітком була, а ось скільки років лихо терпіла, чужі пороги терла посподорожжю розкошів таких... та й він же!... Отже й діждали свого. Сам хату, приспу маже, — дождається своєї голубки.

Повінчали нас. Весілля одгуляли тихо та до любови. Переступила я поріг у його хату, мов у рай.

Як покинули нас уже люди, як зосталися ми в самоті, — сіни, хату засунули, не змовляючись, — змилися одно до одного, аж заплакали; змили той день, що за сім літ на серці осів. Цілий день не спали й не пили, наче зареклися спостити той день святої пам'яті і світлий. Так любо, так тихо на серденьку... Як тільки обнявшись, — і муха не пролетить, гріх наче... Як бог, здається, між нами.

Цілий місяць нас обох на панщину не ганяли, тільки молодим дали. Таким ясним цвітом зацвіла наша доля, морозом пририта... Що то душа на хату, серце намліло!...

Почали ми порядкувати, а він у людей роботу взяв де-яку маленьку. В своїй хаті і кутки, кажуть, не встигаєть. Що заробим, то й купим що небудь у хату на шастячко. І гарно у нас, і весело. Одну стравочку тільки до вранця встановлю, юшку, чи борщик, та який же то борщик! Завтра здається. На що, кажуть, та й шаноба, та й добре слово... Я всі розкоші позабувала! Іноді вранці не доймаємо, що доля наша така красна. Не треба мені ні золота, ні срібла, що було в інших людей; нічого мені того не треба — нічого не треба. Чоловіче мій, затуло моя! Як за тебе не боюсь, то й нікого не боюсь. На панщину мене не ганяли, тільки в зиму на панів одпрядала. Хведір одбував свої дні, а я дома скільки моги працювала.

Два роки прожили ми одинокі. Не дає нам бог нічого, та не скучно. Одно тільки горе: згоріла хата у савських людей, так удову з трома дітьми до нас привезли, бо у нас просторо було. А де багаті жили, там хата неметена. Усього було: діти й собаки, і попереставляють усе, і крик такий склався, що аж уші, було, затикаєш. У нашій хатині було й затишно було. Хведір було аж метушиться: як крик той його доймає!

На третій годочок я стала у вазі: господь і дав. Рад мій Хведірко й я рада: своє, то й не вадить. Ми все з ним живемо дружно. Зродила я дівчатку. Наталочкою звали.

— Дай, боже, долю! — каже Хведір, — та не так як тобі.

— Що-ж, серденько, я теє вже забула. Коли тільки тобі бог дав здоров'я...

А мій Хведірко усе марніє. Він ізроду був худий, а тепер став ще гірший. Згадала я тоді дячину слово, що не ціпом би йому орудувати, і що й праця марне піде... Усе справдилось!..

XII.

Втішаємось ми Наталочкою; росте воно, всміється: рученята дає, уже й дибки, уже й ходити почало, і говорити. Що він було єю втішається! Такі горенько-ж мое! я притомилась: підбиваюся, звалюся, а ні за що рук зачепити, бо чоловік занедає, треба й отопитись, і одягтись, і прогудувати, а з його помочи ніякої. А тут — мала дитина: звісно коло його загаєшся...

Хведір де далі все хиріє: як що болить, то й рочка вадить. Прийде з панщини й ні за холоду воду; зогнеться як похиле дерево, і сидить. На панщині робить, а свої дні дома й так, — ідуть пухляки. Ние й ние мое серце, на його гляючи; тане він у моїх очах як віск. А я од туги й того більш, одніми руками не вхоплю. Піде він з двору, а я й світові божего за слезами не бачу, і ділечка за їми вроблю: так він мене крушить!

Упали його ще три дні незабаром: ото-ж він десь день і другий пробув, говорив і ходив, з печі зліз та усе так скоресенько. Я з Степанидою йому сорочки відрізали; сижу, шию; і він поліняку десь

у горі воді приніс, та вже й не здужає — стогне, і зліз на піч.

— Що в тебе, Хведірку, болить?

— Колючка.

— Ізварю я тобі узварцю?

От горщик наварила, двічі напоїла.

— Ізведи мене на піл, — каже.

А я з Наталочкою: у мене так тісно!

— Ні, — кажу, — Хведорку, голубчику, іди: — нігде ж не примоститься з дитиною.

— Дай мені сироватки з хлібом.

— Я накришила, подала. Він сьорб-сьорб разів зліз, та й годі.

— Ой як, — каже, — нудно на печі лежати!..

Я послала йому на полу, сіла біля його; зчепила його в серці мене мов цуркою крутить; глянула на нього та й ісхопилась — злякалась: так він змінився.

— Хведорку, мій світоньку, що це з тобою?

А Степанида й каже: — Чи не покликати попа? — щоб частити — йому й получчає.

— Піди, кажу, — будь ласкава, Степанидо.

Хведір почув, скоресенько схопився, перевернувся на спину, бо навиворот, нашвидку, надіта була. Сів, і каже, дожидається попа: нема! Він і ліг. Я ходжу по хаті, — не знаю що мені в світі й робити... Я за хведірину, на себе, — ніч, і хвища така йде! — та до двору. Він мені й кум.

— Кумочку, — кажу, — голубчику, сходіте до попа!

А він: — Та уже п'ять разів ходив: попа нашого нема дома, а до другого ходили на той куток — не бачили нікого; ходили-ходили попід-віконню, — нема нікого, тільки гуси та коні, а люди саме облягли — не чули кріпко, не достукаєшся.

В короткий вік мій багато карбів лягло на мойому серці, та ще ні одного такого глибокого не було, як цей дослідній. Ніколи не загоїш...

Ізборола лиха година... Хведір умер: сама зосталась на білому світі! Хоч, бачся, й широкий, а нема де дітись — без грошей, без роду. І хати своєї дружньої одцуралась: у чужий куток пішла доживати, а Наталочкою батька оплакувати...

Так жалібно вмирав!.. Я пішла до дитини, аж чую — він на печі так стогне. Я припала до його:

— Хведорку, що тобі, мій світе? — (Як утупив мене очі, так як не проб'є). Чи ти мене бачиш, Хведорку, дружино моя вірная? порадь же мене!

— Ти вже сама себе порадити... — Та три рази позіхнув і богу душу оддав, од нас одклонився.

Я так і застигла, наче дух у мене встановився. Степанида кинулась, сусідок кликнула. Три баби прийшло, одхаяли мене, його й зрядили... Як живий ходив, ніякої йому й пригоди не було. Положили його на покуті, на лаві... Наталочка у рученьку його цілує, припало до його ніг, обняло та й тягне до себе. А я... і речі у мене нема, що зо мною тоді діялось! Наталочка, було, що-вечора тата гукає... а тепер і не пом'яне... Оце, було, малюсеньке, встане та й гукає тато, тато-о-о-о! а тепер питаю — де тато, прищуплюсь до мене, наче знає, — і мовчить. А я — наче з ума схибнула... Як було він жалує її!.. „Ти-ж моя манюсюнечка! Хоча-б нам, — бувало каже, — дідждати, щоб воно ходило!..“

І дідждали-ж, хвалити бога; а він — і не стямилась, як він і вилинув із моїх рук...“

Так мені гірко тепер, як згадаю, що ще він, як дужчий був, то я раз колись йому й сказала: „Боже мій! Тим у нас, Хведорку, нічого й нема, що не хочемо робити... На городі — посціліє, померзне: нічим ти мені не допомагаєш, а я сама не ввернусь. І ти-ж — кажу, — Хведорку, копичку накопив, — продали-б аже-ж, — кажу, — на всіх, коло кручі, сінокосу дано“... —

...на мене й налаяв. Я нищечком і собі, так він мене усталицю: „І рід твій не дінде“, — каже. А я з серця: „...нахарав мене бог таким чоловіком!“ Тільки оце... було між нами сварки... Він жалував мене... чим згадати...

...Як ковали, я дала на євангелію, а то піп сам од... чотири прочитав. — Він, — каже, — і на мене обла... царство йому небесне. — А то свої пани дали... варбованця грошей, горілки, дощок на труну, і чужа... пани дала сальця й хліба пом'янути. Він, — каже, —... своїх панів облатував, — так і мене, спасибі йому. ...легенько лежати!..

Хведір не торгувався; мені, було, судити кого за... Не вчись, — було каже, — так робити. Будеш... ходити, тобі-ж лучче буде...

...Його гарно пом'янула й поховала: шпалерками... труну оббила, рутою, васильками обложила... все дівування своє тоді згадала, сірячину... любу споряжаючи у вічну дорогу... припала до... та на останній дорозі поговорила як із живим. ...мені світитиме тепер, як він? з ким я буду... з ким і говорити?... Тоді мені здавалося, що... все чує, що він оглянеться на мое сирітство!.. ...тепер не вдержусь від сліз... Ні за кого тепер... захилитись... Не зглянувся на мене господь!... усе покинула, пісні, музики, жарти дівочькі. ...сірячину не було мені нічого дорогшого... Заквіт... мій вік колючими тернами, — не довелось по... з любим моїм Хведорком; сам ізсяк і я захиріла.

...Моді, як прийдеться, так тяжко стане на серці, ... й молю бога, щоб мені очі заслати; а послі — так... Наталочки жалко...

1860 р.

ВІРНА ПАРА.

„О ти, моя любов, моє подружжя!
Смерть висала весь мед із уст солодких
Та не змогла краси твоєї взяти.
Не подалась ти їй. Клейнод уроди
На губоньках твоїх ще червоніє,
І щокли ще цвітуть квітками в тебе,
Ще смерти стяг блідий стоїть далеко“.

Шенспір („Ромео та Джульєтта“).

I.

Гірко жити самому на світі. Нещасливий я чоловік
собі вдався.

Та й я дознав одного щастя.

Стара моя вмерла. Дітей було в мене багато, всі
повмирили. Зосталась сама Онилка!

Хотів я приймака собі взяти, щоб не стояла проту-
сткою батьківська хата, аж унадився до мене з чужо-
го села парубок, Сергій Вус. Їздить він та й їздить.
Як там кажуть,—унадились злидні на три дні. Бачу,
що й не багатий жених, і від людей чую, та що йому ка-
зати, коли внадивсь? Ото-ж і їздить.

Вона за його охмається. Я-ж не неволив її. Одна
в мене зосталась: як її неволити?

Я й сам один у батька син був. Мене зроду батько
не бив і не лаяв; а то гуляю раз на вулиці,—мені
не було ще вісімнадцяти літ,—батько вкликав у хату
„Будемо,—каже,—тебе женити“.—„Я не хочу, тату,
я ще погуляю“.—А він мене по потилиці.

Я був боязкий. Ідуть на розглядини, беруть ста

Я матері кажу: „Яке моє життя буде? та й її,
як я візьму на неї ненависть?“ А мати відказують:
„Жа старі, та ще помremo: тебе треба за доброго ума
завести“. Млію я, трухне моє серце. Везуть мене.
І жодні речі—мов вітер гуде.

Увійшли в хату. Як я побачив її,—зовсім і не впознав,
так як собака палиці. Гутірка її, покір її,—
та й верне. Млява й недогідна.

Я наступив старості на ногу. Ну, а старостам аби
дуже була. Оглянувся, уже й сало кришене стоїть
на столі, сметана, горілка. Так серце моє й упало.
Вернулись додому. Днів через два посилають мене
до неї ще з подарунком, з запаскою. „Хай,—кажу,—
яна загориться!“—та й одмігся.

Послі пішли до попа. Піп не хоче вінчати: „Ще,—
каже,—йому года не вийшли“.

Я такий радий: думав, так воно й минеться. А
она вже поспіла; їй двадцять два годи. Вони-ж усе
кажуть до нас, сватами звуться, кружляють.

Я раз ізнов зосмілювся матері натякнути, що вона
мені в матіркі годиться.

Вона так рогачем і пірнула-б, коли-б не відхилився.
І щора мене забрали.

Старостам казав: „Дядьки, що ви собі думаете?
Видно світ кінець до кінця зійшовся, що ви мене хо-
чете влопити. Ніхто її не бере, так ви її на мою шию
накладете“. Мов і не чують: аби горілку пити.

А батько такий мовчазний. Поночі з матір'ю шеп-
таються або в коморі, або в клуні, як мене нема, а за
дверем і через губу ні одне не плюне.

А я в їх один. Думаю: як його й огорчати їх?
А їм мене й не жаль.

Такий сум у хаті. Вони хоч проміж себе гуторять,
а мені, одинцеві, та й ні з ким.

Два роки вони їздили, аж поки вийшли мені годи.
Як ішов я на вінець, так аж заплакав. А як ішли

від вінця, так не схотів з нею й за хустку держатись ідучи з церкви в парі. Покинув її і весільних, сам попростав до хати.

Та що? уже звінчани.

Люди гуляли, гули як бджоли. Я перед своїми очима нічого не чув і не бачив.

Дали за нею корову і дві овечки й третячка. Корова здохла, третяк настромився на кілок і пропав, овечку одну метелиця напала,—здохла, а друга та в отарі замішалась і загинула по сей день. Ніщо в руку не пішло.

Не прихилиється моя душа до неї. Немоторна, нечепурна, невічлива. Сестра її там така, що й в ложці води не піймаєш, а ця ні к бісу, а однієї семі.

Я піду з дому днів на п'ять: шевством заробляю. Прийду додому—ганьбуються, жаліються: і те не таке і це. Я мов не чуо: піду з хати.

Ізнов піду до людей, оддишу.

Прийду додому,—що по правді, що й ні,—батькові й мати все докоряють. Ізнов прийду з роботи,—де-б одпочити, а тут біда бідує. Виганяли її. І по плотах, всюди її намисто було. Ще мати було так приказує:

„Хвала богу, сина оженила;
Хвала богу, невістки дсждала,
Та вже-ж в мене діжа стала,
Тарілочки та під припічком
Та заросли та рокитечком,
А ложки та під лавою
Та заросли та муравою“.

І батько й мати таку ненависть узяти! Я кажу матері: „Та ви-ж таки, мамо, схаменіться: мені її не вбити. Що виганяєте її по плотах і всюди?“

Послі батько вмер років через два. Мати ще пожила та й собі. Дітей у нас було п'ятеро; окрім цієї дочки, усі померли. Треба було мені її одбуту робити самому. То дошки на труни, то копачам,

одбувати, а попові-ж? Хоч-би один хлопчик був, ані звірі на мій талан. Остались ми самі на господарство.

Я й не бив, а так було все угрушаю. Оце як прийду з роботи відкіль,—усе порозкидано. Там мичка, там дмаше, там ложки не чисті. А я знарошна й не знаю, коли вернусь, то найду вже порядки! Недоцільно. Таке вдається.

Раз ухопив миску, думаю: „Швиргону на єї... та щоб і не вбити ще!“ та тоді в двері! так череп'є й розлетілось.

Іноді стану було їй кажу: „Ще з тебе й з мене будуть люди сміятись, що в тебе в хаті гірш, ніж у сестри в доброї господині“... А вона іноді мені каже: „Де-б дучче мене побив, ніж отак дорікати. Ти дуже сердечистий: діймаєш дучче, ніж палицею“... А все життя не було, і життя невеселе було. Тільки труни одбив на дітей та ховав. Сонечко обом нам не гріло. Обидва ми захиріли.

II.

Тоді ще я одбився від путі. Умерла й моя жінка і залишила мені оцю Онилку, що я й почав про неї думати.

Ото-ж став їздити до моєї дочки Сергій Вус з дружиною своєю. Я-б йому відчипного дав, аби тільки покинув нас, бо нам треба приймака, щоб хата пусткою не стояла. Та нічого робити: треба увагу дати, бо й своє життя марно стратив. А вони-ж любляться та й не по нашому. Іти їм на перекір я не хотів.

Ото Сергій Вус порадився з людьми на цілий вагон на чугунку возити овес і ще щось. Верстов за три дні п'ять од нас буде чугунка. Од'їзджаючи, він привіз із Онилкою, і дуже обоє смутовали. Привіз він усеїх гостинців коштовних, не тільки черевики, а й на корсет черкасину і добру гарусеву хустку.

Та так боявсь, щоб я не приневолив її спаруватись із ким иншим, бо знав, як він мені не вгіден.

Од'їзжаючи, приказував Онилці, надіваючи на па- лець каблучку: „Гляди-ж, без мене на улицу не ходи й на досвітки не вставай!“—усе боячись, щоб який парубок не залицввся до неї...—„Ти-ж любиш мене? ти-ж не забудеш мене?“—усе благає Онилку. Слухавши тее, слюзи в мене виступали з старих очей. Прига- далось мені мое життя безталанне бурлацьке. За що скаляли мое життя? Так стиснуло в грудях, що із сі- ней вийшов, щоб вони мене не побачили.

Провела Онилка свого жениха й дуже плакала, навіть змарніла трохи. Посиділа тиждень, другий дома. Стали дівчата, хлопці підбивати, щоб ішла на вулицю з ними, а потім і на досвітки: „Ти-ж підеш на чуже село,—мовляли,—то й не побачиш! Чуже село—мачуха: не пригріє. Може й ми всі розбредемось по світу. Ходім та й ходім! Дівувати та й не нагулятись, не наспіватись“.

Онилка думала-думала: „Що-ж, каже: хіба, як піду, то розум загублю, і місяця свого зараз забуду, свого Сергієчка?“

Дівчата сміються: „Мов твій Сергієчко кращий за всіх хлопців?“—„Кращий від усього світу“,—відказує.

Вбирається в мачки, в добре намисто, в стрічки та приговорює: „І нема таки по всьому світу кращого“.

Наділа вперше й корсет черкасиновий, що Сергій подарував, з золотими гудзиками. Найпервіший кра- вець пошив, так і одлив під дев'ять усів. Випросила у мене півня й пшона, в-останнє почестку дати своїм товаришкам і хлопцям і досвітчаній матері, так і пі- шла на досвітки.

Під хатою дожидалась, поки вбралась, ціла низка хлопців і дівчат. Вона вийшла й разом усі гучно рушили.

Гуляли, співали, готували собі вечерю. Усю ніч гуляли. Деякі хлопці й жалкували за моєю Онил-

Другі півні вже стали співати. Усякі гадки, ба- гатькі перейшло, а то вже й така річ зайшла: „Хіба Онилка та не буде наша“,—кажуть дівчата.

А хлопці кажуть: „Треба поцілувати хоч в-остан- нє, а то вона нас покине, та ще й квартиру треба взя- ти з її молодого“.

— Було раніш цілувати,—відказує Онилка,—а те- пер я вже його.

Тут хлопці кинулись її цілувати. Вона звісно, як дівчата, лається, верещить, пручається; а дівчата й хлопці стали її придержувати, помочи давати хлопцям. А який парубок каже: „А я візьму собі цю каблучку на пам'ятку; Сергій їй другу, кращу подарує, як із цієї хати вернеться“. Давай знімати каблучку з пуч- ка. Вона вирвала в його з рук, та хто її знає, де вона її діла. Усі кинулись шукати. Мацали-маца- ли по долівці—нема! Запалили віхоть соломи й під палицями, усюди шукали деякі, а деякі свого не хочуть шукати, ще й лучче взялись за її,—і дівчата, а вона їм мертва на руки й повалилась, так як зіли- вана підкошена. Стали сміятись, покинули шукати каблучку. Дівчата кажуть: „Нам тепер за хлопців треба стояти, бо вона нас кидає, а нам з ними тре- ба жити. Правда?“

— Правда, правда!

Сміється, лоскочуть її: „Не прикидайся, Онилко... Де вона нас дурить, налякати хоче, аби ми від неї відкасувались.“

Другий парубок каже: „Я й черкасову корсетку подарував, тільки не озвешся.“ Шуткує з неї. Вона ні слова з уст. Всі обомліли. Що це? Дівчата кинулись до неї й приложили вухо до серця—трошки чутно. Друга кинулась, каже: „Не чутно.“ Хлопці собі. Да- вай шукати досвітчану матір,—зовсім не чутно. Зля- кались, давай терти хрін, класти проти серця. Не пе- респівають. Ні, не помагається.

— Озвись, Онилко!

Справді робиться страшно. Деякі вже й угодні. Інші побігли по ворожку, а інші й до мене.

Я прибіг несвоїми. Прошу її, щоб озвалась, щоб оглянулась на мої старощі, на дівчат, бо деякі турбують не в жарт.

Мовчить. Так мене й окотило морозом. Світ м'який темний зробився: пожовкло, позеленіло в очах. Що це? Це справді хтось насміявся. „Онילו! Онилко моя любя, моя єдина дитино! ти-ж мене поважала, ти мене штила, — озовись! Не мороч ні мене, ні людей, не роби суму, не роби турботи!“

Жарт-жартом, а це вже не жарт, як мене за пачинки бере, ноги трусяться. Винесли її на двір, поклали. Зірно, гарно. Місяць над нею суп'ятився, дивиться, дивується.

Людей хмарою нависло; а там уже соцький й десьцякий. Боже! аж світ неначе здвигнувся. Лежить така краса, як божа роса, у мачках проти місяця розкішна, мов королівна, поважна—не поворухнеться до батька не озветься, холодна.

— Моя дитино, зглянься на мене!

Понесли до мене. Дівчата й тітка голосять. Уже й дома на лаві лежить.

Я від туги зробивсь п'яний, хитаюсь. Здається, я її не неволив, я-ж не согрівив, я-ж їй слова притивного не промовив. Думок моїх тяжких вона не знала. Уже роблюсь несамовитий. І жінку поховав хоч і нелюбу, і дітей п'ятеро. Тепер і послідню бачу, вириває з рук. Не так бере, як людей, а нагло.

Мабуть, я грішник. Або мій батько, або мати чи проступили, та на мені кара божа чувається. Не знаю що робити. Тітка вже кликнула людей. Зробили труну, покликали копача, попа. І піп суп'ятився: та усім дивна така ява, така воля божа. Що було кращого материнського, усе на церкву подав. Рушниками маря

полперев'язували, і дівчат, котрі несли труну, полперев'язували. Усе винесли з хати: її і труну разом. Труну спускали полотном, що ще була дряла, хоронили його на сорочки, і тонкого суцільного мати для неї задержала, а то вже все вона монапрядала. Дівчата й тітка так голосили, що їм матері не треба—і тепер чувається: „Сестрице наша, зіронько наша, первая, ясная! та чого-ж ти за хмари зайшла? Ти-ж наша берізонько! з ким же будемо колядки й щедрівки співати? Чого-ж ти так вгадаєш? куди ти так швидко ходу даєш, та й не повернешся на нас, може котру товаришку та й загубила? запишалась еси королівнюку ти наша, — не повернешся до нас. Що-ж ми твоєюму козаченькові та й не повернемо? Та питатиме-ж він: „де-ж моя утітка? де-ж мій пишний, розкішний цвіт? ой, оддайте-ж, подаруйте мені її!“ Що твої дружечки та твої товаришечки—як мак процвітає, однієї дружечки, однієї квіточечки, однієї маківочки та й не долічаться. Що яке-ж твоє весіллячко смутне-невеселе! Тебе, наша князюшко, ні впросити, ні вблагати—не споглянеш, не повернешся. Тебе янголи несуть у широкий ясний світ. Не од сліз посліпли, не бачимо. Ми-б тебе вхопили, ми-б тебе не пустили. Ти зникла з очей, як зіронька“.

III.

Поговали. Засипали домовину. Усяке кинуло грудку землі в-останнє: „легко лежати і землю держати!“ Мене довели люди добрі додому. Деякі zostались душити дорядати, а може й моєї. Душа, звісно, три дні блукає в хаті.

Мені світ округи йде. Смерть би собі заподіяв, як-би гріха за те не було. Чимала була купа людей, а кажу, як божевільний усе одно торочу: „Я-ж нещасливу не робив їй, бо й сам нещасливий був.“

Частуються люди. Я нічого не жалував на помин-

ки. Нашо воно мені? Здавалось мені, без неї й їсти не схочеться, я й хату покину.

Аж опівночі хтось у вікно постукав, а далі в двері — Ідіть! Хто там?

Та якось людям страшно зробилось. Хто-б це в глупої ночі, в такі вже обляги, прийшов? А інші кажуть: „Це щось заїзже“.

— Ідіть, ідіть,—кажуть люди.

Двері відчинились, і на порозі став перед нами веселий, рум'яний, у свиті й в новому брилі з позументами Сергій Вус. Мов на весілля убрався, тільки що нова свита була в глею.

Я обомлів. Що йому казати? Видно, що він просто з дороги і нічогісенько не знає. Веселий-превеселий, наче виріс; засмаг так.

— Що це ви,— каже,— без мене вже й весілля справляєте?

Уразив мене в саме серце.

Тітка мовчки піднесла йому чарку горілки. Заплакала та й каже: „Даруй Онилку добрим словом, вітай за упокою душі“.

А друга молодиця піднесла коливо.

— Не хочу я так! — та взяв, горілку вихилив та й плеснув під стелю. — Оттак, — каже, — щоб наші мелоді вибрикували та щасливі були.

Усі помліли. „Це він, — кажуть, — збожеволів. І сльози перед собою бачить, і коливо й чашечку з водою на вік її душі, а жартує“.

А я промовити слова не здолію.

— Уже твоя Онилка покійниця, — одна молодиця каже.

— Пером її земля, — друга каже, — легко лежати.

Третя: „Царство небесне, вічний покій!“

Він сміється.

Тоді люди шарах так як овечки, та й збіглись доупи, а хто й на піл скочив, хто й на піч. Думали

чи він збожеволів та як зачне всіх чухрати. Дітей забірали боржій на руки.

Тоді я до його озвався: „Сідай, Сергію, та пом'я-ся“. А й сам таки боюсь.

Він сміється. Бере другу чарку, сам наливає, п'є й каже: „Хай їй легенько ікнеться, як пушина об шию торкнеться. Тату, віддасте за мене Онилку? Моя моя буде?“

— Та чи я-ж тобі її коли не віддавав? Я-ж вам казав перекору ніколи. Такого докору, Сергію, не маю.

— Тату, я вам її приведу... — І наче мене що освітило.

— Синочку, відкіль?

А люди ще тісніше збились у куток; полякались. Він за двері та Онилку й веде за руку.

Ми й покаменіли.

IV.

Онилка кинулась до мене опукою. Чи це сон? чи жага? Стала хреститься. Це, може, її душа?

А Сергій каже: „Благословіть нас, тату, людно, та й весілля відгуляймо. Є й гроші, не журітесь“.

Та й брязнув гаманом на стіл.

— Та розкажи-ж мені, що це за дива роблять? Онилко, голубко моя, кажи, що це таке?

— Про це вже мене питаєте, — каже Сергій.

— Ні, мене, — каже Онилка.

Сергій каже: „Тату, моя річ попереду“.

— Та твоя-ж, твоя! — І такий він мені тоді лютий, дорогий здався!

— Вернувся я, — каже, — перш додому, поки мої товариші, хто обламався, лагодились у дорозі. Я збігав до сусідки верхи, дещо продав, щоб грошей більше було, та й кинувсь до вашого села. Прискочив так у вашому вузлу впрузі та й забіг у перву хату з кінця — щоб запалити, щоб розпитати, чи все гаразд на

селі. „Усе, кажуть, гаразд, тільки дівка наглою смертю вмерла в Грицька Зайця, уже й заручена“. Я так і заціп. Питаю, чи давно її поховали? „Оце, кажуть, тільки що з кладовища вернулись“. І люлька в мене з рота впала. Що мені робити? Чи додому, чи до тестя братись? чи піти з мосту в вирву кинуться? Сижу, мов з каменя тесаний. Вони вже по-вечеряли. „Пора, кажуть, спати лягати“. — „Дозвольте, кажу, дядечку, кинути у вас коня у дворі, а я піду піхотою назустріч нашим чумакам, бо кінь томлений. А вранці ми тут будемо“ — „Покинь“, кажуть. А в мене не те на думці. Не піду з села, не попрощавшись, не побачивши моєї Онилки! — „Боже мій, світе мій!“ — „Чого ти?“ кажуть. — „Та пугу загубив.“ — „Та отак по пузі журитись?“ Я так себе в груди й вдарив. Піду, — думаю, — розкидаю її могилу. Як їй там тяжко лежати? А мені-ж то як жити?

Вийшов з хати, надібав у сінях заступ, узяв кілька великого... Стемніло. Сकिनув усе на плечі й побіг до кладовища. А кладовище я бачив їхавши й постеріг одну свіжу могилку: ще й хреста не поставлено. Це-ж вона й буде. Думаю: „Хто мені боронитиме, то я вб'ю. Перейшов через могилки, і не страшно мені на кладовищі. Знаю, що коло тієї могили кущ калини стоїть увесь у цвіту. Знайшов його.

Земля пухка, а тяжко лежати під нею. Став кидати землю і заступом, і руками, примів би їй зубами гриз; аж стукнуло вже в труну. Мене обморок бере; так і млію, наче в серце стукає. Руки, ноги трусяться. Стук, стук заступом у домовину; а в серці: тьох, тьох!

Онилочко, доле моя! впливи, ясна зоре! дай мені ще раз тебе побачити!

Зриваю з труни віко, припав до неї. Тепер хоч і вмерти. Більш мені на землі нічого не треба, як оця домовина. І багатий, і щасливий. Місяць вплив з-за хмари. Жива, як не заговорить до мене.

— Княгине-ж моя! Божа ти росо! Яке це ти мені весілля зробила?

Став, правда, плакати, цілувати. Став знімати в неї той корсет, що їй подарував. Не тямлю сам, що роблю. Посадив її на коліна собі, сівши в труні. „Та яка-ж твоя хата тісна“!..

Вона, як жива, схилилась на мене та — кхи, кхи, кхи!

Щось мене вдарило по руді, наче камінцем, та й вискотилось у домовину, а вона випросталась і сіла в другім кутку в домовині.

Я з переляку відсунувсь у другий куток і охолов. Замлів.

Опам'ятувавшись, чую, щось тепле коло мене.

— Онилочко! Чи це мрія? Що це з нами?

— Не знаю, — в силу промовила. — Де це ми?

— Уставаймо, вставаймо!

Підвожу її, вона хилється; аж у мене щось муляє під коліном: я лап, — і намацав каблучку.

Оттаке ми почули. Люди аж хрестяться.

— Це та каблучка, — каже Онилка, — що хлопці в мене віднімали.

— Де-ж вона взялась?

— Проквотнула, щоб не досталась ніякому хлопцеві.

Жінки кажуть: „Ми-ж її обмивали, вбирали, ми думали, що каблучка там на вечорницях і згубилась“.

— Я-ж вам кажу, що в рот укинула, щоб хлопці не відняли, та нехотя й прогинула.

— Я її, — каже Сергій, — видно добре струснув у своїм жалю, що вона й вихрякнула з гортані. Це-ж вона, моя вірна, не хотіла нікому віддати, моя кохана й богові люба дружина!

— Пиймо-ж тепер, кажу, та гуляймо, добрі мислі жаймо, людям на добро, богові на славу!

КВІТКИ З СЛЪОЗАМИ, СЛЪОЗИ З КВІТКАМИ.

(З подорожньої книжечки).

„Квітки з сльозами,
Сльози з квітками
Не розлучаються, сестро, ніколи.
Скроплюють сльози
Пишні рози,
Свої розкішні, величні престоли.
Благоухають,
Землю скрашають
Пишні престоли праведних сліз, рози.
Ім же одрада
Вища награда —
Чисті та щирі, та праведні сльози“.

П. Куліш.

I.

Наближаюсь до хати. Дівча гуляє на приспі, і рябко перекидається перед ним. У снігах двері настіж і в хату, бо день був такий прехороший, що хто вмер, то каювся. Під вікнами палісадничок. Куцх ліліясу й троянди два куці. Соловей не цурався вбожества й дуже гарно щебетав, свистав, дзеленчав.

— Здорова! — кажу до дівчини.

— Здорові!

— Чи це Настина хата?

— Це.

— А не порве ваш собака?

— Ні, він не займе: він у нас плохий.

Вхожу. На покуті сидить дівка, так літ двадцяти п'яти. Вишиває в п'яльцах рушник. Це-ж і була кривенька Настя, що мені про неї казано.

— Здорові! Боже вам поможи!

— Здорові! Спасибі.

— Чи тут живе Настя Гречківна?

— Тут. А що вам? — скинувши хорошими, великими карими очима, до мене.

— Та ось мені люди нараяли, що вона добре шитки на людей робить.

— Хто-ж це вам нараяв? — зачервонівшись поспитала Настя.

— Дівка Чорнявого.

— Та вона мене мало й знає, — сказала, всміхаючись із якоюсь розкошею, Настя. — Де-ж вона вас бачила?

— А там на Ворсклі, на Мочарі.

— А ви-ж сами відкіля? Сідайте, бо ноги відстають.

— Я здалека.

— А її ж як знаєте?

— Вона там шила в березі коло полотен: я й позналась із нею.

Тоді Настя: — „Там така пришивна, що від шиток не одірвеш“.

— Мабуть, як і ви, — кажу їй.

— Що-ж це вона мене вказала? — з притиском сказала Настя. — Я де живу, а вона де!

Я їй: „Кажуть-же, що й хороша слава далеко, не тільки худа. Покажіть, будьте ласкаві, ваші шитки, зразки. Мені треба сорочку вимережити й шитвою пошити.“

— А що, як я й не візьму? — з добродушним усміхом сказала Настя. — У мене від людей робота: я рушники шию.

Як вона засміється, то можна думати, що зроду журби не знала і самому, дивлячись на неї, весело.

— Та візьміть й це, будьте ласкаві.

— Ні, зозуленько, не візьму: у людей набралась

багато. Хіба чи не візьме моя небога, коли схоче. Посидьте-ж, одпочиньте.

Встає спотиньга й каже: „Там така-ж каліка, як і я: і на жнива не ходить“.

Аж тут і мале дівча за мною в хату.

— Іди,—каже Настя,—кликни Улиту, нехай прийде.

Гуляйте-ж,—знов до мене.—Оце-ж я за для вас.

Дівча побігло по Улиту, а бідна Настя пошкандибала й принесла мені з комори сорочок, дуже гарно вишиваних. Розглядаю дивуючись, аж тут прибігла й дівчина: „Зараз Улита буде“.

— Як городами, то й швидко,—озвалось щось із печи.

Зазирну, аж там сидить бабуся. Ми поздоровкались.

— Чи ви-ж роздивились по шитках? — питає Настя.—Як-би оце рушник, я-б вишила. Вибирайте, які вподобаете. Ось половнишничок, ось вирізування, лиштва, а це пошиванка, це хмелик, це зерновий вивід, а це рогатки, сливки, а це петрушечка, а це ляхівка, а це пшеничка. Що вподобаете, те й вишіє. Я тільки не шитиму: на людей набралась багато. От би добре уставки петрушечкою та зерновим виводом вишити, а чохла — вирізуванням або рогачиками.

Тим часом, як ми про це гуторили, скрипнули двері. Мале небожжя каже: „От і Улита“.

Ждем, нема.

Настя крикне: „Чого соромлявсья? Іди!“

А я чую, щось у сніях скромадиться в кутку. Я озвалась. Чую сміх тихенький, як дзвіночок, а послі й голова з-за порога визирнула — й що-ж то була за головка! Може, однієї з трьох грацій така красота. Та ще в три ряди й квітками квітчана. Квіточки так ходора й ходять, тремтять на голівонці. Роса тільки що з них опала. Свіженькі: пахощами так од них і повінуло. Та знов і зникла, і дверима хляпнула, та й прищемила кінець запаски.

Тоді вже я до неї: — „Іди бо, Улито, до нас“.

На предиво була вродлива! Літ вісімнадцяти дівчина: ще й пушок з лица не зійшов. Чорнява й смуглява. Краска силою пробивається. Здоров'я багато. В волосся тоже таке чорне, що аж синява якась по йому. В носі дві стрічки, блакитна й червона. Про сорочку й казати нічого. Сама собі гаптувала й ночей не досила. За ушима із селеха заложено два закручених шпиря, й хусточка в руці. Це вже первий шик у дівчат.

Я стала з нею розмовляти й кликати. Увійшла жина. Я аж суп'ятилась. Боже мій та й тільки! Яке протороше, та яка-ж безталанночка! Гірш ніж у Насті. Та малиці ходить. Я зовсім забула, що мені Настя про її каліцтво казала.

Що слово Улита промовить, так і зчервоніє; а що смуглявенька, то ще краший здається той рум'янець.

Стали ми перебирати знов сорочки, балакати про вишивання: яку мережку, яку лиштву.

Настя перепиняє нас: „Дайте нам по каблучці, ми вам і вишіємо хорошу лиштву на сорочці“, — жартома каже.

А потім здіймає з моєї пучки каблучку й приміряє на свою: „Яке маленьке!“

— Це того,—кажу,—що ми гульвіси: мало діла робимо, а й руки маленькі проти ваших.

— Е,—каже Настя,— нам не насидітись гуляючи, нам треба робити.

Улита чогось на речі не давалась: якимось смутна мене зробилась. Ще більш огню було в неї в очах. Сльозечка, причиплена до намиста, трепеталась на бровках: важко чогось дихала. Здається ми з Улитою не розмовляли словами, а тільки серце розмовляло з серцем.

А Настя знов добрим таким голоском: „А це-ж яка в вас така велика каблучка на руці? У нас не такого-б таке побуло: хлопці-б зараз ізняли та собі-б

на люльки покришечки поробили (і це вона говорить із якимсь задоволенням). Що вони наздіймають у нас?

Я кажу: „Це мені найкращий парубок подарував. Я в цій каблучці й купаюсь, і сплю“.

— Хіба ж у вас любляться? — запитала Улита і сипнула промінням очей. Очі горіли, вся зайнялась, уші почервоніли.

— А як-же? — кажу. — Любляться, та ще й являються, що ні заїсти, ні запити... Тільки в нас невільно на вулицю піти, з парубком уночі стояти, і на досвітанку і на вечорницях гуляти.

Настя перепиняє: „У їх любляться в хаті“.

— А в нас, — Улита каже, — у всяку годину й всюди. Як сонце зійде, то від сходу сонця й по заході сонця. Сказано — рано й вечір не боронено.

І зчервоніла. Квіточки затріпотіли, мов і вони заговорили.

„Чи всі-ж тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються?“

Додала журливо Улита.

— Лучається всього, — відказала Настя.

„Половина садів цвіте,
Половина обсіпається:
Одна пара вінчається,
А друга розлучається.“

Улита зідхнула так важко, що аж стіл сколихнувся. Тут і я промовила:

„А в горлички пір'ячко так як жар:
Любилися, серденько, як на жаль“.

— Всього буває, — каже Улита журливо. — Як ласо не переїси, так і в мирі не переживеш.

Здихнула, похитала головою, тільки квіточки зашепотіли щось на голові. Взяла й стала мережити свою чохлу, що принесла в собою.

А Настя заспівала — та пречудовим же голосом, аж душа в небо ввалась:

„Уродила мене мати
Темненької ночі,
Дала мені чорні брови,
Ще й карії очі.
Лучче-б мені, моя мати,
Тих брів не давати,
Лучче-б мені, моя мати,
Щастя й долю дати“...

Улита поникла головою над своєю мережку.

Колі тут як ударить грім, як хрясне! так усі й злякалися. Ми й хмарочки не примітили. Блискавка раз-у-раз блись та й блись! Так і розливається огня-ним морем.

Баба на всю хату молиться: „Да воскресне бог і висточаться вразі його“, та великі хрести покладає на себе, та аж із печи на піл злізла.

Мія про неї за любощами й забули.

Через хвилину й вшухло.

Я кажу: „Піду-ж я додому“.

— Та гуляйте ще, — каже Настя, — гуляйте в нас до вечора.

— Гуляла-б, та хліба не брала, — кажу.

І бабуса й Настя разом: „Та може й в нас ізнайдеся шматок“.

Покіміались.

— Спасибі, — кажу. — Там мене дома ждуть.

— От як-би ви до нас ходили! — Настя каже. — Ми-б вам пісеньок співали. Ось посидьте, я вам заведу.

„Ой там за яром брала дівка льон,
Та забула пов'язати...
Ой недалеко до милого хати,
Та ніким переказати“.

Та показавши на Улиту: „Вона думала, що це не прийшов сюди, та й у квітки вбралась. Я їй звелю“.

Колі-ж чуємо, паровиця скрипить, а далі пісню

„Та не спав я нічку, не спав і другуку,
Та не буду спати ще й третюку:
Ой чогось мені тяжко, на серденьку важко...
Я й сам молод не вгадаю“.

— Це він проїхав, — каже Настя. — Приходьте-ж, — каже, — ми вам такої заспіваємо, що й заплачете.

— Прощайте-ж, — кажу. — Хай бог вам спорить.

— А вам хай щастить у дорозі.

Я боржій пішла додому, бо грім і блискавка дощ завдали домашнім про мене думки.

II.

Прихожу через два дні. Не ступила й на поріг, зараз Настя послала по Улиту, по Ходору, Веклу, Вівдю.

Усі походились, усі родички, і у кожної під корсеткою шитки: у кого чохла, у кого поділки. Літом до жнив тільки й пошити.

Повиходили ми на уздвір'є. Беріг Ворскли услає полотнами. Дівчата всю весну білять полотна, там сидять, і доглядають, і вишивають. Полотно чистенько вмочають, співають пісень одну за однією, — мов річка ллється пісня за піснею, то з того, то з другого кінця. Тут же й сорочки шують та вишивають. Удень беріг Ворскли так біліє полотнами, мов снігом спорошений, а дівчачі співи луною по всьому селу розлягаються.

Тепер уже ми швидко вмовились за сорочку.

Тоді Настя каже: „Заспіваємо-ж ми вам“.

— Добре, — кажу, — коли ласка ваша.

Настя-береза завела, а за нею всі. Найбільше купальних співали пісень:

„Ой не стій, вербо, над водою,
Не пускай гілля по Дунаю.
Ой Дунай море розливає,
І день і ніч прибуває,
В вербі корінь підмиває,

Зверху віття усихає,
З верби листя опадає.
Ой стань, вербо, на риночку
В хрещатому барвіночку,
В запашному василечку“...

— й інші співали:

„Цвіте мачок невеличок,
Нема цвіту зміни:
Хоч як козак забожиться, —
Не йми, дівко, віри.
Козак-тума зведе з ума,
Не буде любити,
Де найбільше челядоньки,
Там стане судити“...

Улата чогось поблідла і не хотіла співати. Глядячи на неї й другим не співалось. Найшов надівчат сум. Вони спотиньга перешептувались, а одна й покинула нас, мабуть, з такого жалю, як і Улитин.

Настя зідхнула й почала казати: „Так оце сидиш, Улата, співаєш цілий день, та буває, що заведеш і на вулиці. Яку нам з Улитою бог долю дав! Ні, не бог, а Улата. Оце вже десять років, як я крива. Із очей вилізли. Саме тоді, як я розпукуватись почала, як Улата гятнадцятий настав.“

Емо в батька своє тягло. Я в батька одна та маленька. Я й орала, я й запрягала, я й громадила, а й кидати стоги. Возовиця настане, я подаю возу. Криють, — я подаю парки. Я й коло токів, і всюди. Люди йдуть, дивом дивують, як я справляюсь така, що гаразд іще й не окрепла.

От мене й урекли. Заболіла в мене нога; повело її, підтягло жили. Що-ночі, щоб не завдавати батька, я встала. Розперло мені її в коліні, опух. Зсунусь, а на ранок уже й не вернусь; снаги не маю; і від журби так і зсунусь об землю. Кличу батька, кажу: упала, моя земліла.

Було, нужу світом, до діла так і трясуся, мов меду, а тут оттаке лихо. Була ще підлітком, а вийшла на улицу,—до мене хлопці з усіх кутків так і купляться купцем. А тепер—о-хо-хо-хо-х!

Позбував батько все. Їздили по знахурах та по знахурках округи верстов за сто. З пристріту, кажуть: друга; грижа,—і загризала. Привезли мене до костоправа. Сіло на мою ногу чотири чоловіка, що-б я, буває часом, не пручалась. Став костоправ мені ладити ногу; вертів, вертів, так мов коваль кліщами, та й довертівсь. Я кричала не своїм голосом. Батько впав на піл, затуливши вуха, а маслак тільки хрусь. Я й умерла. Людей так мов в мене скинуло. Всі полякались.

„Оттак-то я зосталась без ноги. Затмився мені день з того часу. Пропало моє й дівування, всі радощі, мої мрії, мої надії. І змарнієш, і зчорнієш. Радощів ніяких, ані крихотки. Нудьгуєш день за днем. Іноді до крику смерті бажаєш“.

Дивлюсь я на Настю,—смерть наче передо мною стоїть. Де той усміх принадний подівся. Губи білі тремтять. На віях, мов дві перлини, сльози зависли. І з якоюсь гіркою зневагою виразно промовила вона: „Де та й смерть! до нас, калі, спесивиться, не йде—не підманеш“.

А в Улити сльози тільки—кап, кап!

Настя знов своє: „Хай би той жив, хто в бога ласку має. Я така була до діла прикидлива, що хлопець лінкуватий був, млявий, я його було на плечі половину дороги на ниву й піднесу. Батько вмер, а з ним і малий брат мій. Я сама собі, мов та зозуля в лузі, зосталась. Тільки й одради, що з людьми погугориш, з дівчатами поспіваєш про ту зрадливу долю, або кого бідолашного запоможеш“.

А бабуся, гріючись коло дівчат на сонечку: „Дай боже здоров'ячко. Нехай бог віку продовжить, що й мене пригорнула“.

Настя така багата на слово, що я не мала часу сказати й промовити до бабусі.

Знов почала: „От я бабуся до себе прийняла. А вона дала велику волю своїй невістці. Правда, тут ще більше винен, не поважає матери: то вона їй старощей і не схотіла доглядати. Не постидалась і закурила її. Не знаю, чи моє, чи її більше лихо. Обидно бідолашні“.

Бабуся старенька приступила до мене, опираючись на шпюк, на бадилля з сонячничини. „Боже! каже, як довго мені не хотілось іти з своєї хати старостю! Я в її сорок років прожила й кривди не дознала. Старий сам її збудував. Після старої голови все марно пішло. Ні порядку, ні чину. Тепер ніхто миру не має: ні діти з батьком, з матір'ю. На кінець світу вже повертає“.

— Коли-б уже швидче, щоб не терпіти,—домовили Улити.

— Невістка не хотіла діла робити,—каже бабуся. —Картопля поспіє, чоловік, бувало, скошує. Хати не обмаже: облупиться, обсіплеться. Вийдеш, глянеш по околиці,—у людей і к Покрові хати біліють, так наче качок лебедят пливе,—наша чорна, облуплена, мов як тобі старости не вибували, хлопці та дівчата, то все жододій помагали діла робити. Дуже мене стали нічкати. Так було невістка зганить мене, що в неї стану чорніша від землі. Оце син і невістка посядуть собі на лаві, зведуть коліна, поставлять проміж себе рабу і їдять, а матері дадуть шматок хліба. Як умер старий, то я все право згубила, мов усе в довшину з собою забрав. А боже-ж мій, думаю, чи злого-ж я таку наругу терпітиму? Іде син раз із рачком по раки. Постійте-ж, думаю, я вам удеру штуку! Наварили вони, сіли, їдять, не дають мені. Остаюсь од їх багато недоїдених раків, невістка й ставлять на полиці. А я думаю: стійте-ж, бісові діти!

поснете ви, я їх попораю, хоч позакидаю, аби їм доняти хоч цим. От, тільки діти поснули, я до раків Горщик як брязне обпіл, як линуть на мене помий! Чисто всіх побудила. Вона, невірна дитина, хитріша від мене старої: знарошне так зробила. Я як вийшла з хати, вона тимчасом замісто раків і поставила помий. Такий глум! На всьому було прикмети покладає. Сама не дасть, іще доглядається, щоб і я не взяла. Гнала мене, щоб я старостю хліба її не переїла. Було сорочки не дасть.

— Із чого-ж ви жили, бабусю? Хто вас тоді зодягав?

— То з пучок, то з ручок. Кажу невістці: умру під лавою, а не вийду з своєї хати.—А щоб тебе, каже, в німі дошки положили! щоб тебе на дрюччі внесли! Там така проречиста... і син за нею ручтягне.

— Та ви-б же, бабусю, громаді пожалілися. Громада великий чоловік, то їм би сказала, як по божоу чинити.

— Щоб мені та вигнати їх із хати, слово не обертається. Коли-б оце не недуга моя, я-б їх до віку не покинула. А то нікому мене доглядати. А добра людина знайшлася, я й покинула свою хату. На чужому кладовищі й голову положу. Тепер оце вся моя снага (показуючи на бадилля з сонячника). Дай боже вік довгий Настусі: вона на цім грішнім світі заслужила собі царство небесне.

Не знаю, щось я подарувала бідолашній бабусі про чорний день. Вона низенько поклонилась: „І спасибі, і простибі! Нехай твій тропок буде м'якенький, як мошок. Хай тобі бог світить і вдень і вночі, як ти мене не оставила, покидьку!“

Сумна буває в нас пісня молодощів, а ще сумніша—старощів.

На другий день приходить до мене Улита й приносить гостинця—раків, вишень і паляницю. „Оце, мате, прийшла до вас, показати мое вишивання на ший сорочці: чи вподобаєте?“

— Сідай-же, будь ласка, та посидь, погомонимо про це та про те світове.

А потім я кажу: „Як мене розжалобила вчора твоя тітка Настя своїм життям!“

Улита мені: „Друге на речі дається, а як я“... Якось Улита затнулась. Підождала, наче що проковтула й промовила: „Ще-ж у неї хоч одна туга на серці,—хоч сама вона господиня над своїм добром; а яке лихо, мое горювання зовсім іншою мірою міряне. Хоч і здається, що нас одна недоля спіткала, та бачи, у неї батько був, що вона зазнає, а в мене—мати: тільки й різниці. У неї своя хата материзна, і в мене те. Я кривуючи живу, і вона. А до цього лиха от мене ще. Невістка з мене знущається, а брат,—які дітки я посію на своєму городі, то повикорінює. Це горниця, каже... Хіба-ж я не вільна на своєму добрі жити гнати. Подумаєш, подумаєш: у них нема й не буде, а в мене буде. Та не знала невістка, чим докрити мені, та взяла та й вибрехала. У якогось козака покрала дівка, якась ледар, моркву. Вона сказала, що наче-б то й я крала з ледащицею. Мене трусили. Трояка й приплатилась. А я мало-ж то сором прийняла? Що мені трояк той! Честь миліша життя. Я трояка на церкву подала. Не доведи мене, мати божа, красти! Лучче я собі зароблю. Чого не ма в мене в скрині? Шість сорочок додільних материних, тонких, наче золотом вигаптуваних, та двадцять розхожих, що сама приробила. А то мати погинули, як ішли на той світ—царство їм небесне!—

рушників три, та тітка подарувала один. Сама вишивала орлами. А то моєї роботи, та ще старосвітських два зосталось по смерті матери. А що там настільників, хусток! Полотна три сувої зосталось; а то-ж я своїми руками доповняла скриню. І корсеток здебільше, і плахот, і спідниць. Я не люблю, як тепер повелось... Плахотку надінеш поверху, то й до діла а там унизу видно білу шиту пелінку, то й до ума. А як спідницю, то не знають що. Всього в мене здебільше. Скриня як налита. А тільки-б...— Тут знов занулась, ковтнула, і тільки промовила: тільки-б жити не хотілось. От що сказала-б вам... як там співають

„Що я роблю, дбаю,
Та долі не маю“.

Улита, дуже зворушена, схилилась на дзиглик і схопила себе за серце.

— На що такі муки господь посилає на цім світі? Було-б уже пекла... Хіба, може, чим богу проступила? Я нічого не винна. Робила, як люди, почеськи, а... (і витерла хусткою сльози, що котились, як горох). А гуляє зо мною... Я-б тебе, каже, і сватав, коли-б ти не крива. То так жару й піддасть. Так і крає мені серце, без ножа й без тарілки крає. А тут літа виходять.

Промовчала, як півонія почервоніла.

— Сидиш, нидієш... от і погуляєш між челяддю. Підеш на музики, та вернувшись, як почнеш плакати, в сиру землю битись! Люди веселяться, долю мають, а ми робимо й годимо, та нам і світ, здається, так не світить. Дівчата як ті бжільки гудуть: бо в їх думок веселих багато, надії та й надії... Як та веселка цвітами процвітає... А нам і вбиратись не вільно. Дарма, що в скрині як налито, землі важко, а ми в старому йдемо, мов з довгою рукою старці під церкву,— йдемо дивитись на людей, як вони ве-

селяться. Коли-б ми повбирались по-людськи, то зараз і сказали-б: каліка, а як прибралась?

„Я цілий вік свій радощів не мала, і хоч-би мене зараз прийняла земля. Я й тепер часто по матері тужу. Не знаєш, коли той вечір прийде. Як згадаю, так наче вчора її поховала. Умираючи приказувала сьнові: „Не завдавайте їй ганьби, то за нею то й нам щастя буде“. Як я по матері журилась! Було ~~своєю~~ схожу. Та, спасибі, одна жінка догадалась: ~~справившись~~, та жита за плечі і всипала. Я й не стала вже так гірко плакати. Подумаєш: шкода, шкода з богом не битись...— І як ті люди живуть, що ~~мають~~ матір та не поважають! А я, то це наче про ~~має~~ матір проложено:

„Мати-ж наша, мати!
Де нам тебе взяти?
Хіба-ж тебе, мати,
Та й намалювати?
Намалюю матір
На божничку в хаті:
На покуття гляну,
Матусю згадаю;
Назад обернуся,—
Гіркими заллюся“.

Що було мені їй казати. Вона мені про мою втрату ~~загадала~~. Сплакнули вкупі та й розійшлись.

Рушила я далі з моїм подружжям людські сльози ~~вирати~~. Бо на радощі люди не так-то багаті. І самі в собі не багато ми радощів носили.

ПЕРЕМОГЛА.

„Батько милий, мати мила,
Дружина миліша“.

Нар. пісня.

I.

Батько й мати любили мене, одиначку, вельми, а проте силували за вдівця, що він собі заможненький. А мені — як на чужі діти йти, так лучче три літа боліти... Набрались, бачте, вони біди в убожестві, то їм здавалось, ніби в багатстві вся сила. Ні! ой ні! є сила й над великі достатки.

Мати — нехай царствує — й на розглядини до Грицька Шульги ходила, мов на попаску. Така думка, що мене це підохотить. Розписує було сердешна батькові, як сваха показувала повні засіки й кадовби з пашнею, і воли й корови, ще й велику ікону, блискучу, з фольги, що за покійницею взяв... Кумедія з ними! А все-таки своєї дитини жаль. Мати бачить, що я не тее, та зі сватами й розійшлись. А тимчасом у моєму охманню суперека йде. Спізналась я з москалем¹⁾ Павлом. Наш такий селянин, та з москалів його на якийсь час додому пущено.

Здатний був Павло москаль, на прізвище Жигимонт, горе тільки, що вбогий, як і ми. Ну, з пучок та з ручок і житимемо. Дарма, що москаль, а я охмалася йти за його. Так мати-ж на дорозі стоїть; а

¹⁾ Москаль — салдат.

а матір любила так, що й тепер серце болить, як заспівають:

„Мати-ж наша, мати!
Де нам тебе взяти?
Хіба-ж тебе, мати,
Та й намалювати?
Намалюю матір
На покуті в хаті;
На божничок гляну —
Матір спогадаю;
Назад обернуся —
Слізьми обіллюся“.

А панотець мій — нехай легко ікнеться — це був тихий янгол, що пролітав, мовляв, під мовчану шилину по хаті. Добре-ж їм, що вони, хоч і вбогі були, та спарувались, люблячись; а мені-б то це за любова йти?

Мати, бувало, як не врадить нічого з мною тими статками-мастками та тією блискучою іконою, то верне знов до мого москалика: „Та він-же, — каже, — до тебе й не горнеться“.

Ще коли-б їм прилюдно горнувся! Що то й за колах був-би, щоб горнувся при батькові, або хоч при матері! Я при матері, при батькові й до танців, було, не піду.

Мати собі міркувала, що як піде на розглядини, то й своє, мовляв, тягло, і велика ікона від покійної жінки дітям зосталась, то я й зохмаюсь. А я знала, чого той Шульга Грицько з тією іконою, аршин завбільшки, носиться; мовляв-би то: ось яка в мене жінка була краля! а твоя дочка — стареча дитина, та я не вполіджую, беру до дітей за няньку, собі за служебку-господиню.

Мати-ж, як спогадає, що й сироватку по людях заробляла, то рада-б мене й вічною попихачкою зроби. Раз пряла вовну в дяка, так розказувала, що як читав пряхам у книжці:

„Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями“.

— Так і надруковано — каже.

А я собі думаю:

„Лучче мені, моя мати,
Важкий камінь зняти,
Ані-ж мені нелюбого
Соколом назвати.
Лучче мені круту гору,
Мати, розкопати,
Ані-ж мені з нелюбим
Та вік вікувати.
Круту гору розкопаю,—
Сяду, відпочину,
А як піду за нелюба.
Навіки загину“.

— Бач, доню,—було мати каже, яка наша доля.
Цілий вік б'ємось, працюємо, та не свої, чужі скрині
сповняємо, не себе чужих людей зодягаємо.

А мені наче хтось до вуха й до серця шепче: „Ти
Харитино, виплакала собі долю ще в зеленочку, під
снопами на жнивах. Як батько-мати зажинали в Ше-
ремета та батько не догнав постати, занедужав, а
мати почала битись над ним, що та горлиця, то во-
на згадала про тебе тільки в вечірньому впрюзі. І ти
вже тітка, вертаючись додому вечерю варити, побач-
чила, що на Шереметовій ниві нікого не видно, а
колиска на катрязі висить, собаки пораяться і жене-
не пов'язана, покидана, гуком лежить, так підсту-
пила, стала кликати, щоб хто озвався.“

Батько в мене плохий такий, мов весняний ві-
рець,—мовчки робить по людях. Ні проч'є, ні про-
гайнує. Робить та й робить, поки його снаги. І з-
вдалась у батька. Не змагаюсь із матір'ю, хоч що
мені кажи, а все знаю і роблю собі мовчки. Не по-
казую натури, а її в мене стільки, як у них обох,
ще й з додатком.

Як бачилась, так і бачуся з Павлусем на вулиці
в старечі обляги.

— Може, — каже, — ти мене й боїшся, що мос-
каль, нероба. Ні, моя рибонько: тепер і на москаля
стало краще. Як вислужуь, то вернусь таким хлібо-
добом, як піду. Тепер добре: годків чотири послужиш,
та й додому. І господарство не занепаде, і сам не
звикнеш од роботи. І ти, моя голубко, не занидієш
самого журячися. Це тільки мати твоя розлучниця
вапа. Хоч вона тобі й мати, а серце мое кипить
проти неї. Коли-б не ти, я-б і на стару зняв руки.

— Павлусечку! що це ти кажеш?

— Те кажу, що як де зустрине, то й одвернется
зов од душоуба. Вона тебе випихає на трое дітей,
але не за мене. Не йди: благаю тебе, сестро моя Ха-
ритино, не йди, моя матусю рідненька, за вдівця!

„Бо удівець — не молодець,
Всі норови знає,
Ой він твою русу косу
Під ноги зобгає,
Ой він твоє біле лице
Із своїм зрівняє...“

Серденько зіронько моя вечірняя...

Та й пригорне, та й поцілує, мов огнем тебе
тройме. Сам гарнюсінкий же, як ленок. А я — мов
та в'яла трава підкошена. Я боюсь йому й виявити,
як вельми люблю його, як у мене серце болить од
материного докору москалем. А мені вже двадцять
літ пішов: уже старою дівчиною ззивають. Това-
ришки мої давно повиходили заміж, а мене старости
здають на висадки.

А тут пробили в барабан. Ідуть у поход москалі,
наші селяни. Боже! все не легшає. Чи всі йдуть, чи
не всі, нічого не казав Павлусь. Млію та млію!

А мати знов:

„Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями...
Москаль любить жартуючі,
Жартуючі й кине“.

Сказано, так і проймає моє серце.

Хіба-ж він жартує? Хіба він одсахнувся од мене, чи що?... А що, думала я собі инколи, а що, як і справді він мене забуде в тій Московщині?... Я вже ні за кого не піду, ні за кого! І хрест на себе положила, і поклон ударила, і землі грудочку з'їла.

Плачу, зайшовши за комору, стоя. Сама собі домислююсь, що мені робити; нікого в мене нема, кому б душу свою відкрити. Товаришкам правди не кажу, бо їм „наступив уже чорний віл на ногу“... Ну, що?—думаю. Мені тепер двадцять і один рік, а через чотири роки хоч він і вернеться, то мені буде й двадцять п'ять. А тим часом забуде мене. Ще ж я зжурюсь без нього, то здаватимусь тридцятиліткою. Чи любитиме він мене так, як я його, поки моготку любитиму? Хто любить по мойому? Може я одна й є така на світі: і найщасливіша й найбідолашніша своїм коханням. А може ще й оженившись там вернеться. Як моє серце не розірветься й від самої думки про це!

Трушусь, як у лихоманці. Треба собі якось раду дати.

Треба мені зорнути з моїх думок, як із морської безодні... О! лучче-б і його не знала! Лучче-б я не знала кохання! Він мене забуде, насміється з мене. Світ широкий — знайде собі. Як піде з села, так закриється плечима й очима.

Саме тоді прийшли цигани, набиваються ворожити. „Вродлива та щаслива!“ Я й бачу, яку вони правду кажуть. Дала їм одчипного четверо яєць та й одпровадила, щоб не глузували. А тоді й жаль мене взяв: нехай-би поворожили! може-б і причарували, бо вони чари знають. ☽ й пісня про циганку ворожку

II.

Хвалилась матері тітка, що в неї цигани курку вкрали. „Шатром стоять, каже, за селом. Циганчата

бігають голі й голодні. Оступлять, каже, і всього просять, а як смерком, то й обдеруть“.

Я думаю собі: „Побіжу до циган надвечір! До Івги занесу гребінь, днище, мов на попрядки, а Івзі скажу, що піду до тітки, та навпростець до шатра, а вертаючись і до тітки на хвилинку“.

По цій думці, увечері за гребінь, за паляницю та під полу,—тільки й була. Покинула в Івги мички, побігла яко-мога селом. І страх, і сором. Це мов про мене співано:

„Ой біжить, біжить та дівчиночка,
А як рибонька в'ється,
Ой оглянеться та позад себе—
Уся челядь сміється“.

Не чула я землі під собою. Несла мене наче не своя сила. Собака мене злапав за запястину, добре пошматував. Одбивалась, махаючи паляницею, — трохи не вихопив. А тут хмара насупилась, і зразу така темрява! Мчить мене не своя сила полем по ріллі, по баюрах; біжу, мов той чорт, що втік із панщини. Як умокрила. Втерла піт, гляну,—горить огнище, світяться очі циганські круг багаття, біліють зуби, діти скачуть халяндри. І страшні й гарні якісь, череві, веселі. Хапають мене за хустку, за рукав,—але не розірвуть. Моя знайома циганка пекла в попелі шия. Вона мене оборонила. Трушусь, і мов співає в мені щось:

„Ой циганонько та воріженько,
Учини мою волю,
Ой причаруй та козаченька,
А щоб жив ізо мною!“

І справді мов це про мене проложено:

„Ой циганонька та воріженька
Мою волю вволила:
Ой одрзала да русої коси
Та мене й підкурила“.

Як підкурила, тоді каже: „Він буде під конем, та стане й з тобою на рушничку стане“.

Мені полегшало. Бігом кинулась я в темряву від багаття. Тепер треба-б тричі збрехати; і Івзі, і тітці, і дома. Як вернулась, уже батько й мати обляглися. Думали, що я й заночую на поспрядках. Не спиться мені: завтра Павлусеві похід. Лежу, верчусь... коли це стукає. Це-ж його постук! А він, як сватався, тільки й нога його була в нас у хаті. Схопилась, вискочила на задвірок, — уже рання зоря зоряє.

Питає в мене: „Чого ти така мучена, мов із хреста знята?“

— Так, — кажу, — так нам судилось.

— Молітесь, — каже, — богові, все буде гаразд. Не забуду тебе ні для царівни, ні для королівни.

— Оце-ж, мабуть, вони, циганські чари, — шепнула, щось мені в серці. Я й ожила. Попрощались ми широким і пішов од мене.

Тоді вже взяла мене така думка: мати підожде тебе побачивши, що я вперлась, та й з літ уже виходжу, то й не буде мене неволити, оддасть мене за москаля, як вернеться. Бо я твердо сказала, що лучче мені шматок хліба в пісок умочати, ніж за нелюбови йти. „Хоч прикопайте, кажу, мене, а не буде ні пачийому“.

Тільки-ж не так воно сталось, як ждалось. Мати знов за своє: що які москалі негарні люди, аби виїхали з села, так і позабували про своїх дівчат. Ледадарі, мовляв, гультяї. А батько й собі озвався: „Прощай тебе піде недобра луна між людьми“.

Я мовчу. Що мені казати?

III.

Упливло три місяці. Так сяк прожилось. Треба-б на мое горе божевільній сові прилетіти на уздвір'я. Кричить та й кричать.

— Це не перед добром, — мати каже. — Це якась дівка приведе дитину.

Днів через три знов чую те слово, і на мене мати якось приглядається, наче щось випитує німо. Бачу, батько й мати якісь непокійні зробились. То було батько тихий, тихий, а тепер мені промитої води нема ні від матери, ні від батька.

А сова кричить, як єсть, удень. І люди ввійдуть у хату: „Це якась дівка знайде дитину“.

Нуджу я світом. Уже четвертий місяць, а про Павлуса ніякої звістки. Може вбито, може вмер. Та й до кого-б він писав листи. Сирота, родичі далекі, далі, що збулись убогого москалика.

Нема мені життя на світі. Думаю собі: „Зійду з цього села!“ Саме-ж тоді з другого кутка люди на двір ішли. Спершу думала: „Піду де наймуся“, а потім: „Ні! далі, далі від дому“!

Надумавшись, наплакавшись, не сказавши ні батькові, ні матері, побігла чим дуж на той куток і вприснала чоловіка мене прийняти до своєї валки. Прийшла до дому, де-яку шустелину свою звязала в оклуночок, запапасала сухарів і однесла до того чоловіка. Усе треба було вигадати, щоб ні батько, ні мати не спостерегли. Та мати прочула, якось кинулась та й вбігла під замок оклуночок з сухарями.

Ще більших завдала матері думок моя мандрівка.

— Душа моя, — каже, — чула, що москаль насміявся й покине. Тепер я бачу його наругу над убогою хатою.

А батько й собі за нею руч тягне. „Я перший, — каже, — постеріг прокляту сову, та мовчав, стиснувши серце. Насміявся песький син із нашої хатини, та ще й тебе жене від нас геть“.

Мати аж тужить, наче по мертвій по мені: „Дочко моя, безталанночко!“

„Тут родилася, тут хрестилася,
А в чужу сторону знадобилася!
Чужа сторона без вітру шумить,

Чужий батько-мати й не б'є, та болять.
Своя сторона од вітру шумить,
Що свій батько-мати й поб'є — не болять*.

— Ви, мамо, — кажу, — своїми вигадками й батька засмучуєте; мене й його оплямували, і рідна дитина вам уже зневірилась. Я мушу піти на Дін, щоб втрати прозріли. Чи тут заробити, чи там, — усе один хліб.

— Нам, — каже, — дочко, не так на тебе, як у того невірнього москаля жаль.

А батько: „Лучче було ганьби не давати Грицькові: зради не було-б, сорома. Поганий тобі Грицько на все село господар! важкі чужі діти! Вони-б у тебе хліба не просили. Пішла-ж твоя товаришка Гапка з Грицька та й живе собі співаючи і чужі діти до куплять. Бог дасть появити дитину, — готові няньки“.

Боже! коли-б хто, а то це батько говорить. Та мене вщемив, що й хата мені ненавидна стала, а про богів кажучи. Усе та сова наробила.

Наважилася йти на Дін. Знов позбирала все, що мені треба, і дві пари постеликів розгоріла, та однесла до сусід. Батько з людьми поїхав на луку до сіно Шереметові, мати до церкви пішла. Я нашвидку витопила хату, убралась у постели, зап'ялась білою хустиною, поцілувала на божнику боги, пішла в озираючись городами, щоб ні з ким не зустрітись.

За селом дожидали мене. Людей на зеленому полі як мгли: провожають своїх родичів. Розкидано всякі недоїдки, валяються в пляшках недопивки. Інші ростили й з колісками, не то з малечю. Одно хлопчик ще безштанько, знай верталось додому, кричучи: „До баби! а до баби!“ Собаки по-під возами молотили хвостами.

І пес тут не одинокий, тільки я сама-самісінька. Жаль мені й батька й матери. Не хотіла гнівати і та сова їх підняла на мене.

Інші зовсім повибирались на Донщину, попродавши мати й городи. Люди чаркували, плакали, обнімались. Мені не плакала, та мов крізь землю йшла. Аж чую: „Рушаймо!“

Похрестились, ударили по три поклони, дивлячись на святу церкву, і пішли — хто піхом, хто возом. До мене з села долітав голос: — „Дочко моя, безта-мачочко!..“ Коли-б не стидно, вернулась-би. Аж тут ставсь у нашій валці клопіт: хлопчик той, що кричав „до баби“ чкурнув, до села, аж курява знялась. Батько побіг нагонця, піймав за поясину, та й прип'яв до сичура лобуряку, що не хотів сидіти з батьком-матер'ю в Донщині, а вертався до сліпої бабусі та ще до старішої.

IV.

Здалась мені Донщина гарною, як прийшли до села. Народ показний, гамаликуватий, хати порядні, люди блискучі. До кого-ж мені тут по роботу вдасться? — думаю. Аж ось один з наших селян давай мене за свого небожа-донця сватати, що вже давно вийшла з його сестрою: та заробляла в Донщині, та й вернула її бог послав.

— Іди, Харитону, за мого небожа. Це тобі не дядько Шульга: парубок, та ще й уродливий. Один-два у батька-матери, а його батько у три плуги оре.

— Ні, — кажу, — я тут не хочу йти заміж.

— Не хочеш? Та-ж відсіль хіба яка послідуша хата вертається до дому. Чи вже-ж там лучче в тій хаті, аніж тут за багатиря піти?

— Не кажіть мені, дядьку, про це, не жартуйте! Батька, без матери не піду.

Тепер, так і батько й мати мені здались.

— Ти-ж за Грицька не пішла, а як вони цього бажали!

— Так що-ж? Не пішла — то инша річ. Та я про це не думаю, дядьку.

— Ти,—каже,—крадькома від них і на Дін чухраєш.

— І то річ инша. Та чого це ви, дядьку, причепились, як реп'ях до кожуха? Мов про свого сина клопочетесь.

— Того клопочусь, Харитино, що ти в нас робити на все село. Хіба-ж неправда цьому, що ти нажавши п'ять полукіпків, хвалилася матері: я-мамо, й шостога нажала, та боюсь, щоб люди завидували,—га?

— Я без їх волі не одружусь і з тим, кого не хатиму.

— А як побачиш мого небожа, що за козак, та може й одружишся. Я заведу тебе до них, однак тут нікого не знаєш.

— І не піду, дядьку, і не заводьте,—відказала та й сховалась між люди, що йшли купую.

От,—думаю собі,—тільки два тижні, як із домівок а вже й наклевується халепа. Почалось із петрівського дня, то й буде до спасівки.

Здається-б, на мене й дивитись гидко, так за до рогу припала пилом, обносились, обтопталась. Руба так на мені й труситься. Тімениці повно й на шийі на руках; ноги попухли. А не жалкую, що пішла до дому, хоч і гірко, хоч і чудно між чужими людьми, що всяке хоче з тебе скористуватись.

Село тяглося без кінця. Не так, як у нас густи хатки, а розкидані геть по степу. Наші селяни ходились по родичах та по хазяїнах; я-ж, боячись, що мене не сватано, та в таке вбрела, що ледве за р вирнула, а як, так ось як.

Іде якась жінка не з нашої валки. Я питаю: „Де мені, тітко, тут найнятись“.

Вона зраділа: „Ось я тебе одведу. Є тут із наших заможня козачка, оре восьмериками. Багацько неї косарів, женців становиться, басаринок одробляють, так вона сама з дочкою коло печі не справиться“.

Привела мене до багатирки. Я зараз і найнялась. Її поставили коло діжи, так цілий рік і не вилазила. Літом одні робітники, а зимою інші,—молотники, стадники. Тричі на день пекла хліб з трьохпудової діжи. Одна зійшла, саджаю, другу замішую, третю розчиняю. Тут хліб постиг, виймаю, а в другій діж вистиг,—саджаю, а третя вже наготові рушає. Так три діжі й стоять рядком, як москалі. Було, і лавками столи й лавки так і вкладу. За рік постирали нігті на пучках, що тільки живе м'ясо лишила. Тяжко працювала. Думаю: „Зароблю грошей, то батькові-матері запоможу в їх старощах, а то подумники уже, може, там і вікна повидирали. Усе в нас старе: окукоблю їх“.

Мені добре й заплатили, тільки несила вже була в другий рік зоставатись. Найнялась до иншого хазяїна. Уже два з половиною роки з своїми не бачилась. А з людьми, що зо мною поприходили, инколи бачилась на посиденьках.

В цього хазяїна було мені незгірш. Вже незабаром півтора року, як я в нього. Дотягну до двох, та й вернусь із людьми додому. Може сова перекричав, а вже своє віщування, а батько й мати заспокоїлись трохи тим часом.

Перебула я на Дону всього. Трохи було не вскопила й в велику напасть: мало за злодійку не пощипали. Та хлопець мене визволив. Служив зі мною закупі наймит Хведір Кандзюбенко з нашої таки сторони, тільки сирота, безхатник і безрідник. Добре він мені й надокучив, та, спасибі, визволив. А як надокучив? Ось як. Горнеться до мене та й горнеться—поч не словами, так ділом. Я й бачу, що воно є: дурів парубок, закохався. Я-ж йому й словом, і ділом кажу; „Одчепись“. Хлопець гарний, хоч із лица води напийся; а що сирота він такий,—так я йому сорочку виперу й добрим словом розважу. То й він

же, слухайте, став мені в великій пригоді. Не дурно кажуть старі люди, що й у пеклі треба запобігати собі приятеля. Там сова, а тут поросята. Хоч з мосту в воду! Тепер слухайте.

Не було в нас на Дону вечорниць, досвіток, а так було, сходимось гуляти, умовившись, який день, і вечерю варимо. Приходять іноді й молодичі з чоловіками, аби з земляками побачитись, про свою сторону поговорити. Погуляємо, погуторимо, посумуємо, — от нудьга трохі від серця й відляже.

Під той-же то час у моєї господині та й сталася шкода: десь поросята зникають. Що-дня, та й нема, та й нема одного. От лиха година! Хтось насміявся із мене. Люди говорять: „Харитинин глек розбився“. От не добуду другого году! Їсть мене господиня, як іржа залізо за ті поросята. Так мене зганила, що чистіш на землі, ніж на мені: „Це ти носиш та комусь оддаєш поросята: що-дня недостача!“

Було це в-осени. Загнали в клуню поросючку і восьмеро поросят. Там і житцем їх сушенням підготовуємо. На ніч погодуємо житом, зачинимо гарненько клуню, а вранці встаємо, — одного й нема. А були одно в одно, такі ловенькі!

— Це ти носиш на складчину!

— Коли, — кажу, — ви так думаєте, я не ходитиму на ті вечорниці.

А порося знов десь ділось.

— Ти велиш комусь одбирати!

— То замкніте клуню!

Замкнули.

От Хведір, той безрідник, безхатник, і каже господині:

— Сховаюсь я в клуні та пристережу.

А вже погана луна пішла про мене: „Розбився Харитинин глек“ та й годі! Легко слухати? Хто мене не знав, той і віри доймав. А свої мене знали,

що я-б швидче попросила, або з голоду вмерла, а чужого не зайняла-б. Ну, хто-ж це викрадає?

От і засів Хведір у клуні. А в воротях унизу дощечка проломана! Сидить мій Хведір, аж приходить, — хто-б ви думали? — вовк! Пришов, усунув у діру морду та й свистить. А свині вельми розумні. Зараз почувши, поросючка в куток — рох, рох, рох! А поросята собі: — куві, куві, куві! От вовк повернувся другим боком, усунув хвоста в ту проломину та ляп, ляп хвостом, наче поросят кличуть, як жита дають да кажуть: ць-ць, ць-ць. Він ляп, ляп, поросята до дверей, а свиня рох, рох! Хведір вовка за хвоста, та в бік звернув і держить скільки мога. Той рвався, рвався, не тільки хвоста і... заду одбувся, та відбіг із пів гоней та й здох.

Тоді вже й хазяйка каже: „Ти мені вибач, Харитино. Мені й тяжко було про тебе так негарно думати. Я про перше порося й промовчала, жалючі тебе, а як-же більше терпіти! Коли-б не Хведір, ти-б у нас пішла за злодійку. Повиняюсь перед тобою: так-би вклепалась! Спасибі й тобі, Хведоре, що дознав правди!“ Та взяла сувій іванівського полотна й одрізала мені на додільну сорочку.

От як підарубочий на чужій чужині при надобі послужив мені! А то хоч утопись. Без слави-б слави достала. І я-ж його всяк було підохочую добре й вірно служити. — „Це ніколи не пропаде: що бог, а що й люди завважуть“. — Він засмуте, робота йому остигне, а я його й знову заохочу. То звесело як небудь. А часто в мене самої так гірко на душі, так би рада, щоб мене хто підвеселив, та мої думки таємничі.

На його руках доволі скоту було. Любив божу скотину. Розказує, бувало, про воли та корови, мов про малювання яке. Пасе на зорі та й не надивиться, як по блискучій, яскравій росі від них лягає тїнь, а кругом степове птаство червону зорю вітає; як його

круторогі в туманах поринають, як вони на ревищі під самі хмари куряву збивають, риком своїм вовки по комишах лякають. Втішався, мов дитина, й тим, як добрий воляка язиком, мов серпом, траву під зуби захоплює, як ремигає, як весело до пастуха озветься. Зимом вже ніхто над його скотини не доглядить. Як підвеселю, то далеко по-за кошарою чути: „Сюди, Сорoko! А де-ж це Шпак? Гей до води! Гей, гей! А ти, Соловей? Куди, Мурло? Куди, Козо? Чого це козирик підняв? Не розкидай харчи: зима велика, все переїсть. Гей до сіна, гей, Ласю! Гей, Головка! Їжте, їжте на здоров'я“.

Тим часом так ув'язавсь до мене, як липчиця.

— Не дурій, — кажу йому, — Хведоре, не піду за тебе. Я заручена.

— О, бодай мені, — каже, — оглохнути! Не хочу цього чути й знати. Коли-б я побачив твого зарученого, я вбив-би його як вовка.

— Тоді-б, — кажу, — ти мені був такий любий, як кішці собака. Не жартуй словом, не кажи цього: гріх! Ну, чого корчишся, мов шкурат на огні? Поміркуй сам. Ти сирота, нетяга, наймитуєш з біди, як і я. От у чому мене запоможеш, — і запоміг уже, — а я тебе допомагати на чужині, то й добре нам буде. Ти мені казав не раз, що ти сирота, що ти ласки матери не дізнав і що тебе ні одна дівчина при твоїх злиднях не полюбила; що я тебе розважала, напучала, як рідна мати, радила тобі служити та збирати копійку до копійки. Ти ще молода дитина: тобі тільки дев'ятнадцятий пішов. Ще годів п'ять попороби, тоді й сам порозумнішаєш, а тепер слухайсь мене, — кажу тобі твердо.

А в нього, дурного-молодого, не така думка. Він рад мене за себе взяти, що в матірки-б йому годилась. Як добуду другого году, то вже мені піде двадцять п'ятий. Ото-ж напучаю його, учу його, а з тих

річей дурних регочуся. А як инколи розсержуся, мовчу цілу днину, то він так і впадає, треться коло мене, мов коло матери. Я й одсержусь. І любив, і бо-вся мене.

V.

Сім неділь не добула до другого року, як прийшов до мене тяжкий лист од батька, що мати вже одійшла на божу дорогу, на спочивок.

Ударила я себе в груди, плакала, тужила: — „Уже-ж я тебе, моя рідна, та й не побачу! Уже-ж тебе, мое сонечко, та й хмарами заволокло! Все потемніло і поніміло навкруги. Соловейкам та й не щebetати, зозуленькам та й не кувати. Кує по тобі одна зозуленька — рідна твоя дитина, та й та на чужині. Сумує по тобі чорний орел, батенько мій рідний, один-одиниця на світі!“

Убралась я в дорогу. Тільки й пішло зо мною двоє з нашого села. Хведір провів мене трохи за село. Плакав як по матері, приговорюючи:

„Була в мене дівчинонька,
Як мати рідненька;
Була в мене сорочечка
Що-тижня біленька“.

Далі й каже: „Пішов-би я, Харитино, твоїм слідом, як вірний пес, та мушу году добути, не розорю господарства, де їв насущний хліб. А добувши году, прибуду до вас на село. Дарма, що ти одружишся! Служитиму й тобі, і твому судженому до-віку“.

Прийшла я додому, або лучче сказати, прибігла. Не чорного-ж орла побачила я дома: посивів і побілів, як зима, батько з великої туги. Зовсім знемігся на силах; не мав снаги й себе самого кукобити. Сорочку аби-як сухоперну сполосне, а печи то й не топить. Так на чужій роботі день-у-день і бідує за чужим хлібом. Тільки в неділю прикине трохи, щоб який буханець іспекти, юшки зварити.

А про Павла нема й чутки. Як водою змило. Уже четвертий рік кінчається. Де-хто з того полку й повертались, чутно, по чужих селах. Казала циганка, що буде під конем: отсе-ж воно й єсть! Чи встане-ж то, чи буде моїм? Коли-б устав, як-би йому не подати нам якої звістки? Коли-б думав на рушнику зо мною стояти, так боявся-б, щоб я з иншим не стала, остерегав-би мене, благав-би мене. Ні, або нема його на світі, або ще гірш, ніж би вмер. Як, це я буду смерті йому бажати? Ой, боженьку мій! Нехай буде й не мій, нехай довіку не побачу його, аби я знала, що він живий, здоровий. Пригледівши батькових старощів, піду в черниці, замуруюсь по шию, не їстиму, не питиму, все бога за його щастя молитиму.

Оттак я сумувала. Сумно було у нас у хаті, мов у домовині. Батько мов з того світа вернувся, щоб тільки зі мною побачитись, я—мов на той світ збираюсь до матери провожать його.

А та сова таки прорекла правду, тільки не про мене. Побігла я до своєї подруги Івги, аж у неї вже дівчинка по хаті бігає: накритка! Мале шерепеня, при землі не знає, а вже в мачках: бо й мати була чепуруха: що-дня, було, свіжий віночок, поки втеряла рутвяний... Зробило собі мале запащину з лопуху, походжає кружка й приспіває: „Король по городу ходить, дівочок вибирає“.

Нарікала бідолашна Івга на свого москаля тяжко. Любив москаль жартуючи, жартуючи й кинув.

А мій? А мій?.. Затого сивий волос проб'ється. Яка я стара стала! Кого я дожидаюсь? Кого сподіваюсь? Уже ті чотири годи давно вплили; а казав-же „вернись до тебе“... Посивію, не діждуся!

Хата наша похилилась, наче хліба просить. Ще зиму як спустити, то й рачки стояла-б. Батько хоч і взяв у лисиці, так облупилася-ж кругом, обпала. Ні за що й обмазати йому. А я все гроші дбала, не-

обачна. Чи не лучче-б же частками через людей пересилати? Ні, сама хотіла ними орудувати, хотіла свого доказати, все перемогти.. От і перемогла, що матір на той світ загнала, батька до злиднів довела, до останнього впаду! Міри не знала в гордошах, що ось я то! За це-ж мене доля й карає. Як я з отцем-матір'ю, так Павло зо мною виробляв,— за чотири годи звістки не дав. Піду в черниці, вморю себе голдом, присвячусь молитвами. Нехай тільки павутинка моя, тінь моя легесенька на небеса до бога вознесеться. Там побачу праведними отця-матір, там укупі простимо Павла за його зраду та й відмолимо в бога гріх його непростений.

Похилилась наша хата, завоняла пустокою через мої гордоші. Я з каяття стіни облуплені їй цілувала, а тепер Івгу бідолашку прохала— допомогти мені кругом хату, і знадвору й з середини, обмазати. Піднялась охочим серцем Івга до підпомоги. Найняла я в людей воликів, навозили з батьком глини, з Івгою обмазали хату, зчепурили так, як молоду. Вона, мов жива людина, якомсь випростувалась, усім навдивовижу. Новенькі вікна в базарі купили, червоною глиною пообводили. Позирала хата на світ молодницею. Я принесла додому грошей над сотню: було чим орудувати. У сінях і в хаті повисипали, повигладжували. Купила дві копи кулів. Батько, де текло, кришу поладив, а то хоть-би й рад був поладити, так треба йти на чужу роботу, бо нічого буде їсти. До чого-б і доходився, коли-б не мої гроші.

Поховавши матір, батько зовсім опустив берега. Тепер люди йдуть та показують на хату: „Чи давно,— кажуть,— рачки стояла? А як випросталась! Оце вже на порозі Покрова, старости ходитимуть, так Харитина старається. Полатала свої злидні, то вже надить стара дівка молодих парубків до залицання“.

А я для батька старалась. Получчало мені на

світі, що батько голову підняв. Я з Дону пару сорочок йому мережаних принесла. Пошила з того полотна, що подаровано мені на додільну сорочку. Походжає він у мене коло хати мов той білий голуб волохатий.

Деякі люди йдуть улицею (не без ворогів і в нас: це вже родичі Грицькові Шульжині) та й кажуть против нашої хати: „Де ви, злидні, були, що губи надули?“

Не дивно це тому, хто поблукав по світу та попоїв із чужих печей хліба. Ще й нам-би то надувати губи! Я хоч і весело розмовляю з батьком, сміюсь очима й устами, а в серденьку журюся журно. Дурні були цигани: що вони мені навіщували! Бідна моя голівонько! Як мій вік промайнув! моє дівування піною збігло!..

Тим часом старости справді до нас із „законними речами“ навідується. „Ця, мовляв, і без волів хліба заробить; цій і чуже поле жита вродить: по п'ять полукіпків у день ставляє. Та й Донщина про неї доброї слави повна. Хазяїни за село її провозжали, хазяїська дівтора за нею, мов за матір'ю, плакала“. Так то в світі: хто нас у вічі зневажає, а хто за очі до неба вихваляє.

Лицялись до мене заможні женихи, що наймитів і найминок держали; лицялись і вдівці під сивим усом, і молодики такі, що, мовляв, усочок — як той колосочок. Івга мене підмовляла: вона-ж на це проречиста. А я: „Не піду, не піду ні за кого“...

Старости гніваються, питають у батька:

— Так не оддасте? на висадки держатимеш?

— Не мені її неволити, — відказує батько, — буде вже з мене.

Другі придуть: „Нехай вона тобі посивіє!“ та аж із луток глина сиплеться, як ляснуть дверима.

Ми з Івгою сидимо, прядемо. Вона до мене як до

сестри прихилилась у своїм горі. Я й прядку собі й її купила. Батько наші пісні, стиха кахикаючи, слухає. Я про його старий шлунок держу на полиці звіробоївку. Що-дня по чарочці до обіду й до вечері підношу. Помічаю радіючи, що й краска трохи в лице йому вступила. Лице кругом облямоване кучерявою білою чуприною та хвилястою бородою; очиці світяться, мов те вечірне сонечко, а по щоках і навіть по чолу якийсь молодий рум'янець розливається. Веселиться мною, що я така перед ним весела та співуча: не знає, що там у серці в мене діється. Тільки бідолашня подруга Івга знала.

Цілу зиму ми прями. Добру основу виткали. Івга заробила в мене грошеньят на байбарак ід Великодню. Уже й весна. Потягли рядком качки, журавлі... Тут і мій журавель подав з далека голос. Родичі Павлові здобули від нього лист, що незабаром буде, тільки чи з жінкою, чи сам — не казали.

VI.

Так як трясця мене трясє. Зійшов у муках тиждень, — нема його. Минає другий... Та чого я дожидаюся? кого визирую? проти кого вибігаю? Отже-ж Івгу покинув зрадник, а мені чого сподіватись, старій дівці, що на висадки зісталась батькові? Не впину своїх гірких, мов горох сиплються. Четвертий тиждень уже, як подав звістку, та й замовк: що йому рупить?

Піду до церкви, розважу себе святими співами та словесами. А може в бабинці й прочую що про нього. Піду рано до служби, попереджуючи й скликанчик. Прийшла. Люди про Павла як-раз таке гуторять, як у мене на думці. Горенько моє! Хоч і не прописав, та була така чутка, що прибуде з жінкою. Сестра його в других орудувала тут його частиною города вкупі з своєю, то будуть, мовляли люди, ділитись, та

хоче хату собі ставляти. Що їм? Сестра на друге село заміж пішла, а тут хата батьківська трухлюбока лежить. Він сам собі з жінкою тут і житиме, а її частину оплачуватиме, а може й одкупить.

Одна молодиця каже: „Де там? не такі гольтіпаки, як Жигимонтенко Павло, сплачують родичам. Хіба за жінкою що взяв“.

— А взяв так, взяв, — каже старенька баба. — Дочку якогось кожум'яки висватав, так гаман добрий додому з жінкою везе, та й кожум'яка, здавши синам ремество, за душею не малу копійку має.

Ще одна додала: — „Молодесеньку взяв, з лица гарну, бо й сам — як мальований.“

— У кожум'яки? — озвався тут хрипкий голос Хіврин, Бовкалихи Хіврі, що з шинку не вилазить, як чоловіка та старшого сина за крадіж у козу посаджено.

— Хто видав кожум'яку? — перехриста! Нашого Хаїма брат вихрестивсь із жінкою й дочкою, щоб можна шинкувати на своє ім'я, так Павло Жигимонтенко й підхопив грошовиту вихрестку.

— Що ти провадиш, Хівро, — перепинили її разом двоє.

— Чула, що дзвонять, та не знаєш, у якій церкві. То-ж Івжин москаль оженивсь із жидівкою вихресткою.

— Та хай їм халепа! — завершила бабуся. — Ось уже до божого дому скликанчик кличе, а ви тут катзна про що мов у всі дзвони дзвоните, ще й мене довели до гріха. Кажу вам, що везе на батьківщину багату кожум'яківну й скупердяку тестя. Як помре, так знатимете тоді, як піде Жигимонтенко вгору.

А я аж не встою. Притулилась до одвірка. Слухаю, як мене на смерть присуджують. Що-ж? Раз чоловікові помирати. Хай уже доканають: тут і вмру, як не встою. Аж, спасибі, паламар ударив зразу в

усі дзвони. Люди посунули знадвору в церкву, понесло й мене, мов хвиля стеблину.

Зачалась божа служба. Я зовсім забула, чи я в церкві, чи я дома. Мов учаділа. Свічок, свічок наставили! Мигтять ув очу, мов проміння. Ладаном батюшка накадив, що й людей не пізнавш, де хто. Наче тобі хмари перед очима. Не бачили люди гірких моїх. Не житиму тепер, а млітиму. А хоч-би й побачив хто, то подумав-би, що про матір згадала, бо я й до церкви прийшла не так то убрана: чорна хустка прохоровська приношена, свитянка біла, спідниця морозьова. Хоч із царевського ситцю я справила собі на Дону спідницю, як луччі думки були, та тепер про все байдуже: забула й про дві гарусеві хустки, що в нас тут і нема таких, мало не черницею вбралась. Правда, більш ні на що грошей і не тратила.

Тепер мені зісталось тільки батькових старощів доглядати. Не зацвів мій садочок, хоч і розвився... „Господи помилуй“ на всю церкву гули, а в моїй божевільній голові розлягається пісня:

„Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії вінчаються,
Що вірнесенько кохаються“...

А батюшка почитує та все кадить та все кадить по церкві. Де й найменший образок висить, він і туди поклониться за кадильніцею, держучи з-під ризи ополоником руку та збираючи проміж миром шажки. Дивлюсь на це й не розумію, що воно й на що воно. Наче я вже в труні, і руки так як мертва зложила. Далі й схаменулась: що це я роблю? не молюся! а трохи чи не співаю про своє горе в божому дому..... Гріх мені за це. Піду, хоч свічку перед богами поставлю та перед батющій на молитву шажка, а перш од усього вдарю поклонів з п'ять за улукій матери.

Положила скількись поклонів, поставила свічку, повернулась до миру, шукаючи очима по церкві, де батючина кадильниця димує, аж Павло стоїть передо мною. Моє сонце вибилось із-за хмар: так мене й засліпило. Павло саме подав батюшці щось на молитви, і просто очима в очі дивиться на мене. Я й перше, б'ючи поклони, бачила якісь не селянські чоботи, та думала, що це киян який: бо в нас хиба не знаючи рядом який з жіноцтвом чоловік стане.

Зустрілись наші очі. Я — мов проти сонця похнюпипись, і зараз мене в серце гостро кольнуло: „де-ж його жінка? Повернулась до богів і стала спереду, оглянутись хотіла-б і не хочу. Що почну хреститься, пучки мої тремтять, мов у старця, що на лірі грає. Держу хустину, і хустка ходора ходить. Мені здається, що всі люди дивляться на мене. Думаю собі: „Коли-б тільки батюшка став благословляти, то швидче піду додому, щоб і не бачити його жінки. Нехай живуть“.

Так і зробила. Скоро батюшка вийшов на царські врата та почав проскурою народ обділяти, я миттю з церкви. Товпляться люди за проскурою, а я — боковими дверима на цвинтар, а там і не огляділась, як на півдорозі опинилась.

Аж біжить насупроти Івга, така червона, така весела: „Панотець твій мене послав, щоб ти нікуди не заходила“.

— А що? Хиба занедужав, крий боже?

— Ні, Павло вернувся із полку, так був у вас, гостинців наніс тобі повну торбу й ввечері, казав, старости пришло до тебе. Пішов до церкви, щоб тебе побачити, бо, каже, зараз поїду до сестри та до зятя, щоб сестра була свахою, а зять старостою.

Прилило мені до лица, думала — згору, кинулась Івзі на шию: — Івгонько, моя квітонько! як я тебе люблю! — та тягну до себе, та цілую й сама не знаю що робити. Увесь світ би цілувала, обдаровувала.

Прибігла додому, — батько, як сонечко. Подав мені торбину з гостинцями. „Я, — каже, — і не рушив без тебе. Чи бачила Павла?“ — питає.

— Ні, я втекла: думала, що він женатий.

Сміється батько, як дитина: „А подивимось-ж, що там у торбі“.

Я розшила. І гріх трохи було, та кортіло. Доброго намиста достала з торбини аж десять разків, два разочки гранат, стрічок, скиндячок по три аршини — зеленої і червоної, — як папір лупотить, зелену запаску, гарусеву спідницю, хланелі шматок, — видно, що на спідницю, про зиму (зроду такої не носила), черевички з підківками...

Батько каже: „Може й малі на твою ногу“. А Івга й горе своє забула в моїх radoшах: — Та обуй бо, сестро, обуй!

Обуваю, аж щось муляє. Подивилась — паперик, аж там бумажка з царицею, аж у сто карбованців.

Батько каже: „Павло казав мені про царицю Катерину. Це тобі гостинець на те, щоб ти все к весіллю посправляла“.

— Що нам справляти? Горілки та м'ясива купити, та й годі. Аби людей одбуту.

— Еге, доню. Не годиться цих грошей марно тратити. Тяжко він їх заробляв. Лучче їх оберни на господарство та подай частину на шпиталь. Нехай старці дякують богіві, що слобонив його від смерти. Бився Павло твій на війні з турчином і вбито під ним коня, лежав під конем, та таки вибрався із під коня, а в правій руці в нього бунчук турецький, не випустив і падаючи; аж тут настиг сам цар, він і подав бунчук цареві. От як ці гроші заслужені, доню!

— Чом же він, тату, не подав звістки за чотири годи?

Батько всміхнувся: — Такий удався, як ти: або що здобути, або дома не бути. Не хотів злидні мос-

ювські дідому нести, не хотів злиднями злиденну хату нашу підпірати. Таке його слово. Тепер він дякує богові небесному, що наградив його цар за одвагу щедро. Завертали, каже, мене знов у службу, хотіли мене офіцером зробити, а в мене думка яка була, така й зісталася. Бравий козак твій Павло, не Грицькові рівня.

Заходились ми бігати, купувати, заходились поратись, щоб старостів чесно прийняти. Осмерклось. Приїхали старости і молодий увійшов. Без сорозма казка: не слізьми, квітками вітали мої очі, мої щоки. Вернулись до мене „молодощі-одрадощі“. Старости поважно законні речі до батька промовляють, а він прожогом кинувся до мене, я кинулась до його. Прилюдно й не годилось-би так, та п'ять років не бачились.

Не чули ми обоє, що вони там казали, як законні речі промовляли, не бачили, як хліб на хліб обмінили. Я схаменулась тільки, як старости гукнули: „А подай нам, дівонько, води, побачимо твоєї ходи“, сміючись з тих, що на висадки мене батькові покидали.

— Може я й справді стара, — шепнула я Павлові, — може мене й не схочеш?

А він мені шепче: — Коли-б цар давав мені з-під своєї поли князівну або й королівну, то й вони не були-б мені рівня з тобою.

Прочувши про наше весілля, селяни аж руками сплеснули: „Стара дівка, на двадцять п'ятому пішла заміж та за якого козарлюгу! що йому сам цар кавалерію почепив, одставку дав і грошима обмислив!“

Інші-ж кажуть: „То не диво, що він її тоді любив, як Грицько Шульга до неї лицявся, а диво, що не забув, не зрадив“.

Жінки-ж додавали: — І вона-ж йому ганьби не дала, додержала віри. Хіба мало, та й яких женихів на неї квапилось? ні, за любого, за коханого пішла. Оттак себе на висадки держи!

А яка щаслива, прещаслива була! І місяць мій, і зорі мої, все моє, — мій Павлусь! Я все журилась та побивалась. Серце було в мене засмучене. Тепер тільки зрозуміла, мій боже, що та любов зможе.

Павло батька мого шанував, наче свого рідного, дарма, що царя очима в вічі бачив, і що цар справд таки йому хрещика на грудях своєю рукою почепив і словом царським із ним перемовився, розпитуючи про його достатки й про домівку, повелів видати йому з казни на нове хазяйство аж п'ять сотен карбованців. Без батькової ради не починав Павло нічого.

Зараз купили ми собі дві пари биків-третяків і первий рік тільки ними втішались, не орали. То ліщини привезуть, то глини, то до млина пойдуть. Другого-ж року стали в людей з половини орати, а то й свого поля придбали. В нас і курочки, й утята, й поросята, й корівка молочна, людям на вдивовижу.

Батько й унука маленького вже тішить, і до воликів носить, і гомонить із ним, мов із дорослим: „От, як-би баба твоя дожила до сього часу! От, як-би побачила наших воликів та клуньку, повну збіжжя, та всього доброго в хаті й коморі! от-би хто був щасливий! от-би хто нами всіма веселився!“

А люди на все завидували, навіть, що я собі стала огрядна за Павлусем. Було чуємо: „Год уже замужем, а здорова й не влзнуться!“

Інші кажуть: — От Івзі, так і нема талану-долі. В Івги й телиця, й свиней двох, було-ж і ще де-що, та й зрадив москалик. А ця, дарма що злидні, а гордувала нашим парубоцтвом. Отже й діждалась, та й якого! Чи вже йому заможніщої було не знайти? Де в нього очі були? Наче причарувала. А той невірник скоро з жінкою сюди буде. Чи весело Івзі? Усе зійшло за куди й що!

Павло з батьком і городи й поле повиорюють; я коло дітей. Корова, свині, кури, — все клопочуть. За те сухий кусок горла не дере й дійлива доволі. Тільки діти часто докучають, сама й не вправлюсь. З першого году так і почала сіменитися із году на год. Що вже люди завидували! „Бач, яка господиня! Колись і сироватки своєї не було, а тепер і всього доброго в дворі, і дітей повна хата“.

Наймичку собі прийняла, та й добра дівчина придалась. Вона в мене — як рідна дитина. Ми з нею все то коло дітей, коло хазяйства кублимося. Це, кажу, моя права рука.

Ну, та де щастя, там і доля. Деяких людей така заздрість брала, що горе та й годі! І чого-б, здається, досадувати їм, що в нас усюди повно, всюди ладно? Краденого не було в нас із Павлом ні порошини, хоч він і вахмістром був у драгунів, і на його руках багацько було такого, чого не хотіли доглядати старші. Аби схотів, то й в них, і в москалів-товаришів нащпав-би собі доволі. Ні, він тільки наградні гроші та подяку від старших приховував, то й назбирав, так як і я, служачи, карбованців із сотню; а то вже царська милість його зразу на ноги поставила. Так він же на турчина, мов на ведмедя, сам себе забувши, кинувся, руку йому відтяв, бунчука підхопив і поти одбивавсь, поки його вбитим конем навалено. Хіба-ж це не сутяжна заслуга, як і моя? Нам обом хоч і перед богом на суді стати — не страшно.

Досадно людям і те, що мій Павло не заспить, не сплзніється з роботою, мов на царській службі, а в шинок і дороги не знає. Коли хто з родичів кликне: „Ходімо з нами, Павле, по вісьмушці в Іцька вип'ємо“, він: „Спасибі, брате. Лучче зайти до мене, так я тебе пошаную тією зв'робоївкою, що від неї й наш старий помолодшав, потрошку що дня вживаючи“. Цими словами він їм ніби жар на голову сипав: не

любили його й родичі, не то що. „Гордує, кажуть, наш багатир. Боїться й шага пропити“.

Взяла злість і нашу шинкарку, товсту Хаїмову жінку, що тут-же близесенько живе, а їй приходу почестку дасть, або святки, чи похристини, тільки людям мало. Чи христини, чи похристини, тільки людям почестку дасть, або святки, чи пушання — смирно, без лишнього, одбуде, дарма що й було-б з чого за боклаг оковитої заплатити. Ну, це вже річ певна, що шинкарі з таких людей не товщали-б, коли-б не чарували. Чарують усяким чортовинням і наші кабашники, а жидам і сам нечистий помагає.

Спіткала раз товстуха нашу наймичку та й питає:

— Чи твій хазяїн одпочиває після обід?

А та каже: „Не спить, а трохи з дітьми повалється, з жинкою побалакає“.

— Хто йому ськає?

— Як дитина спить, або в мене гуляє, так сама присяде ськати, а як дитину годує, то мені звелить, так я поськаю.

— Слухай-же, моя ти люба. Костюченко заставив мені жінчиного хрещика срібного. Ти сама його знаєш: старосвітський, великий. А він ще ні однієї заставщини не викупив. І це ти знаєш. Того хрещика я тобі подарую, що за нього мені наші жидки-срібники два карбелів давали. А ти мені ось що зроби. Цуєс? як будеш ськати, вирви мені одну волосинку з голови в свого хазяїна.

Наймичка каже: „Добре!“ а потім як стала ськати, так „цур їй, — каже, — тій невірї!“, та й вирвала волосину з кожуха, що підстиляла моєму Павлові під голови, як ськався. — Може ця товста ступа думає собі що наворожити; може чари які з тією волосиною зробіть. На те вона шинкарка. Чимся-ж то надить проклятуша людей до горілки, що п'ють, поки й з батьківщини поспиваються, от як і цей Костюченко,

що взяв за себе попівну, та вже й її образи в срібних шатах попропивав.

Так думаючи, і мені не призналась. Опісля вже розказувала. — „Стривай-же, гаспидська жидівко! я тебе на чисту воду виведу“. От і однесла їй баранячу волосину, а та — звісно, жидівка — волосину вхопила, а старосвітського хрещика не дала. — „Прибігла, — каже, — Костюченкова жінка та й викупила. Та не зурись, моя хороса: я тобі п'ять кербелів заплачу, як роззивусь на гроси“.

Що-ж ви думаете? Дивиться моя наймичка ввечорі (сама вже нам розказувала), аж той кожух, що лежав у мого Павла під головами, лізе, лізе з лави, спускається, спускається додолу, та через поріг, та через дорогу навпростець до шинку. Вона так і похолола. Далі й схаменулась, кинулась нагонця, давай його хрестити! Тоді він годі лізти, лежить собі серед шляху; вона його й забрала.

От що вони роблять, ці шинкарі, на свою користь! Оце-б мій Павло так і кис у горілці, як той Костюченко, коли-б у моєї наймички Пазьки була не християнська душа. Ото-б нашим завидникам була втіха! Та бог одвернув од нас халепу.

Так і подякувала-ж я Пазьці добре. Той сирота Хведір, що звав мене матір'ю, справдив своє слово. „Не хочу нігде служити, ні на готовому хлібі жити. Прийміте мене до себе без усього“. Ми прийняли, Пазька його вподобала, а він уподобав Пазьку. Справили їм весілля, та й живемо, хвалячи бога, вкупі.

ЖІНОЧЕ БІДУВАННЯ.

I.

Як я пішла за першого чоловіка, так і вплила. Так уже судилося; сестри живуть при хазяїнах, як цвіти цвітуть, у них усе є.

Зісталась моя мати вдовою. Двох сестер оддала заміж за добрих хазяїнів і части материзни відділила. Я була підліток чотирнадцяти літ. Живе мати, побивається. Її плуг на дванадцятій неділі виїзджав у поле орати. Поки наклоняється! поки хто оглянеться на вдову!.. Усяке знає, що вдовин плуг їде, бо спізвився. Чи молотить, то всі обмолотини попили, а вдова ще й не починала молотити.

Тим часом, мов на глум, а всякий добрий хазяїн, молотячи своє, трохи і на вдову трепне, хоч перед обідом, хоч у вечернім упрузі, хоч як уже -б і йти додому, вечеря його дожидає, а він таки по божому каже своєму наймитові: „Скинь іще хоч снопів з п'ять, трепнемо про вдову“. Та й трепнуть.

Пізниться з своїм господарством усяка вдова. Уже й миші половину попереїдали. То затекло, то не довели, то у полі в копах стоїть, поросло.

II.

Як погано орати, то лучче випрягати. Мати раз каже: „Як мені, доню, остило ходячи та просячи людей то косаря, то плугатаря! Коли-б уже ти собі пару знайшла, то прийняли-б ми собі приймака“.

Мені ще тоді п'ятнадцять літ не було, що тепер, то піп не звязав-би. Тоді люди дурні ще були.

Найшовсь чоловік у прийма. Люди кажуть — добрий і зароботящий: і тесля, й столяр, і чоботар, — до всього здатний.

Оддали мене. Люди нараяли з другого села. Я й пішла.

Що я горя набралась за тим, що так багато всього вміє! Нічого не робить: п'є, а послі спить. Зачну будити: „Не займай, коли хоч, щоб зуби були цілі“.

Він такий, що не бився п'яний. Танцює, співає, а ми горюємо.

Мати мур дере, в землю вбивається: „Утопила я твою й свою головоньку“!

III.

А дітей у мене шестеро було. Так першого году і знайшлося. Одно знайдеться — друге вмере; одно найдється, — друге вмере. Ані їсти, ані пити.

Його і в громаду не приймають, бо приймак. Кажуть — не хазяїн.

Він жив, жив, а послі каже: „Переїдемо в наше село: я там буду хазяїном“. Подумала, подумала: а може він покине пити?

Мати вмерла з нудьги. Я хату перевезла в його село, волів продала, корову, пару коней і переїхала. Така думка, що зроблю чоловіком.

Він у три роки все кончив: і гроші, і хату.

IV.

Одна дитина тільки з шістьох осталась. І того нігде притулити і прогудувати. Я з горя вже не годжуся нікуди.

Мій п'янюга найнявся до одного пана й хлопця

забрав. Я до другого хазяїна найнялась — у різні села.

Пан той було чоловіком моїм не нахвалиться. Стілець як оділле, — аж блищить. Чоботи пошіє, — людям навдивовижу. Як умер, що чаїв попоставляв той пан за його душу.

Пішла ото чутка, що він умер.

— Піди, — каже моя хазяйка, — довідайся!

Іду вже в тому селі, де він був. Там, саме на ріжку стоять, хату роблять. Питають, куди йду: до цього пана? Зараз постерегли: „Умер уже твій чоловік“.

— Чорт його бери! — кажу.

Приходжу — стоїть мій Івась серед хати; йому шостий годок. Я кажу: „Поховали батька, так як ягоду! Нічого не придбав твій батько, все прогайнував. Живи як хоч!“

Воно стоїть та так плаче!

Стала я його забирати, хазяїн і каже: „Зоставайсь у мене!“ Став хвалити мого чоловіка й показувати дзиглики, які він робив.

Я кажу: „Піду до своєї хазяйки, а то літо робила, так мое й пропаде“.

V.

Забрала хлопця. Мороз такий, аж біліє. Як бог дасть! На його волю покладаю! як будемо живі, то будемо, а як помремо, то менше горя знатимемо.

Біжить воно тими ноженятами по морозу, аж іскри летять, аж біліє мороз, хрупостить. А то трохи піднесу.

Добрались до домівки, хоч до чужої, але-ж добрих людей. Побули ми три дні. Виходить хазяйка й каже: „Не хочу з дитиною — незвичайне“. А воно при батьку було, то й звичаю не навчене.

Що-ж мені робити? тільки в ополонку...

Думала, думала та гайда знову на своє село.

Нічого мені за собою покидати, і веду, і несу, і на спину собі прив'язую. А в нашому селі та був дід одиникий. У його хата своя й огородець. Просто до його в хату й прийшла. Ніде дітись!...

Він каже: „Оженюсь із тобою“. Міркую собі: „І сестри тут на материзні живуть, а я все позбувала через того п'яницю“. Думаю: „Піду заміж, у мене синок—між люди піде. Він старий, дітей не буде, і я коло нього буду тупати,—проживемо. Там хлопець підоб'ється, піде в люди, і нам поміч, а там ожениться і старість нашу пригляне“.

Що-ж? як знала, так і впливала.

Через год знайшовся хлопчик, що зовсім би його не треба. Ось йому тепер п'ятий год. Я зжурилася, зсохла, кашляю,—мабуть чихотка, а Івась уже в людях. Дід зовсім уже охляв і старий, ніг не підійме, з печі не злазить, хіба тільки по-під віконню трохи походить.

Було в нас два воли; спряжуться з сусідом: нам трошки в'орють, собі багато. Як скаже доплатити нам, так і зовсім спрягаться не хоче. Потім був упадок на скот, один віл іздох, а другого продали.

VII.

Приніс чоловік гроші, двадцять п'ять рублів. Я забрала: чоловіка дома не було. Я й не хотіла брати, бо я ліку бумажкам не знаю, а далі й забрала, бо чоловік трохи й знайомий, і так у папері на трямку й положила. Як чоловік мій прийшов, я й кажу, що на трямку лежать. „Так і добре-ж!“

Аж ось пішла чутка, що двадцятип'ятирубльов бумажки не годяться, що треба доставляти в казна чейство,—там інших дадуть.

Чоловік забрав і поніс міняти.

Розгортає, аж там п'ятирубльова. Так і охолов! Як прийшов він додому, так і хата мала... Чи хто тоді перемінив, як на трямку лежали, чи той чоловік одурив мене.

Тепер нема мені життя, та як його й жити!.. Опріч води—нічого нема. Нічого й їсти. Самі жаби. Весною затопляє так, хоч човном їдь, як із сінець виступиш. Жабокруківкою й прозивається те місце, де живем.

Усе людям одробляю. Чи відпрядаю вовну, чи коноплі, всячину, тільки за їжу. Та так прийшлося, що ні сюди, ні туди. Як-би літо, то втопилася-б, а то зима.

VIII.

Я не думала, що його переживу, того п'яницю, бо я горюю, а він ні.

У людей дитина прийде, то хоч досаду роздасть, а мене ніщо не тішить. Оце піду до сина, хочу душу одвести: „Івасю, Івасю!“—а воно й пику одверне. І пари з уст не пустить.

— Ти-б мені дав копіечку, синку!

— Я,— каже,— на себе роблю.

— Ну, як тобі мене не треба, то й мені тебе...

А то прийшов раз додому, трохи побув і йде.

— Гуляй, синку!

— Сидів би, як-би дала горіхів, соняшнику, а то що?

— Івасю, ти-б нам дав копіечку!

— Я на себе заробляю.

— Ти вгору йдеш, синку, а я вниз... Гордуєш отак!

Я не стара. Зблідла з журби. Серце схне, духу вже нема чим дихати.

Горювала, горювала я на світі...

До неба високо, у землю глибоко... Журюся, сохну.

До того дожурюся, що не згідна буду ні людям, ні собі. У його худоба є: хата, город. Людам оддасть — його догодують. А я, як доживусь із ним, так тільки під тином ляж та й умри.

Тепер я хоч трохи людям пороблю, хоч на хребет зароблю яку шустелину, хоч буде в чому вмирати.

Люди похвають, а хлопчик і цей годів через чотири у люди піде. Я-б його при ньому-б кинула, так воші зайдять.

Хай старий приручає кому хоче свою хату й своє збіжжя. У нас тільки вода. Нічого на городі не росте! Лихо!

Сестри хазяйки живуть. Тільки тепер такі люди, що не потикайся. Вони хоч-би й дали, так зяті не дадуть.

Як хто безщасний, бідний, так утопили-б, у землю вдавили-б ще глибше. Хто горює, — довго живе, не може вмерти. Здійми руки до неба та й кричи.

П'ЯНИЦЯ.

„Ой, зацвіла червона калина
Над криницею;
Худо жити, моя матусенько,
За п'яницею.
Що п'яниця-ледащиця що-дня п'є,
А як прийде та додомоньку,
Мою головоньку б'є“.

Жіноцька пісня.

I.

Батько було каже: „Слухайте, дітки, старого чоловіка. Я на світі доволі прожив і всього дознав“.

Була я собі одна в батька. Він на мене дививсь, як місяць на зорі: дуже мене кохав.

Багато мене сватало, та ніхто мені не був у такій уподобі, як один парубок. Що як уже я його запобігала, як уже я за все бралась, щоб люди про мене добре слово сказали! Спершу я, було, й боюся помислити про любові, ні з ким, було, й на улиці не постою, а то вже й на досвітки і так поденно до людей ходжу, і в батька робила як могла, щоб таки добра луна дійшла до того, кого мені треба.

Таки так воно й сталось. Покохались ми. Засилає він старостів. Батько каже: „Не йди, дочко, за Хвастика: умиєшся сльозою, а не послушаєш, то вже до мене й не пригортайся. Запобіжиш його, як золота, а не збудеш, як ворога. Хто держить голову на бік та одягне синій жупан, — у вас і дух займеться. Не йди, доню! Пророкую тобі лихо. Ти на його вроду за-

видуеш, а що він на своєму господарстві важить? Що він за чоловік?

А я кажу: „Нехай-же хоть знатиму, за що терпітиму“.

— Дитино моя! Ти мов із огнем жартуеш, а моє серце в'яне. Не заглядайся на його чорні брови, бо вони тобі не сталися налігачем! Гляди-ж, не вліпся послі; не шукай у мене поради; не кволись, бо воно вийде не так. Я-ж його й малим хлопцем знав.

Вразило мене батькове слово в серце. Як таки можна таке говорити?! Та подивитись тільки на мого Гриця, то мов серцем до серця притулитись. Хороший же бо такий, як намальований!

Перед новим годом я ворожила: клала солом'яний місток через воду в мисочці й що-ж побачила я ввісні? По цей бік річки сади цвітуть, соловейки співають, а по той бік метелиця мете; а під снігом, під метелицею, старець до річки бредє: скорчився, згорбився, труситься, в дірявому риззі; простягає до мене руку, просить, щоб його через хибкий місток у свій розкішний сад-виноград перевела. Жаль мені стало старця, ступила на місток, місток як захищається! Я в воду... ух! та й прокинулась...

Що це за сон? Проти чого?—думаю собі. Чи мені батька слухати, чи свого серця? Послухаю серця!.. Та й пішла за Гриця.

II.

Одно тільки батько сказав, провозаючи мене та плачучи такими, як біб: „Гляди-ж, Стехо, не йди за порадою до мене. Коли що... візьми води в рот та й держи. Нагріється вода, знов набери. Так роби, щоб ступати й не переступити“.

Хатина в його на курячій ніжці: тільки що держиться. В хаті голо. А на йому таки було.

Мати його, звісно, удова: як він розходиться, зараз

на піч залізе та й мовчить. Спочатку, як було спечеться з ним, то він їй каже: „То ви мене, мамо, вчили, тепер я вас учитиму“. Як іде відкіля, то хоч і вночі, а я щоб і стерегла двері відчиняти йому: а як торох, торох у вікно, аж скло дзеленчить. А обі- як сяде, то й гляди, що миска й ложка полетить, як що небудь перепустиш, або не додаси.

Мати вже мовчить і не мішається ні в віщо. А я тільки порога, щоб утекти.

Горілку добре вживав. Чи то того, що стала підмога, так він загуляв, чи бог знає. Чи то як оженився, так і зажурився; чи то йому зроблено? Правда, що я у подушці в себе після весілля знайшла де-що... може то про його, а може й про дітей.

Він і шведь добрий; тільки що заталанить, то все й прогайнує в одну ніч; а ми без шматка хліба сидимо. Було мене б'є, б'є, та й засуне під піч; я зовсім нежива. Після одйду, погляну на його брови, як шнурочком зняті, та й думаю: на вас уповаю! Сам як картина, зуби перластенькі. Радосте моя, одрадо моя! Серце в мене було одхідливе: я про все й забуду.

Свекруха було мене навчає: „Не все чоловікові одкривай, не всю правду“. Вона, було, мене жалує. Може того, що сама була несчасна. Ми його вдвох жалували через край: місечко йому промітали, а нам промітої води не було; він нас ніколи не жалував. Сам п'є, гуляє, а нас ні словом не приголубить.

III.

Свекруха вмерла скоро,—чи з великої туги, чи од великої праці, бо він їй нічим у господарстві не допомагав. Мені ще погіршало. Зосталась я сама, ні з ким слова промовити. Тільки на його втішаюся мовчки, хоч знаю, за що й од кого терплю. Б'є він мене, аби я озвалась, що люди роботи нанесли, може-б

він що вробив. Коли не кулаком, то словом присно-
пить. Нікого й соромитись: нас двоє; що-дня вже за
мене береться. А я байдужечки, співаю, було, сама собі:

„Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець;
А я-ж того, мати, та й байдуже,
Люблю запорожця вельми дуже“.

До батька не йду жалітись. Батько не мати, —
відсахнувся. Не вволила його волі, так і не треба
мені ні поради, ні одради... А може мій коханий
Гриць і получчає? Може в його є яка болячка на
серці. Я-ж його люблю; гляну на його, — орел та й
тільки. На селі такого моторного парубка й не було.
Хвастик, кажуть, цвяшок великий! Те мені нічого, що
про його кажуть. І в світі нема над його вроду, і ко-
ролівни йому мало; у хату ввійде, то як зоря зійде.

А послі вже що-далі, як став мені дошкулювати,
усе те з його зслизло. Не шанував себе. Ту красу
мов вітер обвіяв.

От як став уже мені дошкулювати, тоді я: ба-
течку, мій голубчику! Мій оборонничку, моя затулочко,
оборони мене від лихої години, від невірної дружини!

Далеко батько, не чує. Потужу сама собі в хаті,
та й не йду хвалитись батькові: так він мене при-
грустив своїм останнім словом, щоб не ходила, хоч
яке життя. Б'є й п'є до загину. Умиваюсь я рясними
сльозами.

Годі вже й співати:

„А я того, мати, та й байдуже,
Люблю запорожця вельми дуже.“

Другої вже теперички завожу:

„Коли-б же я та все знала,
І з тобою-б не стояла;
Гуляла-б у батька,
Гуляла-б до віку
Дівчиною молодою.“

Ходила-б я по дворочку,
Як бджілочка по медочку;
Розпустила-б русу косу
По червчатову поясочку“.

IV.

Сиджу, було, сиджу та й побіжу в шинок про його
розпитатись; а коли й до сусіди переховатись, а пісні
самі бредуть на думку, тільки вже не дівочькі, а ті,
що я зроду й не співала:

„Довелося хазяїну
Мною руки та потирати.
Ой, потирай та потирачу,
Коли тобі та довелось;
А я буду коритися,
Коли мені горе нялося“.

Та й знов себе розважу, між люди йду, трохи ро-
зіб'ю своє горе. Він того не любив, щоб гарненько
йти до людей, а по шинках бесіду мав. Приятелів
собі назбирає, зрадників, і як уп'ється, — такий до-
брий: всіх ушанує, всім догодить, гроші в його крізь
лучки сипляться; усі його тоді так люблять, цього
потирача, нероба. А в сем'ї шматка хліба немає й
тіла нічим-би прикрити, як-би не віно. Сватали краші,
не пішла:

„Сама собі не вгодила,
Що п'яницю полюбила.
Така доля моя нещаслива!“

Але не все-ж такий гармидер буде: може воно
якось перейде. Півтора року я мучилась; дітей не
було. Чим я винна? А він і за це сердився і казав,
що як не буде, то він мене вб'є. І часто, чи треба,
чи не треба, по потилиці й заціде. „Ти, — каже, —
бездітуха!..“

Я до ворожки — так, щоб і він не знав. Люди
кляті так нарobili. Як я йшла заміж, так у мене в
подошці було, як я вже казала, станочок плаhti, ка-

линові ягоди, свічечка, сіль і цеглина, це все в подушці знайшли: хтось наворожив.

А як у кого хліба нема, а дітей як сарани, — знов дорікають, що багато. Оце-ж то й у мене було в подушці про дітей.. Усе бігаю до ворожки. Люди мене радять. А до батька боюсь і потикається, й ворожбитів боюсь, бо моїй-же таки сестрі, що в других, як дав у пляшечці чогось, так у неї як пішли діти, так істину як сарани наплодилось. Та все що понесе до хреста, так воно і вмре і вмре: бо то були чортенята.

Так я не хочу до ворожбита, а пішла до ворожки, так вона мені дала тільки сім'я конопляного, звісно, примовивши: „На, — каже, — піди до схід сонця по воду, намочи не надовго, а послі й ув'яжи в кінець запаски: чи проросте? А ту воду сховай і три дні її погр ху пий“.

Я так і зробила. Ні жива, ні мертва ходжу. Як не проросте, то, думаю, піду втоплюсь, щоб не горювати. Як свекруха ще жила, то, було, як-небудь душу одведу; а тепер уже як сама стала, стіни німі, та й тільки.

Йому може й добре. У його гроші, в його праця, — його люди знають, він у бесіді. Мені-ж і хати покинути не можна. Коли яка копійка йому трапиться, він у тій бесіді її й посадить. Усе мов запобігає людської ласки, щоб господарство, бачте, поправити, та ніхто тії копійки й не побачить. Як-би я дівка була, то хоч-би вільна була до людей на роботу піти; а тепер я одрізана скиба від хліба. Він закрийється очима й плечима, йому ніщо не рупить. Я зганена, знижена тим, що для його все забула, все занехаяла. Він собі до вподоби нап'ється, нащобечеться й прийде їсти, спати; часом трохи й попоробить, щоб знову пити, веселитись. Я-ж слізьми й пороги пообмивала. І батька й роду свого через його відцуралась, і молодощів своїх, краси своєї, всього позбулася за для його

а він мені що за це поступив? Йому й байдуже, що я сама день-денечки як голубка гуду, як зозуля викую, виплачу. А піду куди, зараз: „Де ти була? хату кидаєш, не доглядаєш нічого; а я роблю, каже, побиваюся“. Тоді йому й хати стане жаль, як я куди на часину піду. І на що мені ту хату доглядати й для кого?

— Я, каже, тружусь, працюю; із людьми вожусь, ласки їх запобігаю, щоб мене люди знали, щоб роботу давали. — Такий старий, як розгомониться. А де-ж той прибуток? Ні корівного, ні одіжного прибутку. Тільки сухий хліб.

Усе думала, що він своїм коханням мені на життя підможку дасть. Пусто в хаті, сухо в горлі. Нічого сказати, поживилась любощами, як собака мухою. Щоб дати яку присмажку на обід, так і то свою копійчину потрачу; од його не питаю, аби вже не сперечався; запаску свою до жидівки однесла, застановила.

V.

Як батько казав: не вагся за його йти, то я слухала його через верх. Тепер думаю: може господь утішить нас дитиною, — то чи не одійде трохи. А то, як сім'я не проросте, то, не довго думавши, шубовсну в копанку! Тільки бульбашки побачуть. Короткі муки. Сказано, до такої розпуски дійшла, що тільки втопитись. Аж чую, наче що під серцем поворухнулось. Боже! щастя мое! Одродо моя! Жду його — не дждусь, як із бесіди прийде, щоб похвалитись. Швидче в запасці узлик розрізала й запаску порізала, щоб подивитись. Аж сім'я паросточки пускає. Я плачу, скачу сама собі, руки до бога простягаю. Стала на лавці, обняла, поцілувала образ, обтерла мокрим віхтиком його, обмила своїми слізьми. А то серце було так затужавіло, так захололо, що й сліз уже не було,

й бога була забула, так духом зубожіла, так зачучеврила.

Перш, то було затичу й божник запашним зіллям, рушник із орлами повішу, що-неділі павутину подбмітаю. А то стало так, як у хліві. Серце трухне і не знаю, для кого й для чого я живу. Було-б батька слухатись, було-б, було-б... та ба!...

Отже таки господь змилосердивсь надо мною: проросло сім'ячко! Поки він прийде, побіжу, думаю, хоч батька звеселю. Побіжу, досаду розірву! Більше року не була. Як там співають:

„Ой давно, давно в батенька була;
А вже-ж тая доріженька терном заросла,
Терном заросла, пилом припала,
Червоною калиною позависала.
А я той тернок ножем виріжу,
Червону калиноньку в припіл виламлю,
До батенька до рідного в гості полину“.

Надумалась і прибігла до батька. А він у свою хату сем'ю впустив до себе, бо як йому старому одному було жити? І хата рачки стала-б.

Убігла.— Де батько? Його нема: у клуні сам молотить. Мені його треба. Доближаюся до клуні— одляски йдуть, та не так уже гучно, як колись. Серце трохи замерло, а я аж горю... Прибігла на тік. Він так зрадів і ціп покинув! До мене наблизивсь. Я його в руку поцілувала.

— Що, моя голубко? Ще тебе ноги носять? Ще ти кріпка? А що Хвастик та цвяшки ще тобі не впеклись?

— Ні! — кажу сміючись.

— Кажи вже!

А сам так подавсь. Стільки зморщин по виду попролягало за ці часи. Хоч я його инколи й вбачала, та не часто.

— Ні, каже, моя дочко, було-б лучче мене слу-

хати. Краса злиняє, сині жупани зносяться, цвяшки постоптує, а господарства він із роду не провадив і серце в його жорстоке. Як мати його було ще малим до шевця віддавала, то я тоді ще бачив, які з його люди будуть. Він тільки те й робив, що від шевця втівав. Змію з паперу зробить та по селу й гасає. То сільце поставить та пташок ловить, а після їх душить. То щеня припне на матузочці та й держить його голодне. Воно вищить, задравши голову, визволу просить. А й скотину дуже гріх обіждати. Мати його не йому рівня. Побожна й правдива була людина, легко їй лежати! Він її тільки зневажав.

— То-ж він був маленький, — кажу. — Годі вже, тату. Я вам щось хочу сказати.

— Хвались, дочко, хвались.

А голос у його так дзвенить, мов розбитий казанок.

— Я радість вам, тату, скажу (сама аж не встою).

Ви одсердитесь на його.

— Нічим тобі хвалитись, дочко.

— Слушайте, тату: у вас, чи пак у мене буде синок, — сказала я, обмилившись з радощів.

Мені якось і не тєє було батькові цим хвалитись і трудно було мені ці речі вимовити, але як знала, що це його дуже потішить, похвалилась.

— Коли-б дав господь! коли-б дав господь, щоб у мене був онук! Господи, ти побачив мої гіркі сльози, ти почув їх, сподоб-же на руки прийняти дитину нашу; удостой, господи, а то у нашого роду обрости мало, рід щось не плодовитий. — А втерши сльозину, каже: — Моя ти безталанна! Не хотіла слухати старого батька... Хороший, хороший... та й лихо-ж хороше! А двох весен не буває. Я з твоєю матусею двадцять два роки прожив, як один день мені здалося. Не нарікала на мене.

— Годі вже, татку, журитися. Чи я вам жалілась, або людям?..

— Тоді-б ще легше було. Тільки зглянути на твої очі, то й знать, скільки вони сліз вилили. Може од кого й сховаєшся, а од батька ні. Коли-б тебе господь підкріпив діждатись утіхи, то ти-б і додержалась на цім світі. Він то крпиться, враг його не взяв. Я все знаю й бачу. Хоч він округи й ходить городами до жидівки, а мені видно, як у шинок уходить. Не дури мене.

— Ні, татусю, не обіждайте його. Він ніколи лихим до мене не був..

— Як ти ввійшла до мене в клуню, я насилу тебе пізнав. От що! Бачу я сонце, та крізь хмару: так і твій сміх, веселий погляд, як крізь тучу. Скільки раз я поривався до вас, та що разу суп'ячався. Бо як-би наскочив на хатнє лихо, то не стерпів-би й розірвав його, твого миловида.

— Ні, таточку голубчику, мені добре, я все співаю.

— Ти думаєш, що мені люди наторочили? Я тільки на тебе зглянув, та на ті двері, так і прочитав. Я від людей тікаю, мені й так тяжко. Добре, що й не ходить поуз мій двір.

— Мені, тату, така радість! Піду ще йому похвалюсь.

— Пострічай тебе, господи, моя крихотко! Самохить себе занастила.

— Не журіться,—кажу,—не слухайте, що на його брешуть. Хай воно за вітром іде.

Та й побігла.

VI.

Приходжу додому, а він саме в хаті, червоний пречервоний, аж вилискується... І копил у руках держить, і дещо так по лаві порозкидано; люди понаносили доволі. Як я ступила на поріг, зараз питає:

— Де валасалася?

— Там, де й ти. Півтора року висиділа в домівці, ще нікуди й не піди!

Так сміливо я йому відказала, бо мала радість йому сказати.

Копил так і засвистів над головою. Не влучив у мене, бо в п'яного двоїться.

— Ну, ну,—кажу сміючись,—сідай та чобітки ший. Дасть тобі господь поміч, хлопчика.

Він змінивсь із лица. Усміхнувся, наче подарував. У мене аж ушки засміялись. Я наблизилась до його, кажу веселенько: „Будемо робити, хазяйство гарно провадити, щоб діткам було що...“

— Добре, добре!

— Бач, як тебе,—кажу,—бог жаліє. Ти хотів діток, от і будуть! Я буду сорочечки шити, а ти оцей ремінь на людей перешиєш, так одбудемо хрестини й похрестини.

— Добре. Це тобі ворожка сказала?

— Ні, я сама почувалася.

— Ну, дай боже! будемо працювати,—каже.—Тепер я ляжу трохи відпочину.

— Не лягай,—кажу: зараз даватиму обідати.

— Ну, добре.

Пообідав і ліг спати. Тихо в нас. І мені якось веселіш; і за обідом ми таки трохи погомоніли, як люди. Так у нас наклонилось, наче на хороше життя. Отже, думаю, може з посміху та й люди будуть.

Ото вставши взявся за роботу; попошив трохи і так нічого. Я по хаті вештаюсь і світ мені поширшав, і все мені округи всміхається. Гляну, копил лежить. Хай-же лежить, нічого й не казатиму навмисне, бо він тоді був не при своєму розумі. Нехай сам побачить свої вчинки; його торкне совість.

Та ще йду, та мов нехотя й покочу ногою, або спіткнуся, та й не підйму, щоб він сам на те ввагу зробив. Він таки й постеріг; устав, підіймає однією рукою, а другою мене піймав за чохла і так гарно

тихим голосом до мене промовив: „Обідив я тебе бідненьку вчора“, і так зчервонів, як мій очіпок.

Ми всміхнулись... Я таки й кажу: „Не роби цього ніколи, Грицю. Бо хто-ж твоїх діток буде доглядати, як я все буду тужити?“ Він таки тихою ходюю відійшов і до самого смерку шив. Робота аж горить у його в руках. Як-би не п'янство! Увечері тільки сказав: „Піду похмелюсь, а то голова болить“.

Я кажу: „У мене єсть десять шагів, я піду й принесу тобі“. Аби його задержати, аби він трохи одвик од шинку, од своїх порадників та розрадників. Лучче сам собі нехай дома вип'є.

Не пустила його раз і вдруге: нічого. Посумував трохи і став шити. Трохи й грошей заробив. Люди ще роботи підносять, а він робить та й робить.

VII.

Уже бог нам дав і сина. Я вгадала. Він так радіє. Упився так на хрестинах, що й на ногах не встояв. Ну, я байдуже, що на радощах. Так уже Степанко нас підвеселив. А я його все здержую, як стане зриватись до жидівки.

А то ще й жидівка була побожна, не дуже дурна, бо мене любила. Я, було, в суботу, то піду, так і корову їй видно, і так чим поможу. Уже й чималий наш Степанко, уже й на друге надумали. Хоч і п'є і б'є, та менше. Я візьму та дигиною затулюся. Діждали ми й дочки. Він не кається: попиває.

— Чого таки тобі, — кажу, — в ту бесіду ходити? Як підеш, як підеш, то там і гроші посадиш, а тут на все треба!

— Так і мене-ж поштують.

— Яка-ж із того користь, що й тебе поштують? У нас при душі копійки нема. Ти-б гуляв дома. Діти скачують по тобі.

І так як коли, то і вгамую, зупиню. Та трудно й рідко це буває. А то кулаком на мене наміряться, так діти в крик, у лемент, та трохи його й осадять.

Але то все тільки боротьба була одна. Щоб навести на просту дорогу, — ніяк не зорудувала; вибилась із сил і нічого не зробила. А люди стали вже на його ремствувати, що довго роботу держить у себе; або позаставля чужий ремінь у жидівки.

Діти вже й чималі, уже-б треба що й посправляти, або до школи пооддавати. Чужі дітки як бджоли гудуть, біжать із книжечками, а наші чучверіють.

Я велику надію поклала на свого Степанка. Як появила його на світ, то баба й звеліла сховати пуповину і як уже буде воно таке, що трохи стане розуміти, то дати йому ту пуповину розв'язати. Як розв'яже, то буде до всього здатне. Що-ж би ви думали? Дала, так здивувались люди, як воно тими пучечками відразу й розв'язало!

Оце-б уже воно й грамоти бралось, і як-би батько учив шевства, то й чоботар з його був-би. Само собі ножем струже то санчата, то возика, було. Та не нашому теляті та вовка піймати. Бігають у нас діти голі, як циганчата.

Батько, діждавши першого онучка, не надивився, не навтішався, та скоро і вмер. Усе його здоров'я на журбу по мені йшло. Було і в хату до мене не ввійде. Пришле, було, сусідку, щоб я несла онучка. Так було втішається! Було, хитаючи, аж засапається. Не хотів і бачити мого чоловіка.

А я було кажу: „Слухай, Грицю: як ти пусто йдеш, то й я пусто піду“. Він мене коромислом як опереже... А я другою дівчиною ходила, третього дня й знайшла. Ну, чи можна-ж із таким чоловіком зорудувати? Пустився берега зовсім.

Не настають мої руки на всіх трьох дітей і на його. Я вже багато хлівів оббігала, нехай як хоче,

так і живе собі, думаю. Було й жидівці заказую, щоб не давала ні на віру, ні в заставу, щоб нічого не брала. Мало вже заробітків було. Бо за ремінь та й у шинок.

Раз панночка занесла свої черевики полагодити, так він у шинок та й заставив. Вона дозналась, на силу в жидівки визволила.

VIII.

Діти стали підростати. Бачу лиху годину, треба дітей пускати по людях. Бо що за день батько загроює, то за ніч і прогайнує. Ніяка сила, ніякі сльози, ніяке нарікання, ніщо його не торкає! На дітей дивиться й не бачить, що вони голодні й холодні.

Якже то мені самій тяжко на його дивитись, що він себе так пустив! Гірш від усього й важче від усього, що перед чим молилась, у чім кохалась, тепер дивлюся як на свою отруту, на свою й дитську погибель! Відна моя головонько!

Тепер мене й діти не тішать. І квітки на богах посохли, поопадали й павутиною павуки позасновували. А діти, як опудала, позамурзувані ходять, сорочки до п'ят, пороздирані. Боже! чи це-ж мої діти, мої найдорожчі квіти? А я-ж то думала панувати!.. Замазури мої ще мені й усміхаються, і не мислять про те, що мати журиться, усе, що мала, позаставляла, то попродала, то пупорізній бабі поплатила та попові, то хустками, то плахтами. То-б дав полтиника або восьмигривеника, якби було; а то до жидівки плахту цупиш із скрині, або намітку, що коштує карбованець і два, та оддаси й за два злотих, як ні за що викупити, та й за те ще уклонишся!

Все така думка, що він оханеться. То все нажитне, ізнов розживемося. Як піде на добро, то й купимо, аби дав бог здоров'я.

Тепер душа так захиріла, що нікого не здужає хотати, і діти не милі, тільки жаль їх. Відні діти! Нема в вас ні батька, ні матери!

Іноді каже мені: „Ти дітей учиш, щоб вони мене ненавиділи!“ Бо як він мене б'є, то вони пробі кричать і його бояться, на піч ховаються. Чи я-ж їх учу? Позирну в вікно, як вертається з шинку: „Боже! оце мої розкоші йдуть! Оце моя затула й потуга!“

„Чоловіче мій, розкоші мої
Розкоші превеликі!
Розкошилася я за тобою,
Як верба над водою.
Поздоров, боже, мого милого
Та й мене коло його;
Він мене любив, рано не будив
До кужіля лянного;
Сам рано встав, мене прикриває,
Щоб була я молоденька:
Ой засни, засни, моя миленька
Голубонько сивенька!“

Оце-ж то розкоші від жидівки лізуть, помацки вдень дверей шукають... Убоге, обідране, задрипане, огиджене, осміяне, зглузоване йде...

Хто тільки не схоче, той тільки його й не б'є, як п'яний. Уже й здоров'я його подалось. Нічим уже його й прикрити і в мене пусто. Уже свій став струмент тягти до шинкарки, жито носить і все, що попаде! А то було й на талан наклонилось, так і телічку купили. Що-ж? Купили, та через півроку і продали: нічим було годувати. Коли люди косять, заробляють, йому притьмом у шинок треба йти.

— Е, мені треба,—каже,—йти: там такий чоловік буде, що казав—роботу дасть.

І роботи не здобуде, і послідне своє посадить, і косовицю впустить, і так усе літечко збіжить.

Я й на прощу його посилала. „Що ти думаєш? що я дурний? усуди бог!“

— Усюди,—кажу,—аби ми божі були...

— Ти все на мене нападаєшся! а я про дітей,— каже,—дбаю.

Знов: „Чоловічок якийсь обіщав роботу“, — та й гайда до шинку.

Чи то до бога, чи до людей?! Трухне моє серце!

IX.

Піднялись діти. Є їх і по горах, і по долинах, і по всіх країнах. Найняла я свого Степанка і стала пропитувати, щоб і дівчат понаймати. Хай хоч людям на користь буде. Потерав він об мене свої руки і до дітей сікається. Хай хоч діти не бачуть лиха. Поблагословила й одвела їх до людей. Одно другого здоганяє.

На що бог дав такий закон кріпкий? І роду й праводу закажу, щоб не ходили заміж.

„Не показуй, було каже свєжруха, усього стегна чоловікові, а то тільки половину; не кажи усієї правди й не показуй грошей“.

Я тільки тепер пригадує всяке її слово, легко їй лежати! Вона мене кріпила своєю радою; а чоловік так і прив'ялить словам. Уже до краю дійшов. Та де я тих і грошей наберу?

— Ти-ж,—кажу,—бачиш, що на мені не чоботи, а старі шкарбуни, ні спідниці нема. Подивись, кажу, яке на мені риззя!—А на мені як на те-ж мов чортяки одержуть, так у звязаній спідниці й хожу.

Він мені ніколи нічого ще не справив. Я йому казала:—„Буду я розумна, не буду я тобі давати грошей“. Та як скажу, що це моє, так він мені каже:— „Так шкура на тобі й закипить!! Ти моя: я тебе закупив за три копійки ще у твоєї матери!“

— Хто тебе знає! може й закупив, як я в недузї лежала.

Та так на мене чмарою й лізе.

— Не лізь,—кажу,—і не бийсь, а то зовсім уб'єш! Так було одволочить!... Ох боже! У мене раз по раз у серці як цуркою крутить.

„Ой, не бий мене, моя родино,
Сирою дубиною;
Побила мене лиха година,
Невірною дружиною.“

Що-далі, то гірший стає. Сидить у шинку, не йде до мене. Як ножем одрізано! В'явки горілки не дають; а чогось же він та там стремить. Так мене вколе в серце ця думка! Обую шкарбуни та й біжу його з шинку тягти. Нічого мені не каже, тільки чмише.

Позичу було де грошей та й оддам своїми, аби більше не напивавсь:

„Дались мені у знаки
Чоловічі кулаки,
Кулаками по боках,
Долонями по щоках.
Прийшли жиди грабувать —
Нічого у мене брать.
Була ложка, помело,
Та й те з дому загуло.
Як-би дома я була,
То-б я того не дала.
А я сінечки мела,
Та шукала помела;
Нахилилася під стіл,
Лежить чобіт і постіл.
Слава богу, що знайшла!
Обулася та й пішла.
Через гребельку іду,
Як голубонька гуду.
Ой щоб знали по селу,
Що я в чоботях іду.
Чого мила надулась?
Чому в кожух не вдяглась?
Щоб у тебе такий дух,
Як у мене є кожух!“

То у нас була жидівка милосердна. Оце було прийде до неї задники заставляти. „Дай, каже, мені вісьмушку.“ А вона: „Давай же в руки задники, а то я тобі не вірю“.

А я вже за спиною свого п'яницю й стережу. От він і дасть жидівці. А вона: — „Візьми, Стехо“ — та й оддасть мені. Звісно, він уже на мене і на неї так і скипить.

А друга, було, як не прошу не беріть застави, як що заставляє: так ні, і потаїться. А він і чоботи мої, і черевики пропив, і світку хлопцеву. Розоряє нас. То жидівка прихильна була до мене, я їй і порадиця як коли була. І вона безщасна була, хоч і не п'яниця її чоловік... Слід жидівський одна наша жінка брала, щоб жид її любив, а свої жінки щоб не любив. Брала й замазувала у комин, щоб сох, як її не буде любити.

Жидові можна з нашою жити, а жидівці не можна з нашим, бо кров християнська у їх віру перейде. І баба наша як бабує в жидів, то три роки й не говіє. Якже бо коло жидівської крові ходити.

П'є мій чоловік, мені й на горщик не дає грошей.

— Чорт тебе бери! Хоч і в очіпку, — каже, — вари.

Хлопець підріс; охота погуляти, одержі нема ніякої.

— Хоч-би ти одержинку купив.

— Аби було купило, — от що відказав.

— Вівса, чи жита продати можна-б, — кажу. Ще не все поїли, — умолоти.

Як дав-же він мені молотьби, так і зуби розчіплювали.

„Ой не бий мене, мій миленький, удень,
Та не сміши челядоньки і людей;
Побий мене, миленький, уночі,
То я переплачу білу постіль стелючи.“

Горе нам, жінкам, із цими п'яницями! Що їм? Празникують! П'ють п'яниці цілий день, потім борються, потім ну битися, потім позиватись, потім миритись. І за всяким разом чаркуються, та все й попропивають. Тільки нема найдурнішого, як мій: п'яний усіх частує. Сидить у шинку раз-у-раз, оббираний, і співає:

„Та ще-ж бо я не вмирав,
Обпершись на пляшки;
Та ще-ж бо я не втеряв
Жидівської ласки...“

Боже! увійду, подивлюсь на його: сидить з п'яницями, патякає; регочуться. Ім смішки, а кому й горе! Боже мій! світе мій! аж сироти повиступають, дивлячись на його! Уже мое золото гряззю взялось, і не маячить. І на що ці шинки видумано? Раз я трохи не посердилась із жидівкою, докоряючи її шинкарством, а вона до мене дуже добра була. Не зазнала й вона добра з своїм чоловіком. Прочула якось, що її чоловік та кохається з молодницею. Гірке їй стало життя через цю чутку. А та молодиця брала з під її жиди слід і замазувала в комин, щоб до неї жид кохався. — „Не журись, — кажу, — без примовки нічого не буде“. Вона трохи зрадіє.

Я було піякам кажу: „Пийте та його не заволокайте!“ А то ще прийдуть під вікно. До хати вже і не вступають, бо я кропив'яним сім'ям так і засиплю. То вони під вікном: „Грицьку, Грицьку! вийди щось треба сказати!“

Так і вилине! і потягли до шинку. А як я що скажу: — Ти-б пішов та ліщинки де заробив grindзола, огород би обгородили, а то пустиня, чужі свині усе повіддали.

— Ніколи! мене люди лають, що довго роботу держу.

Бідолашні вони люди, ці п'яниці! Вони-б і не пили, та шинкарі їм так роблять. Оце як п'ють у шинку люди та позоставляють недопитки, то вони позливають у чарку та й підсунуть чоловікові. Дивись, і став чоловік гірким п'яницею. От яке лихо ці шинкарі кують.

Сиджу, сиджу, бувало, дома; думаю про це, думаю, схоплюсь та й побіжу його рятувати. І гоню, і прошу, було; нічого не вдію; а часто і з синяками вернуся з шинку. Жидівка мене раз-у-раз обороняла.

Мені її жаль! Вона так любить свого пейса, свого жида, а він уподобав собі нашу.

Хвалилась: — Ледве, каже, очіпка з голови в неї не зірвала. Вийшла, каже, смерком на двір, аж щось під повіткою треться, вовтузиться щось... Я туди, а вона шасть: трохи-трохи очіпок у руці не зостався... Уже-б я їй славу зробила!

Бідна! побивається, так як і я. Мій гидкий, так з ним ніхто і кохатися не хоче. А той жидюга блищить як золото! У його і пейси золоті, борода у кучері повилась; яломочок оксамитний!..

Хоч і не мое діло, а чому-б отому жидюзі не любити своєї жидівки? Там така пристойна, чесна і гарненька, і багатого роду, та вже мабуть і чахотку достала. „Жалую, каже, його так! і матері й батькові своєму не хвалюсь, а сама журюсь до загину“. Так і її пожитки дарма йдуть.

— Я оце, Стехо, з тобою тільки й поговорю, й поплачу. А своїм боюсь казати, щоб не дійшло до батька та до матери: тільки їх вік засмучу.

Я було і знаю про ту жінку, бо що-вечора шасть поуз моє вікно, а я за луткою коло вікна сиджу, проти місяця мички мичу, або пряду; світла нема, то щоб люди не вказували, я собі захилюсь та й кручу

веретенем. Та я все мовчу: хоч і жидівка, а так її жаль... Так вона його любить, мов і не жидівка.

XI.

Держали мене на світі діти. Мені вже й веселіше, як його нема на очах. По три тижні, було, тягається, хто його зна і де... Сама б'юсь із дітьми. Хлопець трохи заслужить, Ганнуса й Катруся.

Він ніколи й не питав мене, відкіль яка шустелина взялась. Ще і йому сорочку напряди, пошей, а прийде, то я йому й води зогрію, та вимию голову й сам щоб обмився. Раз те, щоб не наносив усяких болістей: у мене-ж діти; а друге: це-ж таки їх батько, та щоб і йому було легше на тілі. Прийде та ще й буруе; а що знайде в коморі, у шинок і забере. Піде до дітей і поодурює: у котрого карбованця візьме, у кого коповика. Звісно, я йому виговорю, що вони голі, на відданню, а ти їм нічого не придбав.

Ну, та слава богу! в Ганнусі де що вже і в скрині є. Що напряду, до ткалі однесу; а грошей у неї-ж візьму та й заплачу. То свитинку куплю, за її гроші, то запаску, то те, то це, та все в скриню й бгаю, та дома й не держу скрині, а в чужих людях... Горе тільки, що не перед моїми очима будуть дочки. Який небудь зрадник знайдеться, насміється. Одправляючи своїх дочок до людей, наказувала: „Глядіть, діти, служіть добрим людям, слави своєї не каляйте, щоб вас люди хвалили й любили.“

Прийдуть додому на святки, як ясочки, щебечуть як соловейки. Коси у їх розкошіють. Самі повніють. На чужому хлібі мої дочки в силку вбиваються й на другий рік їх зоставляють хазяйки. Росту я вгору, а все таки боюсь за них і часто одвідую. А вони мов із води йдуть, мої лебідки. Прийшли знов на святки. Позаробляли вже собі трохи й одежини, повбирались:

так, їй богу, і в мене очі горять, і плакати хочеться. Бо я зовсім була колись така, як Катруся; а Ганнуся на мої очі ще й краща здавалась. Боже, боже! скільки то ви виплачете сліз! Ганнуся трошки ще якось несміливо дивилась з-під лоба й чи засміється, чи застидиться, так іскри й сипле з очей. Не то що як чужий хто заговорить, а хоч і зо мною. У Катрусі вдача друга. Голову вгору несе. Дивиться сміливо, очі блакитні як небо, великі; то-ж рум'янець; а коси як золото, аж до п'ят; у тієї чорні. Як повбираю їх до церкви, позаквітчую, то й ушки в мене сміються, так ними втішаюся; та їм цього не викажую. — А йдіть, кажу, до церкви. Вони вийдуть. А я з-за комори забіжу і все дивлюсь на них, поки не стане їх видно. Вітер має стьожками, вони як струночки. Тільки менша йде, так все охорошується, усе на собі облажує, то личман, то намисто, то назад оглядається, чи доладу в юпці ус лежать, так як голуб оскубується, а та й не хитнеться, як стрілка.

— Ну, в тебе й дочки! — кажуть сусідки, та й сплунуть.

— Та хвалити бога! не каліки, — кажу, — усіх у церкві заломили! Нехай і хазяйські дочки поховаються.

Я не хожу, самі мене ноги носять. Весело мені на них дивитись. Не напасу своїх очей, на них гляючи... І оце від таких дітей батькові одвернуться?! Це-ж божа роса та й годі!

ХІІ.

Було, куди не підуть мої дочки й поденно робити, або що, ніколи ганьби не чути. Було, як ідуть з дому, то я їх навчаю: „Бережіться лихих людей! Не всюди такі гарні хлопці, як наші; другий підлеститься та й зведе тебе з ума і навіки тобі світ зав'яже.“ Особливо боялась за Ганнуся. У попа їй добре

було, уже третій рік кінчається, як вона в них слухить: та там наймити позаводились. А там, де Катруся, там я була спокійна, там хоч і були хлоп'ята, та благородні.

Пішла я раз до дітей. Прийшла до Ганнусі до першої, бо вона на перепутті. Прийшла, так попадина дочка й каже: „Хороші твої дочки, Стехо! Хто ввійде в хату, панахиду занесе, або хрестить дитину, то все розпитують: із якого села, відкіль, де живе батько й мати? Тільки, Стехо, підверне Катрусю під корито твою Ганнуся.“ Мені так наче цуркою в серці повернуло. Це-ж бо обідно Ганнусі буде, як менша та раніш піде заміж, підверне старшу під корито! Вони хоч і молоді й убогі, а люди все запитують, що-м'ясниця. Я всім одказую, що ні з чим.

А Гриць мій так, як парубок, ні про що не дбає, і дітей у його наче нема: нічим не журиться. У місяць раз заверне додому. Я спершу так стидалась, як почувала, що він у скитки пішов, а то вже й рада: як-би що й приніс! Та тільки опріч чотирьох шагів од його нічого не бачила, а що прийде, то його й погодуєм і приодягнем. Себе я стала жалувати, щоб на світі ще пожити та дітей трохи ще до ума довести. Таки мене дочки підвеселили! Оце тільки попадина мене засмутила, що так Катрусю мене налякала.

Пішла я далі провідать і Катруся. Благополучно й там. Така огрядна робиться та гарна: здоров'я у неї за двох.

Вернулась я додому й гризе мене одна думка: треба отдавати Ганнуся, як тільки люди знайдуться. Не йде в мене оте корито з думки. До колодязя піду, „корито“ так і стоїть у серці. У комору піду послідне вишкребти із засіка — „корито“! Хай-же тобі хрін! Та побігла до ткалі, забрала хустки й поки той м'ясоїд наступив, я їх і побілила.

Прийшов празник, поприходили до мене й дівчата, і хлопець. Аж тут незабаром і старости.

Гарний парубок і не по нашому, здається, пір'ю, та я знаю, як-би ще погуляла, і люди її розпізнали, то й не такого-б собі хазяїна знайшла. З цим тільки як у хрещика гуляли святками, так тоді спізналася трохи. Не далеко від мене й живуть. Парубок до всього здатний. Хоч воза поладить, хоч рало зробити, ступу, ночовки, усе зробить, і непитущий.

— Оце, — кажу, — дивись: не сліпа, і не крива, і не кривобока.

А то люди, як почули, що старостів заслав, стали кривдити, що кульгава та всякі поговірки пустили. Звісно: заздрість. Взяла мене досада, що люди її хочуть окалічити. Їх дочки по вечорницях бігали, та й не кульгаві і не кривобокі, а мої може і з досвіток повтікали-б, як потушуть хлопці світло... Я і сама по досвітках не ходила, а кохатись уміла.

Увечері кажу: „Ти-б, Ганнусю, у коморі лягла спати. Тут мені треба для тебе напірник ік весіллю набивати.“

Вона мнеться.

— Не бійсь нічого, стелись у коморі.

— А як Василь?... — каже.

— Ні, — кажу, — він перш у хату, а я й не пушу. А тебе вкличу.

А сама аж киплю. Рада-б і на досвітки її посилати, щоб укоротити цокотухам язика.

Трохи згодом чую, шам, шам по сінях. Налапавши двері в хату, Василь увійшов.

Те та це про батька, про воли та про лозу.

Я мовчу.

Догадавсь парубок. Вийшов у сіни, мов води напиться, а двері в комору тільки рип! Я й рада: нехай сам бачить, що не кульгава й не кривобока. О! ці цокотухи! даються у знаки добрим людям.

Я-б її не оддала ні за що в світі так рано, та все „корита“ боялась. Через годок я вже й бабою була!.. Таке-ж хлоп'ятчко прегарнесеньке бог їм дав. Оце я було озвуся до його: Йосю! Він так опукою й кинеться до мене. Свекруха тільки лиха була, а свекор добрий, побожний. Чи міря вона полотно, що вкупі пряли, чи діляться вовною, коноплями, — усим обідить. Що-ж? матері гірко бачити свою дитину під коритом, треба було поспішатись.

А Катруся?.. Катруся... Ох! я її не догляділа, бо вона жила у самих благородних...

Раз прийшла гостювати додому, аж прийшли її сватати. Двері в нас од старостів не зачинялись. А то прийшли такі свати, що ні кола, ні двора. Вона це й знає. Я й випровадила. Ще, кажу, недавно оддала першу; нема нічого, не надбано. А вона стоїть у сінях.

— А що, мамо, не оддасте?

А я кажу: „Як-же це? Хіба так, що хоч за вола, аби дома не була?“

Вона собі якось губи оддула. А мені і не в догад.

Коли-ж раз приходжу до тієї пані, де Катруся служить...

— Бери свою дитину (як довбнею мене по голові), щоб вона собі якого лиха не залодіяла.

— Що ти, Катрусю, нездужаєш, чи що? Що це про тебе кажуть?

Вона сидить як квітка: подавила себе за боки, подавила... „Ні, — каже, — мамо, нічого, це так, як було колись“... Бачу, бачу! лиха моя годинонько!

Забрала її додому, ідемо. Сіли під коморою; я її й питаю: як це сталось?

— Та й сама не знаю... Мене напоїли, чи так чогось дали. Далєбі не знаю... не знаю...

— На що-ж ти, доню, уповала?

„Чи на його коні, чи на його гроші,
Чи на його вроду, що хороший?..“

— Я не знаю.

— Люди-ж на що-небудь та дивляться, на що небудь б'ють. А твоя краса так і пропала!

Оттаке-то лихо! Тільки мені і втіхи з тих двох, а ця пропала навіки!

Син же мій такий жалібник! Тішиться мною, що я ще молода. А послі: „Ви, мамо, прямісенько сидіть: от так!“ та й випрямиться.

— Сину! горбатого могила виправить! Мене давно вже згорбило!

— Ні, мамо! це ви не хочете!

Та сам прямісенько й сяде проти мене. І горе й сміх із ним. Пестить мене, цілує.

А її уже й не турбую, моєї бідної Катрусі, щоб уже благополучно знайшла.

А як-же то матері весело, коли-б усе було по закону! Як оце послідню дитину оддають заміж, або женять, то зов'ють вінок із лепехи та з пруської цибулі сережки і повішають; та в човен посадять, та й возять по селу. А то вже поганих пісень співатимуть. А часом і хомут матері надівають та й водять по селу.

Страх мене ошибав, про таке думаючи. Як спарувала я Ганнусю з Василем, то сваха другого дня привезла мені пироги, усе по два в парі позвязувані; а тепер то як воно буде?

Якось проводила я сусіду від собак, а вона мені й каже: „Не во гнів тобі, Стехо, щось я в тебе питаю. Чи правда, що твоя Катруся вповні?“

— А що? — кажу.

— Та вчора, — каже, — іду я і зустрічаю Оксану, ту, що нікого не мине. Питає мене: куди це йдете? До кого? Чи не той старий горбатий шкарбун кличе? — Тю на тебе, кажу. А вона: То до Катрусі?

То як мені не тяжко слухати таке про свою дитину?!

— Ох, правда, — кажу, — правда! Сподіваюся онучати!

— А я, — каже, — її й бачила, та думала, що дівка при здоров'ячку та й байдуже.

XIII.

Не одно-ж і лихо на мою голову. Чоловік тягається, п'янствує. Іноді по півтора місяці і на очі не навертається; а як прийде, то так як із опуха.

Я кажу:—Ти-б хоч два шаги кому перекинув, то тобі-б сорочку випрала; а то як таки? По шість тижнів дома не буваєш і всю грязь додому несеш?—

Кинувсь ловити мене за коси, а п'яний, добре набрався. Я давай ховатись, а тут і дітей нема: як на теж посходили з хати. Стояв мішок з борошном серед хати: жито димом підійшло, як пожежа була, так чоловік дешево продавав, я й взяла на одробіток, а воно мені й затулюю сталось. Він за мене, а я за мішок присіла; він кулаком лусь по мішку. У п'яного все то двоїться, то троїться; він знов лусь, а я на другий бік захилиюсь за мішок. Він аж употів, та й я собі теж. Але після того я аж два дні пролежала в недузі. Пішов він знов у скитки. Уже тижнів з дев'ять не чути про нього. Одного разу ввечері, сонечко вже закотилось, я сиджу прихилившись коло вікна. Аж щось наче майнуло поуз вікно. Сиджу сама, серце в мене охляло. Тільки що хлопець забіжить у тиждень раз та потішить. А що він у скитки пішов, то хоч і гірко сказати, та нехай собі йде, аби нас не чіпав, аби я склепила свої очі без огиди. А тут про вовка помовка, аж щось щастя у хату у мене за плечима. Обернусь, а він передо мною, як мати народила! Стоїть і тільки шарх на шиї гарусовий. Сам посинів ще й всміхається.

Боже мій! Я ледве не впала з лави. Схопилась і перехрестилась. Що, як та хвортуна кепкує з мене! Пливу по широкому світу, як човен без весельця і не набіжу тропи.—Що це, кажу, за мара? і глас у мене замер.

Поліз на піч... Я боржій не за кочергу, щоб його витурити, а до скрині, щоб його грішне тіло прикрити, щоб діти не нагодилися, це-ж їх батько! Кинула йому сорочку й штани.

— Що це? Пропив? — кажу. Чом своєї шкури не пропив? Ох! Ох!

А він іще й співає:

„Ой пий і не пий,
І люби, і не бий!
Буду пить, буду лить,
Буду любить, буду бити!“

Схилилась на піл, думала, що й дух випре.

— Постій, — каже, — як розкажу, так ти і сердиться не будеш. Я святе діло зробив, хотів тобі хоч раз догодити. Задзвонили до церкви, я й пішов; аж там саме архирей виходить, от і я за ним. Думаю: проведу його. Мене причетники й підвезли верстов із десять. Ось подивись, який гарний шарх!.. А то іще я й сам пройшов верстов із п'ять, до самого городка. А потім уже, там службу вистоявши, як повертався, так знаю, що нечиста сила мене роздягла й хотіла мене на вербі повісити та й шарх мені почепила на шию; так я вирвався та й утік. Так такі прокляті люди! Зайшов я в хату, сама жінка в хаті: сказати-би тісно, або людно. Як заверещить, залякотить на мене, та й полізла на піч, не дала й погріться. А бачить же, що я змерз, та кричить божевільна. Прийде, каже, чоловік, то добре тебе погріє. Нехай тобі хрін! та й пішов із хати. Оттакі є люди! А я її чоловікові колись і чоботи лагодив. От люди! Я в другу хату, бо мороз хоч і покрівський, а бере за плечі. А там

діти такий лемент склали й розбіглися. Я думаю: чорт вас бери, аби батько та мати були. Та виправивсь та й кажу їм: „Здравія желяю!“ Жінка зараз із лави під стіл. А він каже: як не вийдеш зараз із хати, так і пушу мискою в лоб. А я його не раз ще й шанував у шинку... Ось подивись бо на шарха!..

— Одчепись! — кажу.

— Ну, слухай далі. Постій-же, кажу, піду до Арониhi; вона мені всипле, то я й знати вас не хочу. Я вас поштував, а ви старці нікчемні... Подивись бо, який гарний шарх! Воно не страшно... Так я розгнівався та й намірився йти до Арониhi, та порівнявшись з нашою хатою, згадав про діти й про тебе. Як то ви без мене тут бідуєте? Хто вас прогонує без мене? Тепер тільки пізнав людей, які вони. Без мого піклування вам не прожити.

— Двадцять три роки, — кажу, — пробула я сама з дітьми й онучат без твого піклування дїждала. Чого тобі ходити до нас та страму наносити?

Кричить: „Я такий хазяїн, як і ти, ще й більший! Моя хата!“

Не довго посидів, погрівсь і потяг до Арониhi.

Покрепившись добре, знов заходився: „Моя хата!“ та ще затіяв її продавати. Де й купці понабиралися?!... Бачать, що п'яниця, що він не при собі, за три шаги віддасть.

Я пішла до громади просити, щоб оборонили, а послі й до судді. Ну, вже він мене колінчив, колінчив після цього, а хата все-таки при дітях зосталася.

Боже мій! Як згадаю, що цей же самий чоловік, як гарненько було до мене заговорить, то мов янголи своїми крильцями на мене вітрець поженуть, мов господь свою хвалу на мене схилить. А тепер що?!...

МОЛОТНИКИ.

У нас, у кого нема свого плуга волів, і не збереться на те, щоб хоч бути супряжником, то й ставиться молотити за коробку.

Четверо таких убогих людей довідались, що в удови, сусідньої хutorянки, добрий урожай, а поля в неї в кожну руку по п'ятнадцять десятин.

Прийшли: — „Чи треба молотника?“

— Треба, та ще й геть, бо я, коли хочете знати, не люблю пізнитись. Миші яриду мені так перемочать та переточать, що скот понюхає й не їсть, а в житі повного колоса на знайдеш.

— Ну, яка ж у вас мірка?

— Така, як і в людей.

— У людей, ми чули, дванадцята.

— А я чула — сімнадцята.

Стали вмовлятися. Діло зладилось. Згодилися молотити за п'ятнадцяту коробку. Тільки старший молотник, на прізвище Тупотун Іван, озирнувся кругом і каже:

— Усе гаразд у вас, добродійко, одно не гаразд, пекарня тісна.

— Це не велика біда, — відповіла вдова, — хіба не можна угли розсунути?

— Та воно то правда, — відповів, і усом не моргнувши Тупотун. — Так отже що: не псуймо будівлі, бо не 'д Великодню йде — ід Різду. Нехай товариство мідтиться по лавках, а я собі зроблю оселю під столом, аби мені соломи.

Іван Тупотун був чоловік середніх літ, при здоровлю, дум'яний, круглолидий, русявий, середнього зросту, очі голубі, добрі. Ці очі все ливилися потупившись і тільки тоді зводив він їх спокійно на свого слухача, як його кумедне слово викликало сміх. Сам Тупотун ледве усміхався, та й толі ще лице його зоставалось похмуро. Він мав таке обличчя, якось так дивився, наче-б то йому було смішно й дивно одно: що люди можуть з чогось сміятися.

Молотники прийшли ввечері, умовились, і зараз же кожен обібрав собі місце де спати. Тільки Тупотуну треба було соломи. Товариші його любісінько порозлягались по голих лавках, підмостивши під голови свої кожущи. Найстаріший кожущок був у Тупотуна. Звав він його кожанком, а щоб тепліше було, — влягав під його свитянку жінчину, — це нікого не дивувало. Вибійсані штани у всіх були в латках, а на тих латках нові латки понашивано, — і це була звичайна річ.

Раділа вдова, що трапились їй добрі молотники: люди знайомі з сусіднього села. А жила вдова собі диторцем. Мала свій плуг волів, наймит ходив за плугом, а наймичка була за погонича. Хазяйлива була вдова й не любила таких людей, що їх у нас незвичайними звуть. Та боялась таки, як хutorянка, людей захожих, звучи їх заволоками.

Другого молотника звали Карпо Кавун. Цей раз ураз ловчав, хоч до сміху був дуже охочий, і був собі таж при здоровлю чоловік. Волосся чорне, курчаве, погляд спокійний і правдивий.

І двоє естанніх. Хома Макітра та Харко Кологуша, люди були смирні, дарма, що були веселі вдачі. Усі були за малим не рівні літами, люди підстаркуваті. І це гаразд; а то ще молоді старого з жарту почнуть, як у нас кажуть, припікати. Виляти молотникові не можна: молотник не косар, — той сяде на-

гострити косу та й одпочине; молотник і не жнець,— той сам гонить постать. А тут трах-трах, трах-трах,— не оставайсь!

Молочі у вдови було чимало. Частину поля віддала вона половинщикам, та ця частина все меншала, а то ось через що. Рідко було наймишка у нашої вдови хуторянки добуде року, бо зараз після Дмитра наскочуть старости, а вона свою наймичку прилюдно все хвалить, уміє перед людські очі поставити, та ще й до хазяйства вміє нахилити. Оцю останню річ усі знали. Гляди, сирота-вдовівна йде од неї за отцякого сина. І вже зараз інша наймишка замість тієї найдеться й неминує коли не після Покрови, то вже після Дмитра засватана буде. Це надило до вдови найуродливіших та найпрацьовитіших дівчат із села, дарма, що на хутір наші дівчата не люблять найматися.

А в парубках їй не щастило: ішли до неї тільки такі, що їх хазяїни не брали. А це тим, що парубки люблять ходити по досвітках та по вулицях, а дівчата всі в їх перед очима, всяка на вибір. Наприкінці став до вдови парубок, що скрізь за дурного був. І справді, не дуже тямив у хазяйстві, та зате такий слухняний, що удова не зложить йому ціни. Парубка звали Антоном, по вуличному Куций. Негарне прізвище. Куцим або Куцаком звать у нас того, що в печлі грішників припікає. Та й не був він куций, то-б то на зріст малий, навпаки — він дуже виріс із свити, що була в його, здається, одна на весь вік, як і шкура на тілі. Свитка зробилась куца, а через убожество ні за що було справити довшої — ото-ж і приложили прізвище Куций бідному сироті Антонові.

А що він трохи придуркуватий був, то, — нігде правди діти, — люди правду казали. Оце скаже йому удова: „Антоне!“, — а він і озивається: „Добре!“ І

так раз-у-раз: його питають про одно, а він каже друге. Видно він і сам це брав у тямки, через те й ні в які розмови з людьми не зривався; та хоч і питав хто, то тільки хазяїці відповідав, а як інший хто спитає, то мовчав упірливо. І не сміявся ніколи Антін, хоч-би як реготались люди з якого оповідання про жида, цигана, ляха чи литвина. Через таку його вдачу всі люди певні були, що Антін дурний, так думала про його і удова. Та одного разу цей дурень їй каже, так — ні сіло, ні впало:

— Добродійко, чи ви-б мене не одружили?

А вдову ніщо не дивувало.

— Чому не оженити? — відповідала вона, — аби ти заслужив того.

— Я заслужу, — каже дурень зважливо. — Скільки ви запорали поля торік?

— Вісім десятин толоки та вісім на зяб на овес.

— А я підіймаюсь по дев'яти запорати.

— Нехай тобі поможе бог і божа мати. Так оце тебе за це й ожени?

— Ні, не за це, добродійко, а сь за що: служитиму я вам год, служитиму два й три, і що-году прибавлятиму запораної толоки й ярини, а ви нарбуйте собі копи, снопи і вмолот. Як мало вам трьох літ — я ще послужу.

Вайдужливо приняла удова умову дурневу, — не виявляла вона ніколи ні радощів, ні смутку, а в душі раділа з дурня Антона Куцого. „Це мені благодать божа“, — думає вона, та, зазнавши за свого життя всячини, довго не няла віри, щоб ісправдилось усе те, що їй сбіцяно.

Та минає рік, другий, третій, а в неї орють поля своїм плугом по одинадцять десятин у руку. Удова не хвалить свого дурня-наймига ні йому самому, ні кому іншому. Йому самому, щоб не запишався, а сусідам, щоб „не одбили“. Навіть свити йому довгої

не справляє: який прийшов до неї кудий, такий і зостався. Стали, одначе, люди помічати, що робота у вдови аж кипить, та й хліба на десятині родить більше против інших ратаїв.

— І, люди добрі, — каже сусідам удова. — Це все дурень за моїм приводом працює. Я на зорі встану, скотинку вижену на пашу, а зимою разів скільки сінця вскубну та воликам підложу; а волики веселенько в плузі ремігають, а я дурня свого в спину поштовхаю, та так й прибавляю й прибавляю оранки. А що більше в мене родить, то знайте, це в мене пречиста помагає про мое одиночество; а то ще я, сами бачите, — скоту доволі на пашу приймаю. Хуторець мій одрубний, є де випасти, а скот мені гнойку придбовує. І вже я в-осени й на провесні не дам Антонові гави ловити: знай вози та й вози на поле гнойок. А ви самі здорові знаєте: у кого руки в гнойку, у того душа в лойку. Живемо, хвалити бога, незгірш. Не жалуємо собі ситенької баранинки, то-що. За все про все треба дякувати богові милосердному.

Отак удова сусідські здогади про піклування дурневе Антонове збиває, а сама собі таке думає: „Забрав господь до себе діток моїх і чоловіка забрав. Одружу я цього сироту, нехай він живе в мене. За ним усе: він мене й на світі держить. А тут же й наймичка в мене така трапилась, що не жаль їй кусок города поступити. Не показна вона з себе, кирпатенька й трошки глухенька, та до роботи руча, і голосом приятна, вдачею тихенька. За такою жінкою чоловік ні нудьги, ні нужі не знатиме“.

Оттаке було у вдови, як стали в неї молотники молотити за коробку.

Дуже звичайні були люди молотники. Вони знали, що у такої хазяйки знайдеться що повечеряти; у неї й сало в схові, а на осінь і баранячі джигирі; але молотники повечеряли дома й зараз полягали спати.

Вдова з своєї світлички довго чула веселий, невгавний сміх убогих людей і дякувала в думці своїй богові за те, що, оставшись одна на світі, була на всю губу господинею, що й бідакові у неї єсть заробіток. Цікаво їй було, з чого так безжурно, так весело молотники сміялися. Почала прислухатися, аж тільки один говорить, усе Тупотун, а ті сміються. Коли-не-коли хто небудь промовить слова два-три, і знов сміх. Наприкінці голоси слухачів Тупотунів зовсім позмовкали, а він усе говорив рівним голосом без перестанку. Так удова й заснула, дослухаючись мов-би до дзюркотання весняного струмочка-бурчака. Вранці вдосвіта удова встала і вкупі з наймичкою наварила снідання:

— Ні, госполю, — сказав Тупотун, — треба спершу змолотити на вдову, а тоді вже й їсти.

Вдова уподобала добрий звичай, а таки пішла слідком за молотниками у клуню й не відходячи пильнувала праці. Траплялися їй такі молотники, що ховали в кулі невимолочене жито жменями або зменшали одлічені снопи, одкидаючи в засторонок; а добра хазяйка, полічивши перевесла, помічала хвальш, і нічого не кажучи лукавим робітникам, ніколи вже не давала їм у себе заробітку. Це так чинили їй ті, що молотили за гроші, та удова думала, що треба пильнувати й тих, що ставали за коробку.

Змолотив Тупотун з товаришами десять снопів на вдову й пішли снідати. Увесь час, поки робили, веселі бідахи не вгавали балакати, кидаючи одно одному по слову й смішили одне одного, але той, хто сказав сміховину, ніколи не сміявся, а Тупотун тільки дивуючись, ледве осміхаючись, поглядав на товаришів.

Один молотник, Карпо Кавун, сказав:

— Треба мені через день збігати додому. Хліба нема в господі — хоч груди теши. Треба вготовити, одвезти в млин, а то наші жінки, як уготов їй дров,

хліба, так і мовчить, а ні, то так і пре колінми з хати. Ну, рушаймо-ж снідати!

Уподобали молотники удовине снідання.

— Так і моя жінка не втне,—сказав Карпо Кавун.

Обід іще більше припав до смаку; через те ввечері, кінчаючи роботу, молотники казали:

— Ні, братці, не халаймось, а трепнімо ще на вдову.

— Еге, еге, — озвались інші, — трепнімо хоч снопів з п'ять. — А трепнувши вмiсто п'ятьох цілий десяток снопів, зрівняли грядку жита, зробили ціпом хрест і говорили:

— Нехай-же тепер мати божа достерегає.

— Бач, як гарно розумні люди говорять, — сказала вдова своєму Антонові. — Замічай, то й сам колісь будеш розумним.

А на той час Антін гній із клунища возив.

— Та пора, добродійко, вже й тепер вашому дурневі набратись розуму, — сказав Хома Макітра. — Которий йому год?

— А який же йому год? — одказала вдова на питання питанням. — Думаю, більш од двадцяти двох. — Та він безбатченко, то нічого цього й не знає. А мати, не вам кажучи, під тином вмерла.

— Сказано: самосійна дитина, тим і дурний, — промовив Харко Колотуша.

А Хома Макітра зідхнув і сказав:

— Лучче-б і в мене був дурний син.

— Що ти говориш? Нехай бог криє! — сказала вдова.

— Те, що чуєте. У мене такий розумний син, що вже двічі сидів на грудях.

— Як це?

— А так, що я його за чуба, а він мене за груди, та й підгорнув під себе, наче ведмідь.

Засміялись із цього двоє слухачів. А вдова не

сміялась, і другого дня, як прийшла в клуню до молотників, то сказала їм:

— Самі винуваті ви, добрі люди, що діти вас не поважають, на себе жалкуйте.

— А що ви думаєте, браття? — озвався Харко Колотуша. — Господиня наша, нехай так щасливо вікує, наче раює, вона, я чув, древнього роду людина: всячину переказок знає; що ні рече, мов тобі з письма бере. Воно таки правда: ми самі винуваті. Поки дитя малесеньке, ніколи не зупиняємо. Я і сам тепер порозумнішав, як померли мої діти, а то, як що, то мені, або своїй матері межі очі плюх! А иноді скочить, розбадьорившись, та пугою тебе й наб'є. А ми регочемось. Далєбі, що так! А раз так ось яке вигадало, — де воно й почуло? Я вас у Сибір позвадаю! Оце-ж бог їх одібрав, то туди їм і дорога. Хай бог простить! Оце чую — бодай було не чути! — що вже й твій син у тебе на грудях сидів, та й не жалкую, що й померли. А як-же ти йому й догоджував!

За вечерею вдова усе чує із своєї світлички розмову; гучного гомону нема, а так у півголоса, і не може розрізнити, що говорять: стільки було сміху. Потім уже наймичка доповідала їй, що це все Тупотун так веселить бесіду. Розказує про свої мандрівки на Дін, про відьом, про своє домонтарство, та нема й краю його оповіді. А як полягли спати, він ізнов тяг свою безконечну казку про голого царя, що хотів піймати лебедя в золотій короні, про підстреленого орла та про його сестер-царівен, про бабу в лісі з дванадцятьма синами-розбійниками... Нема й краю його казкам...

— Уже яка я до них охоча, — додала наймичка, — та й мене сон зморить, не дослухаю, поки змовкне.

Нічого не одповідала вдова, а сама собі подумала:

— Усяк чоловік заглушає своє горе: хто п'янством, хто скнаростю, а цей, бач, казками.

Пильнувавши у клуні за молотниками, вдова сказала їм:

— Дивуюсь я, слухаючи вас, які ви люди веселі! Цілий день працюєте, і про вдову, спасибі вам, не забуваєте, потомитесь, а знай жартуєте.

— Чом-же нам не жартувати? — сказав Іван Тупотун. — Хіба журбою поле перейдеш? Я, добродійко, вижурився за себе тоді, як сватався.

— Хіба-ж це журбова річ? — спитав Харко Колотуша.

— Добре тобі таке казати. Тобі живеться і на скибку береться, — сказав Тупотун і замовк.

— Мабуть, не дурно він учора, ідучи до клуні, співав такої сумної, — додав Макітра.

— Про гадину? — спитав коротко Кавун.

— Еге: що журба коло серця мов гадина в'ється... Гарна пісня, та чи не сам він і проложив? Як до ладу проложено, так я зараз і перейму:

„Чомусь мені, брате, горілка не п'ється;
Коло мого серця мов гадина в'ється.
Коло серця, брате, коло серця мого,
А коли не віриш, нехай коло твого.“

— Тим він і мені завидує.

— Авже-ж тим, — озвався ізнов Іван Тупотун. — Ніхто того не відає, як сирота обідає. Я живу, брате Хомо, прикупивши горя. А коли хочеш знати, так за мене годів може десять не йшла та й не йшла ні одна дівка. Хтось про себе он як проложив:

„Ой вийду я за ворота,
Сюди-туди гляну,
Одна несе вареники,
А друга сметану...“

Страшений регіт перепинив його, навіть і вдова засміялась.

— А я, не вам кажучи, вийду було на майдан! дівчат стілько, що за день не перевішав-би, а піди

свататись, так і чоботи відтопчеш. Та хусток не напряла, та рушників, та до Петра не піде, та по жнивах, та по обмолотинах надумалась іти, та ще полотно не вбілила. Щоб вас дідько усіх злизав! Біда вбогому чоловікові паруватись. За думками й ніч мала, а за ходнею — день. Задумав нетяга жени-тих, — там піде шапки позиче, де свитку, де пояса, де чоботи. Я пішов, тільки гнізà дойшов і добра не знайшов. Хотів був уже в ченці йти, так там усе треба мовчати та низько кланятись. Тут хоч горе своє кому розкажеш, та й туга спаде з серця, а там — твори молитву та мовчи.

— А тобі це від усього гірш, як мовчати, — сказав Харко Колотуша. „Це справді була б йому нудьга“, подумала вдова, слухаючи сумну сповідь чулим серцем. Мала вона серце добре.

— Ні, скажи мені, Іване, — спитав Харко Колотуша, — чом за тебе дівчата не йшли? Цього-ж, кажуть, цвіту по всьому світу?

— Чому не йшли? Ось чому! Одно, що в мене було стільки худоби, як у шолудивого чуба, а то ще прозвано мене злодієм. Злодій та й злодій, — всюди мене й цураються.

— Хіба-ж ти справді був коли злодієм? — сказав Колотуша. — Ми знаємо тебе відколи, а злодієм не звемо.

— Я не злодій, братці, і не був злодієм, а злодюжкою був. От люди з злодюжки та й зробили трохи не злодіяку.

— Яким же ти був злодюжкою? Вибачай, що питаю, — сказала вдова.

— А ось яким, коли хочете знати. Був я хлопчиком, ще й сиротою, у одного пана і панії. Звісно, треба щось і сироті робити. Що-ж такому невеличкому робити? Давай йому гусей пасти. Можна гусей пасти й не йвши.

— А вони такі, ці пузани! — укинув слово Колотуша.

Тупотун перечасував, давши товаришам пересміятись і став далі казати:

— Що-ж я, малий? А ось що! Пасу, пасу, та й закуняю з голоду, — далєбі! Дивлюсь, а вороння вже гусенятами вгорі теліпає, воронятам несе. Буде мені тепер лиха година від моєї пані. Та з великої туги — хіп! хіп! нахапав чужих гусенят за пазуху четверо. — Як гайнув! А за мною дівтора. Я берегом деру, я ставком — та в воду! Дівтора над водою тиць! а я, скільки мога, та хляп у сїни! І тичка в мене в руках, щоб ніхто до мене не підійшов. Не ходи! держу на пострасі, а маленькі гусенятка змішались із великими й пізнати не можна. Старі гуси малих не займають. Тут люди до пані: „Ваш хлопець покрав гусей“. — „Нет“, каже, „у меня сполна“... Було-б мені од пані, як-би я не поповнив, бо ворони та сороки аж четверо перехапали. Сказала: „І не вертайся без гусенят!“ — Оце прийду, було, додому, живіт полапає: „Кто давал ест? признавайсь!“! Признавсь раз, так було їм! От і перестали мені давати. Піду пасти, вибіжать сільські діти на майдан із своїм стадом. У кого пиріжечок стремить із-за пазухи, у кого паляничка. Їсти так хочеться, я вирву та й з'їм. Такий розбой, що й не покажусь мені на очі. А побіжу — ніхто й не наздожене. Пошле було індиків пасти. Я попутаю їх, наче коні. Лежать вони любенько цілий день на полі: не вміють у путі по-кінськи плігати. А індичатка пасуться. Увечері прижену, — їх погодують. А то й клоччя вали, і індиків паси. Я пас і свиней — так я й цю пеню знаю: порозбігаються, ніяк докупи не вженеш. От я прив'яжу поросятко до пуги, та й воджу по полю, а як треба зозвати, то я й давай колінчити. Воно кувікає, мов його колють: свині позбігаються, — я й пожену додому гурт увесь. Та раз позабігали аж у попову леваду. Колінчив я,

колінчив дурне порося та й доколінчивсь, що там і здохло. Ну, якось викрутивсь. Оттак то журивсь я собі журно змалку! Так і злодіякою зробився. Сказано: сон мутить, а голод краде. Та як вийшла воля, так мене ніхто й не наймає і поденно не бере. „Краде!“ кажуть. Пожив; більш обізнали мене люди, стали наймати, а я став лучче промишляти про себе. Тепер як хто пугу краде, так у мене й тіло труситься, а тоді — голод!..

Вдова ще ніколи не чувала про таке горе, а товариші тільки сміялись. Вона помислила: — Оце-ж і є вони — веселі злидні.

Інкони ці веселі злидні так жартували:

— Ой лишенько! — кричав один, покинувши молотити.

— Що там таке? — питав спокійно другий.

— Запорошив око жигиною.

— Житина в око впала? — говорить третій. — Куди, я викорпаю ціпилном.

— Хоч-би бичем, а то ціпилном, одповів, протираючи полою око, той, кому треба було викорпувати.

— Хіба око мале? бичем не викорпаєш.

Кавун тільки сміявся, жартувати він не вмів.

— Оце, братці, добре, що нас четверо молотить, — говорив Тупотун. — Нема лучче. Молоти втрюх, так виходить: чорт, чорт; а вдвох спосібніше, бо тоді виходить: бог поміч! бог поміч! А найгірш одному: ні спереду в нього, ні ззаду.

Іван Тупотун зовсім не сміявся, провадивши про свої дитячі штуки, тільки всміхався, дивлячись, як товариші регочуть. Та не минало й хвилини, щоб він чого не сказав. Вдову це дуже цікавило. Занедбуючи роботу в пекарні, поспішталася боржій до молотників.

— Жито парується з пшеницею, горох із чечевицею, а овес-удовець! — навчав товаришів Тупотун. Товариші сміються тим-же самим сміхом. Але-ж

Харко Колотуша, міркуючи про парування жита з пшеницею, гороху з чечевицею та про вдовування, що судилось вівсові, запитав:

— А як, Іване, краще живеться: чи гуртом, чи кожен сам по собі?

— Гуртове-чортове, — одповів Іван Тупотун. — Сам собі голова — оце найкраще.

— А на що-ж кажуть: у гурті й каша їсться? — сказав Хома Макітра. — Та знов же кажуть: добре на один сніп жати. Про що воно, добродійко? Ви розумні люди. Навчіть нас.

— Навчить вас біда з салом коржі їсти, а я скажу хіба ось що: чула я, що й по три невістки з дівторою вкупі вживались, свекор і свекруха їм порядок давали. Є сторони, що, кажуть, як батько вмер, так старшого брата й невістку слухають, наче й стару голову. Оттаким то, мабуть, людям у гурті й каша їсться.

— Ну, Іване, — сказав Харко Колотуша, — тепер ти, я думаю, не журишся журно. Було й минуло.

— Не журюсь, так горюю, а хліба не купую, — одказав веселим голосом Тупотун. — Як прийдеться з петрівського дня, так і до спасівки.

— Це він, добродійко, говорить, аби горло не зашерхало, — сказав Хома Макітра. — Бо він старший од усіх нас, а старі люди говірки.

— Котрий-же тобі год, Іване? — спитала вдова, — ще старші від тебе далеко.

— Не літа старощі роблять, — одповідав усе рівним голосом Іван Тупотун. — Чи не пора нам обідати? От мігли не треба так становити, як на насіння готуєш, а треба класти; а забудеш, так стояни й будуть у житі. Ге, ге! ось два колоски вкупі, подивіться! Добродійко, оддайте корові, так і будуть вам телятка-близнятка.

— Та ти, бачу, Іване, всячину знаєш.

— Усячину, добродійко, знаю, тільки не знаю, як свою долю втоптав. А світа багато бачив, та тропи не вхопив. Змалечку оце, було, панію одбуду, так пан п'яний поставить мене навколішки: давай, я тобі одправляю службу. Я говорив саме. Це було в піст. Що-ж, співав, співав, — паску поїв не свячену й яйця. От і одправив мені службу. Тоді мені дав порцію. Треба було знов мені починати говіння.

— А як вийшла від царя воля, тоді куди ти притулився? — спитала вдова.

— Довго сновідав, — казав далі Іван Тупотун. — Ніхто не найма, й поденно не бере. Хотів одружитись, так і залізни чоботи витоптавши, не знайшов би собі пари. А послі пішов на Чорноморію. Заробивши грошей і дива всякого надивившись, людей краще пізнавши, вернувся ізнов у своє село. Тим часом мене тут призабули. Я придбав півтори сотні карбованців, прийшов. Аж тут присусідивсь до мене один пройдисвіт. Слав м'ягко, а довелось спати, так твердіш ніж без соломи у вас під столом, не в гнів мое слово. Це я про мого тестя у вас під розказую. Як мені йти в суботу додому, так краще-б ув ополонку. Приймакові так, як тому куцому собаці. Як де побачите куцого собаку, то значить у приймах був. І свої півтораства втопив, і тепер без хліба й без права сиджу й роблю на їх. Як-би добрий до мене був тесть, то я-б до його трічі!

— Де-ж це так буває? — спитав Харко Колотуша.

— Йй-богу правда! Він мене лаяв не раз, а я його ніколи. Раз прийшов родич, нічим шанувати, так я четвертака й дав на горілку.

— І сам же пив?

— Ні, і губ не обмочив: пішов собі на заробіток мовчки. А теща... Бодай ти на себе наглу смерть достала! Мені-б легше, щоб я прийшов додому, аж бог і зрівняв усе. Висилає мене в найми, а я кажу:

коли ти посилаєш у найми, то й сама служи. А жінка аж вискочила з хати, як почувла таке її слово. Як же не жаль жінці? Як я у людях молочу, то з яловичиною борщ; а як субота, мене ждуть додому, то й нема, і світла не засвітять. Іще-ж мене ніхто з ряду не викидав. Нагодуй та й києм жени, а вони й того не хочуть. А теща-усе до другої дочки з комори виносить і мов зароблене. Цей тесть тільки на практики: сидить та сміється з усіх, та причти каже: на собі нічого не бачить і робити не хоче. Їм та й гнусь, щоб менше з'їсти; так їх боюся.

— Ну, це ти мені, Іване, таке сумне розказав, що я зроду й не чула, — сказала вдова.

— Оттак, як чуєте, — казав далі спокійно молотник. — Надало-ж мені встряти! і векселя не дав, а тільки м'ярко слав. Як той жид наймичці: ти-з у мене нічого робити не будеш. Тільки попері плаття та й сядь; корови повидоюй, та й сядь; самовар постав, та й сядь; людей одбудь, та й сядь; дитину заколиси, та й сядь. Тепер і я сиджу, мов та жидівська наймичка, що не здишется. А їх годую.

— Та й я, — сказав так саме Хома Макітра, — прийду додому, так і світла не засвітять. Як-би не снук, то ні до кого-б і загомоніти. Зараз озветься, як не спить: „Діду, дідусю! А невістка й сорочки не залатає. А я то-ж, що зароблю, те й несу. Син уже, кажу вам, не раз у мене на грудях сидів.

— Еге, тепер така пленида настала, — сказав Харко Колотуша. — Оце-ж казали, що з нового году не буде урожаю, так син устане на батька, а батько на сина.

— Яке ви все гірке та важке говорите! — сказала вдова. — Я так думаю: нехороший це звичай, що діти растуть у вас, нічого не знаючи. Навчить, кажете, сама біда. От і росте дочка в матери-господині така, що тільки поле та пряде. Мати, бач, усе жалує ди-

тини, та сама діло й робить. Тим і втікає молода жінка від свекрухи до матери, поки обвикне в чоловіка.

— А це правда, — згодились молотники. — Ні одна без утеків не вживе, поки наломиться. Та хоч і наймит або наймичка. Попереду втіче, а тоді вже й осядеться. А хазяйство у хазяйки й гине.

— Тим-же то, — казала далі вдова, — і прозвали свекруху лихою; а вона, бідна, не знає що й робити. Не вміє нічого зробити невістка, а ніже не шупить у господарстві. А хоч-би й на мене. Це не своє дитя, що навчиш: чуже — як його вчити?

— Отто-ж про свекруху й проложено, — сказав Іван Тупотун: хоч не лає, так ворчить.

— Ото-ж у кого є діти, нехай учить; а то в печі усі чавуни й горшки поперевертає, коло хатнього діла не вміє повернутись, а хіба копати, або сіно гребти. Як добра наймичка, то їй добре. І чоловікові за нею буде добре; усе вміє, усього собі приробить. У нас люди якось заздроси бояться. Тільки трохи проворнують, зараз і кажуть: із неї добра не буде, бо на їй шкура горить. А котра працювита, так мати їй не велить, щоб не вrekli. Так і привикають до лежачого хліба змалку.

— Ось я щось вам розкажу, — сказав Іван Тупотун. — Інша дитина вдасться розумніша за батька. Ото приїхали старости сватати панночку. Вона постерегла, зараз і вибігла на рундучок до їх назустріч. Вони кажуть: позвольте де прип'ясти коней. — Де хочте, каже: хоч до зими, хоч до літа припинайте. Зглянулись між себе старости. — Дурна! собі на думці. Увійшли в світлицю. — Де ваш татонько? — питають. — Поїхав сто рублів на гривеника міняти. — Ну, думають старости — та й дурні-ж! Та побудьмо трошки. — Панночка каже: може вам дати що закусити? — Та коли ваша ласка, дайте. — Чого-ж вам:

чи прибутного, чи одбутного, чи задери-голови? — Вони уже й самі не знають, що їм робити. А один і каже: та розкажіть нам, що воно оце все значить, що ви кажете? Не зрозуміємо нічого, хоч убий! Наприклад, що це значить: прив'яжіть до зими, або до літа? — Значить: хоч до саней, хоч до воза, що на подвір'ю стояли. — А що значить: сто рублів на гривеника міняти? — Заць гривеника стоїть, а коня заганай в сто карбованців. — А прибутне що? — Молоко, бо що-дня бери й що-дня прибуває. А одбутне — сало: його кусочок візьми та й нема на те місце. — А задери-голова? — Капуста. „Е, ні, — тоді кажуть старости, — вона дуже розумна. Добре, що ми боржій не вернулись додому“. Та розпитались, ума довідались, та й засватали.

— Ну в тебе, Іване, не зашерхав в роті! — сміялись товариші.

— А то ще, — казав далі чорноморець, — пішов один батько на заробітки до багатого сина за коробку, так як оце ми стали. Умова така: скільки зерняток улетить батькові в рот, стільки йому коробок. Молотити батько, — ні одно зерно в рот не летить. Син радіє. Батько журиться. Уже все жито перемолотив батько: уже остається три снопи. Як же став домолочувать, як стало-ж йому зерно в рот летіти, так син уже й просить, щоб рота так не роззявляв батько, бо прийшлося не тільки тим, що в клуні, а й тим, що й за клунею й в засіках досипати.

Знову сміялись залюбки молотники, а оповідач казав далі:

— Так і я: що замолочу, все додому несучи. Оце прийду з роботи пізно, так і світла не засвітять і не озвуться. А жінка не насміє. А я п'ять літ роблю на чужу пельку, й своїх півтора, кажу вам, уложив у їх худобу. Тільки піду додому, щоб нужі не завести.

Тесть, як із людей насміялись, так і подай, а діла опустився. Все на мене здався. Щоб їм там хата згоріла! щоб і вони й ми в найми пішли!

Тоді Хома Макітра говорить: „А як я прийду до свого сина та до невістки, то я-ж вам кажу: коли-б онук не озвався, то й слова-б не почув. Це тепер так: син на двері, батько в вікно. На грудях у мене аж двічі сидів. А невістка сорочки не випере, штанів не полатає. Щоб я її на лаві побачив, поки дійду! А я їм хату, город заробив. Сімдесят карбованців весілля стало. А жінка моя Настя, — нехай царствує, пером їй земля! — уже вісім літ як мене покинула. Вергає було по сім пуд. Такої жінки не знайти, і жалувала мене здорово! А як у шинок було піду, так пугою й жене. Я як п'яний, то зо мною що хоч зробиш. Як займе з шинку, так аж спотикається. А вже як тверезий, то й не підходить!“

— Отже кажуть, — промовив Іван Тупотун, — як свиня вкусить, або жінка полюб'є, то на страшний суд не встанеш. Щоб ти не попускався! Мені цього нічого остерегатись: жінка в мене тиха.

— Та в мене теж тиха, — сказав Харко Колотуша, — та біда, що нехлюя. Як піду з господи, то як покину, так і застану, — так як у хліві. Мабуть, ніколи й не вимете хати. Тільки готове зводить. Оце заходивсь коло неї з батогом, так самого сміття вісімнадцять коробочок винесла. Свекрухи нема, нікому привод давати. Вона в матери жила на своїй волі. Матірки нічого не навчають. Поки заміж піде, бігає по хатах з гребенем та на улицю гуляти. От нам і горе. Інший самохіть і в москалі йде, як жінка така нечупарна трапиться. Та й за коробку таки мабуть самі такі нетяги молотять.

— Еге! — сказав з притиском Іван Тупотун. — Оце-ж, мабуть, про таку недбаху та нехлюю й пісню проложено, що каже:

„Чим я в мужа не жона,
Чим не господина?
Сім день хати не мела,
Сміття не носила.
Та вимету разком,
Та вивезу возком.
Купці приїзджали,
Сміття купували:
„Ой що тобі, чепурухо,
За це сміття дати?“
Сюди хіп, туди хіп,—
„За це сміття вісім кіп“.

— Ну, я до своєї цього не прикладую, — сказав мовчазний Карпо Кавун.

На це Харко Колотуша сказав: „А моя як спече гніздюка, так і в горло не в'єш“.

— А ти-б з нею так зробив, як наш Кучма Харко, — сказав Іван Тупотун. — Це чолов'яга маторний. Як оженивсь, бачить, що жінка нічого не тямить. От раз молотить у клуні, а жінка дома місила, місила хліб, нічого не вдіє: так, може, як і твоя не вчена. Прибігла. — Ні, чоловіче, я лучче паляниць напечу. — Та знов місила, місила — і паляниць не спекла. Біжить ізнов: — Чоловіче! — Чого, жінко? А там, аж мороз по шкірі йде. — Я лучче книшів напечу. — Та печи-ж! — Знов біжить, аж земля вгинається од жиру: — Ось іди, чоловіче, якого я гніздюка напекла. — Та ходімо-ж. — Прийшли в хату. — Поможі-ж, чоловіче, виняти з печі! — Той гніздюк так і розплився по черені й розтріскався! Чоловік кочергою гребе, вона рогачем; викотили. — Ну, жінко, це-ж ти понесеш батькові на гостинець. — Добре. Тільки поможи мені донести. — Добре, поможу. — Убрались, дійшли до батькових воріт. — Неси-ж тепер ти, жінко, ти на те дочка, а то що я йому? — Вона забрала й несе. Увійшла в хату: — Ось, тату, гніздюка тобі принесла. — Тоді батько взяв пугу, та гнуздав, гнуздав. Дочку раз, матір два, дочку раз,

матір два. А зята покликав, посадив на покуті й горілки купив і пошанував добре.

— Так, так, брате, — говорив Харко Колотуша. — І матірок треба вчити.

— А батьків треба вчити за синів, — сказав Іван Тупотун. — Я знаю парубка, двадцяти п'яти літ. Ніхто за його не йде. І полукіпка не зложить, рожна до ґринджол не затеше. Чи це-ж не батько винуват! А здоровий, і в двері не влізе. Я таки раз і запитав: чому не вчши ні косити, ні так що в хазяйстві робити? — Жалуємо, каже: добре, що в тебе приплідку нема, так ти таке й верзеш. — От і поговори до гори. Ще й насупився.

— Ну, мій Антін хоч і не вміє майструвати, — сказала вдова, — так він же проте й безбатченко: виріс дурнем пополам з бідюю та й годі. Як не вміє майструвати, то це його не влякне — він каже: „аби дерево“; а як запитала я його, чи зробиш луб'яну коробочку, то й це його не збило з пантилику — він каже: — „а дід!“ — це-б то чужими руками жар заґрібати.

— Не зовсім він і дурень, — сказав Колотуша, — не шуткуйте, добродійко, з вашим Антоном. Він криється з своїм розумом. Ума вивідує в людей, а мовчки залицяється до вашої глухенької Одарки, усяк її услоговує.

— Не знаєте ви ще моєї Одарки, — сказала вдова. — Вона з вами говорить голоском тоненьким, а на парубка знай гримає. Він її боїться, наче махучи. Що ні загадає, зараз кинеться й зробити.

— Так він і шуткувати вміє, — сказав Макітра. — Раз питаємо: чи не пора-б тобі, Антоне, женитись? А він: був я вже двічі жонатим, так одна жінка на льоду розідралась, а друга під кожухом у петрівку замерзла.

А Тупотун до того додав: — „От і воли, та й у

тих є розум. Один віл каже другому волові: як я, каже, боюся хури! А другий каже: а я гаїв, дерево возити. Бо на хуру вагою кладуть, а дерево без ваги. Віл розумний. Раз із конем закладався, хто швидче побіжить. Кінь каже: я, а віл каже: я. Та трошки й пробіг вибрика. Тільки що земля, каже, підо мною провалиться, тим бог і не велів довго бігати. А рак іще хитріший од вола. З вовком закладався, хто швидче добіжить до якогось там місця. От вовк біжить, а рак і причепився до вовчого хвоста: той пробіг до границі та й каже: обертас!—А я давно жду вас!—А вовк повернеться, та й махне хвостом; рак і став уперед. То чом-же людям не хитрувати? Я оце згадав про одного прояву, так це вже правда. Тоді проморія була на дітей. „Піди-бо до лікаря!“— каже жінка. Аж тут і проявивсь у нас доктор. Усякі в його пляшечки: де глина наколочена, де цегла, де яке синило. Ходить по хатах, а жінки облавою його обступили. Так обійшов трохи не все село. Добру калитку грошей надбав. Каже, що його прислано. А в дітей дехторити, чи що, були, гірла боліли. Послі каже: треба мені верстов за десять поїхати іще всякого медикаменту набрати. А тут його просять, щоб іще зайшов та полічив. Нема вже лікарства. От один заможний чоловік дає коней і погонича, годів десяти хлопчика, дарма, що було під робочу пору. Тільки доїхали до кущів чагарників, він зараз погонича зняв з воза за спину, як цуцика, скинув, а сам по конях, і був такий, і по сей день його не знайшли. Де яких дітей порізали мертвих, щоб побачити, од чого вони так мруть, а в їх од його лікарства усе в животі брусом побралось. Сказано, кінець світу“.

— Така наша лиха година, — сказала вдова, — що всякий заволока людей дурить.

— Ну, у нас тільки ошукують людей, а инде, так і розбивають, — одказав Іван Тупотун. — От як я був у

Чорноморії, так чув про Гната Голого: Савур Могила близько Ростова, за Катеринославом. Ми ходили на Чорноморію, так там на Савур Могили жив чоловік Савур (так і звать) із дочкою і тяжко грабували людей. Могила висока, дев'ять верстов іти в гору. Оце-ж поуз ту гору йти й їхати. Везуть люди рибу, він нікого не пропустить, усе гроші одбирає. А Гнат Голий та служив за наймита в одного хазяїна, та й прочув про це. Їм треба було їхати з хазяїном поуз Савур Могили й платити, оплачуватись, щоб не розбивали. А Гнат Голий зробив собі дротянку. Ідуть; хазяїн боїться. А той узяв мезинцем зачепив за підтоки, — так воза й повернув. От хазяїн бачить таку силу, перестав бояться. Доїхали до Савур Могили; Гнат Голий і каже: давайте я сам йому гроші однесу. Той дав скількось; він пішов, і дротянку з собою забрав. — Нате, каже, гроші. А дочка Савурова ще щось йому сказала. Він як ударив дротянкою, так надвое й розколов, а послі й його. Тоді позабирав усі гроші, що він грабував у людей і приніс хазяїнові. Собі нічого гісенько не зоставив. Сіли коло оселі, сидять; аж їде чоловік і дуже журиться, і такий наляканий! Розказує їм, як вискочило, каже, сім чоловік та й позабирали рибу. Гнат Голий каже: ходімо до тих зараз; я їх розбишак усіх поперевожду, як того Савура! Той боїться, а хазяїн штовхає його та каже: та не бійся: він силач. От і пішли. Ідучи, бачать долину таку превелику й там хатка й багаттячко. Подивились у віконце; бачать: вони за столом сидять, п'ють та гуляють. По стінах риба порозвішувана того чоловіка, що позабирали. А хазяїн лежить у перинах і розказує їм. „Ви, каже, на одинця ніколи не нападайте. Один ніколи так спроста не поїде, а непременно з якими-небудь химородами“. А тут Голий у вікно: „Одчиніть!“ Не одчиняють. Він узяв за замки, — так і поодпадали. Увійшов і каже: „Подайте мені отого

крайнього, що в перинах!“ та так дродянкою й розколов, і всіх повбивав. Найшли погріб роблений із цегли. Що там срібла, золота! усе позабирали. Принесли, а посли й поїхали, тільки Гнат Голий нічого собі не зоставив“.

— Та годі тобі вже верзти про таке страхіття! — сказав Харко Колотуша. — Ось скоро й обмолотини будуть. Кінчаймо вже! Поздоров боже господиню, може таки і в нас одлигне на серці.

— Будуть, будуть, та ще й які! — сказала вдова. — Таких обмолотин ще ніхто не справляв молотникам.

— Чи справді? — заговорили молотники й навіть Кавун додав: — Це добра річ.

Швидко домолотили молотники. В суботу ввечері мали справляти обмолотини. Пекарню вбрано по святному, а наймичка була в чохлатій сорочці та в мачках на голові.

— Оттак вирядись! — сказав Тупотун, — неначе молода.

— Вона й є в мене молода княгиня, — відмовила вдова, — сьогодні й свататимуть.

— Хто? звідкіля? за кого?

— Ви самі, добрі люди.

— Ге, ге! тепер бачимо, — заговорив Тупотун. — Це-ж того так Антін їй і вслуговував! Раз ізняв у неї коромисло з плечей, та й поніс відра в пекарню. От як він її боїться.

— А що-ж? — казала далі вдова. — Він сирота, вона сирота. Невисоко літають обов. Нехай поберуться, то веселіше буде їм у мене в наймах. Я й хату їм збудую, і города вділю, і поля дам по десятиці в руку.

— Спасенне діло ви робите, добродійко, — сказав Тупотун, — тільки я не велью вам ґрунту записувати; а чом не велью, так ось: люди навчать, покине він вас. А як знатимуть, що земля ваша, так і житимуть

з упокоєм, і богу й вам дякуватимуть. Я світ пройшов, так надививсь на всячину.

— Спасибі тобі за пораду, — сказала вдова, і не призналась, що й сама так думала. — Оце-ж тобі, Іване, приходиться бути за старосту в Антона.

— А мене, — сказав Макітра, — беріте за підбрехача. Та нехай зараз ваша дівка внесе нам води, щоб ми побачили її ходи.

— А я хотів-би почути говірки женихової, — сказав Колотуша. — Женили ми одного такого, як ваш Антін. От і навчаємо: ти-ж, Дороше, не мовчи, щоб не сказали: дурний! А як переговоримо свої речі, так й ти скажи що-небудь кругленьке. Тільки що замовкли, а він як бовкне: „Обруч!“ Боже! як ляпнув — дівка й батько й мати в одно слово: та це-ж він дурний! Тоді ми за шапки, та за палиці! тільки й бачили нас. Боялись, щоб іще й не бито за таку насмішку.

— А то мати оддавала спіувату дочку, — сказав Тупотун. — Так ця мудро й навчила: кинула задалегідь проторга перед собою, а спіувата дочка нагнулась та й подала: „Ось, мамо, голочку ви загубили!“ Так і взято її за видюшу. І добра з неї була господиня, не пекла гніздюків, так як Кучмина Харкова жінка.

— Усе гаразд у вашої молодії пари, добродійко, — сказав Харко Колотуша, — одно не доладу: що чоловік буде надто смирний, а жінка лаюча. Був у нас один такий, що жінка й під піч кочергою було зажене, ще й туди штурхає та кричить: бач який злий! аж за кочергу хапається! — А він із під печи: — А на що-ж ти за мене йшла, коли я такий злий.

— А я тебе, дівонько, пораджу, — сказав Тупотун: — не діймай віри Антоновій смирності. Ось я тобі заспіваю пісеньку, замість весільної. Переняв я її в литвинка, як був у Чорноморії. Туди всякого язика находить. Інший заволочеться з Москви. Ну, в мо-

скаля, звісно, люб'яний язик. Чує, як ніжненько кругом по нашому говорять: плуг волів, а верне по своєму: плук валоф. Ну, а литвинок хіба лихо його нападе, щоб не дзекнув. Не скаже по нашому він, вона, а йон, яна, не скаже есть, а йость. Оце-ж і пісеньку я тобі заспіваю так, як він співав, по литвинськи:

„Вяселітась, красавіци,
Докуль йость урем'я.
Ви ня вертя жанихам,
Што яни бажацца.
Жанихамі забажацца,
Мужмі позабудуць,
А над вамі младьохними
Смеятіся будуць“.

Всі гуртом зареготалися з оповідання похмурого оповідача, що, не зазнавши радощів, не навчився й сміятися, а людей смішити добре вмів.

Серед веселих розмов уступив до пекарні Антін у довгій новісенській свиті, підперезаний червоним поясом.

— От тобі й Куций! — загомоніли всі молотники.

Одарка тим часом показала свою ходу. Почалися законні речі, а за їми — веселе шанування.

— Тісна в вас, добродійко, пекарня, — казав Тупотун, — а як нам було й простірно, й затишно! Оце-б ми молотили в вас хоч до самої косовиці, і про жінок своїх позабували-б.

— А мені з такими молотниками так було весело, наче в гостях, — одказала вдова. — Як дасть бог, дождемо нового хліба, так уповаю, що не минете вдовиної хати. Ми з Одаркою за нікольством не понапрядали на рушники та на хустки, то я оце крамне вам покупила.

І щаслива наймичка подала всім чотирьом молотникам по довгому рушнику, орлами тканому, та по гарній хустці в квітках.

— Оттелер буде чим токову куряву обмітати, — казав Тупотун, прибравшись в гарні подарунки: — таких рушників і наш соцький не давав за своєю одначкою.

— Еге! — промовив, радіючи мовчки, Кавун.

З удячності Тупотун удруге сказав свою пораду вдові:

— Бо хоч він і дурень, а зараз вас покине. На селі в нас не одно таке диво було. Поки не дає векселя, то й поважає старого. А хто не остерігся: ти, мовляв, мене годуватимеш за це до смерти, — дивись, безземельник та й випирає стареньких із хати! Іноді й одчпного старий дає, щоб збутися напасти, збутись такого лиха, та й нічого не вдіє. То не вельо, добродійко, й вам даватись у руки дурневі. Отже й мій тесть відказує мені на підпитку: тоді оддам, як свині бігтимуть самі в череду.

— Нехай уже воно на сухий ліс іде, те нелюдське лихо, а в нашій хаті дай, боже, щоб було тихо! — сказала вдова. — Не здивуйте на сирітські подарунки. Ніколи було нам самим понапрядати; нехай за нас крам одвічає. Так зате-ж не дорікатиме й Одарка мені так, як та дочка матері, що каже:

„Скрине моя, скринел
Не год, не два прядла,
Не весну білила, —
За день розділила.
Ой дбала-ж, дбала, —
Мати надібрала,
Бояр дарувала“.

РУСАЛКА.

„Деє ти мене, моя мати,
В барвінку купала,
Купаючи проклінала,
Щоб долі не мала“.

Народня пісня

I.

„Не родись уродливим, родись щасливим, — кажуть наші земляки.

А що-ж то щастя? яке воно? Всі його шукають, а мало хто знаходить. Як питаєш, як-же щастя знайти, земляки наші відповідають таємничо: „Треба набігти тропи“.

Як-же її набігти, тієї щасливої тропи? Ніхто не скаже. Вірить народ, що пробігає вона й через панські будинки, і через найубожчі хатки; натрапляють на неї навіть і старці, і бурлаки безрідні. І хто з такими людьми в спілці, то й той через їх щасливий. Не багатством тут діється, а тим, що, набігши тропи, треба її держатись.

Одного прегарного літнього дня громаду села Кукуріківщини зворушив випадок надзвичайний. Ото з жита, що вже почало половіти, красуватись, вийшла русалочка. Так звали всі маленьке, зовсім голеньке дівчатко.

Русалки у нас — це померші діти, недоноски, що їх мати звергла. Звичайно їх ховають під порогом у хаті, — через те вони на мертвецький великдень кричать:

„Нас мати породила,
Нехрищених хоронила,
Під порогом положила...“

Ховають цих дітей і під перелазом. І під порогом і під перелазом ховають на те, щоб як хто переспатиме через нехрищених, то тим самим мов-би чинили над ними хрест.

Таких дітей засмучені матері поминають на червтий день Зелених свят, і через те цей тиждень зветься русальним, а четвер — русальним четвергом. В цей день виносять у мисочці мед на перхрестя, а дехто шанує сусідські діти варениками, папашками, то-що.

— Сьогодні, — кажуть, — свято: русальні поминки.

Все це на те чинять, щоб заспокоїти душі, і повік їм замкнено царство Христове. Русалки, коли їх не заспокоять добрі матері, мстяться над людьми за недонос, за те, що їх мати звергла. Мстяться на кожним, кого стрінуть самого в гаї, в житі або чагарях над річкою, — там вони найдужче люблять пробувати. Русалки залоскочуть необережного, а часом і в воду затагнуть.

А проте на їх дитячі гулянки дивитися можна.

Устаньте, — кажуть, — ранесенько та й підіть на перехрестя: там вони не шкодливі... У нас один чоловік живе к полю коло жита, так і тепер бачив їх рано вранці. А хто винесе на перехрестя меду, так мед поїдений, і ступенці на пісочку знати: русалочки потупали.

Ток ото-ж одна така таємнича істота переполошила кукуріківців, ставши їм перед очі.

„Що бабі, — те й громаді“, — тим і поважні дядьки, чи то, по-старосвітському, — громадські мужики, вірять так, як вірять їх баби. Через те й „русалочку“, як вийшла вона з жита, прийняли вони

з превеликим страхом. Довго не зважувались озватися до неї, бо-ж знали, що всяку нечисту силу не треба питати або озиватись до неї, поки вона мовчить.

Що далі було, — я того не бачила, а що знаю, то те чула від самої русалочки, бо я її знала вже до-рослою дівчиною-поденницею. Ось що вона сама про себе мені оповідала:

— Змалку ось як я себе зазнаю. Стою під селом, коло царини, в житі. Собаки мене кругом оступили, а послі й люди. Що ти? відкіля ти? А я й сама не знаю, де я взялась. Росла десь, як той бур'ян... Чи мене з неба спушено, чи я з землі виросла, чи з птаха перевернулась у людину, — не знаю, таки й зовсім не знаю... наче я рік, чи що, спала, і мене сонну перенесено; і місце не те, і нікого не згадаю, нічого не зазнаю; нікому не кажу тату або маму. Чи, мені дано такого зілля забутного, чи що?

Малесенька, а вже вміла й балакати трохи. Людей, людей зібралась коло царини круг мене. Наче якого звіря лавою обгорнули мене. І довго стояла громада та гомоніла коло мене. Усе село зібралось.

Я підтомилась, видно, по житу блудячи, і боюсь їх, і рученята простягаю і до людей, і до собак: їстотьки хочу. Вони про мене щось поміж себе гуторять. Ніхто мене не бере в свою череду: бояться мене.

Я почала плакати. Якась дівка зірвала квітку з голови, кинула мені на забавку. Я вхопила й зішла. Усі потороніли. Гу-гу-гу! загули як ті чмелі, і так лавою, не повертаючись спиною до мене, далеко відійшли і розтеклись по хатах, і собаки теж з ними. Осталась я сама, сама. Упала в жито та й лежу. Серце тільки тьох, тьох, тьох, тьох!

Пам'ятаю, що якась пташка прилетіла і сіла передо мною на шилку. Як тепер, то я думаю, що, може, то моя мати. Я до неї ловити, — вона пурх. Я за

нею, — вона й пурхне. Що я наближусь, вона знов пурхне, і відманила від села.

Там дивлюсь — жита колосіють, волошки блакитніють. Так уже тепер мов уві сні мені ввидається.

Пам'ятаю, квіток багацько, багацько. Я давай збирати їх, та там і заснула, та мабуть, чи не на другий уже день прокинулась. От вам і все.

Прокинувшись, давай плакати, наче в рідної матери... А в мене тільки небо та жито, та ще округ мене багато в'ялих квіточок жмуттям лежить: вовчих жил, куколю, волошок, що з вечора, видно, рвала.

Знов я плачу, б'юсь у житі, наче в воді, плутаюсь, падаю. Упаду та й лежу. Ніхто не рятує. Нікогісенькому мене не треба. Лежу я, лежу, та й встану непрохана. Ніхто дитини не рятує, не пестить.

От таким побитом і пробилась я на якусь полянку, аж там людей ціла мгла. Я вирнула з жита та й стою; боязько мені, бо тоді вони мене всі покинули. Чого покинули, — не знаю. Пам'ятаю тільки, що вони все пучкою на мене, та як закричать!..

Тепер визирнула, знов їх бачу. Вони всі на мене знов пучкою, та давай хреститься, а діти з криком у розтіч. Я знов заховалась... Аж валюся: їсти хочу. Молоде колосся з жита зриваю, жую. Після вже прийшло два чоловіки, стали по житу ходити і мене вишукати. Я від них прудко втікала й падала, а вони таки мене зловили й однесли в розправу. Тоді кажуть: „Це нехрещена дитина“. Однак нагодували мене, тільки все таки страхались.

II.

Сиділа я там у розправі днів з п'ять. Ніхто до мене не прикидається ні батьком, ні матір'ю. Ніхто мене не бере. Ні родини, ні доброї людини. А якби оце тепер були послі мене які спадки, де-б та й родина набралась. Русалкою мене звивають. „Це не-

хрещена дитина. Русалка та й русалка". — А я таки, видно, була хрещена, бо після у житі знайшли мою й сорочки й поясок: видно, я сама її з себе скинула з нудьги та зо спеси. Уже ж би нехрещеної мене не держали. Може я зблукалась у житі, як у лісі, та й загубилась там од людей?.. Сижу в розправі. Аж ось дивлюсь, — дибле старенький дід. Драночка на йому й на ошаш латана свитина. Думали, старець.

А то не старець прийшов, то прийшла по мене вся моя родина. Безрідний дідусь, чужениця, прийшов і прийняв мене до себе за дитину. Не було в його ні хати, нічого, тільки сорочка драночка на хребті та на ошаш латана свитина.

Він усе вартовим був, при садовині, або при баштанах. Бувало, хоч поросятко на орчику держить, щоб йому охотниц було на світі жити, щоб щось до його озивалось, щоб його сподівалось; а він його чуває, жалує, і воно перед ним як цуценятко перекидається; хвостик у його бубличком, бо добре годував. Дід йому й солімки свіженької підстилає. Та коли та душа до поросятки так оберталась, то як уже він до мене прихилився! Пером йому земля!

От забрав він мене. Я йому незабаром за поміч стала: яблука збирала, а там далі й мак ріжу, й квасольку лушу. У будці, було, із ним сплю.

Допитувався у мене, як мене мати звала, а я й матери не пам'ятаю, наче й не було її в мене. Так дідусь тоді: „Ти моя комашечко! Така-ж сирота, як і я на світі. Комашечкою, золотою оленкою пустив тебе господь на сонечко, як і мене колись та й люблю нам на божому світі. Ти приповзла в мої руки оленкою... Та було й зве так: Оленко! Оленочко! то я й біжу до нього, мов те поросятко, як на його скаже паць! паць! або вацюкне, або плямає.

У дідуся, так як і в мене, нікого не було; сам собі й сорочки полоще, і мою уночі випере і повісить,

уранці скачає і надіне, бо переімени ще в мене довго не було; а в дідуся була переімена: в його, опріч латаної свитини, була й торбина, а там лежала, як він казав, про смерть чиста сорочка, а друга на хребтині; більш нічого не було. Люди наче посліпли: ніхто не подав старенькому. Не подав, — що це я кажу? Розказував дідусь, що йому хотіла якась побожна людина прати сорочки, так він і не схотів: „У тебе, каже, є кого обпирати“. А була то вбога удова, що заробітками аж четверо діток годувала. А раз хтось приніс дідусеві недоношений жупан, так він і не прийняв ради Христа. Каже: „Є люди бідніші за мене. Мого віку не багацько зосталось“. Я таки й жалкувала про той жупанок. Кажу йому: „Ваш у латках“. А він мені відказав: „Христос любить латаних“.

Тією свитиною, було, вдвох і вкриваємось. А торбинку під голови, бо там і хліба краєць був наш, так щоб чужий собака не заволік, або що. Я дуже мала тоді була, нічого ще не тямила, а люди мені де-що про мене розказували, так я тому наче помацки й собі згадую, та це й вам, спасибі, що балакаєте зо мною, розказую. Нешвидко потім оглянулись і ляди на нас, і драночок мені наносили, а дідусеві, бувало, хоч і дають, нічого не візьме, і не попросить ні в кого нічогісенького: якось наче боявся людей. Мовчущий був такий, тільки зо мною та з поросятком розмовляє; не так розмовляє, як озивається до нас ласкавим голосом. Я нічого з його розмови не пам'ятаю; так наче вітерець шелесне в листі, така його була приємна й тиха мова. Опісля вже почала я пам'ятати, що він гуторить, та й почала розпитувати про всячину.

Літуємо, було, у будці, аж покіль приїде на рябому коні осінь,¹⁾ а на зиму хто-небудь залучить мого

¹⁾ Година неоднакова: день ясно, день дощ.

дідуся скотину порати, віровки плести; дров уже так і не врубає. А я, було, пир'ячко деру, хату підмету, а потім і пряду, так і на мене шматок хліба йде.

III.

Підросла, почала людям і геть одпрядати за хліб. Дідусеві давали на зиму хазяйську одержу, щоб не мерз коло товару, і мене, сироту, чим-небудь стареньким прикривали, а літечко само про нас піклувалось; і так на світі мені здавалось гарно. Не бажала-б я в бога кращої долі, коли-б увесь вік так ні про що зимою не дбати, а літом з дідусем у будці жити. Далебі! Щасливе то було врем'ячко!

Тільки в мене був один звичай препоганий: любила ласуватись. Найбільш того й бажалось, чого не можна. Зо всіх гладिशок чисто було вершки поз'їдаю, наче той кіт. Як було дідусь мене благає, і хазяйка й хазяїн угрущують і богом і лозиною! Гляди — й не втерплю: то сметанку з глечика, то крашанки, хоч з-під курки, так заберу. І нічого не догляну. З моїх очей усе можна забрати; собаки, і то помітили мене, яка я вдаха. Держу в руках хліб, або тараньку чищу на юшку, — дивись, уже Рябко й поніс, а я вже тоді ні в тих, ні в сих, як собака в човні.

З однієї хати нас за це й серед зими вигнали; і то дідусь не покинув мене. Що дужче зледачію, то більше він за мене береться, наче й сам був колись такийський.

Настав мені десятий рік; я помішниця йому, хоч і злиденна. Юшку, куліш варю коло будки. Я й цурупалків назбираю, бараболі начищу, горшки побаню, на кілки повішаю, повисушую на сонечку, юшку салом затушкую; коли й яблук напечемо, губ напружимо, потапців ізробимо, та й живемо; після вечері посидимо трохи, погомонимо. Я така вже рада!

Старенький був, жаль мені його, і слухаюсь було його лучче, бо вже порозумнішала. Оце було мене отченашу вчить, богородиці, так було поспіль і про-кажу, не мину й слова. „Голубко, каже, моя Оленко! веселиш кінець мого віку. Нікому не потрібний, тільки тобі здався“...

— Який ти старенький! — було кажу дідусеві.

А він одказує, було усміхаючись: „Та й знадобився тобі, молоденькій! Це мені, каже, одиноцтво та убс-жество так вік скоротило. Як-би не воно, я-б ще й молодий був; ще-б на твоєму весіллі й борщу догори горшок перекинув“.

Було часто, по-під яблунями плентаючись з торбиною, мимрить (уже гласу не було):

„Ой хто лиха не знає,
Нехай в мене спитає...“

Я й розпитую іноді про його лихо, як він побивавсь у світі змалку. Мовчить. А про інше що говоритиме зо мною, то й до поросяти озветься: наче й воно слово його розуміє.

Оце після вечері гомонимо, гомонимо, соловейка слухаємо, та й полягаємо спати. Так зірно та гарно!

Мені не треба було луччого щастя, ні в хрещика з дітьми бігати, ні в перепілки. Було мені показує, як зірочка покотиться, або покаже, де на небі стоїть Віз, Волосожар, Квочка. Я було й питаю: „Яка-ж то Квочка? чи рябенька собі куріпочка, чи біленька?“ А він каже: „Ото зорява купочка. Ото вона“. — А я, було, кажу: „На що-ж богові квочка? — А дідусь мені: — „І бог радіє на небі з усякого творива свого, так як людина на землі. Бач, співають за вовною баби:

„Горе мені в світі жити!
Що мені робити?
Посаджу я куріпочку,
Щоб вивела діти“...

Утіха чоловікова з квочки на землі, а в бога Квочка краща.— Ото вона така іскрива?— було питаю. А він мені: „Не показуй на зорі і на місяць пучкою: на боже сяєво грішка показувати! Укуси себе за пучечку, щоб чого не сталось“.— Я й укушу, та й знов не втерплю: так небо те хотілось мені знати від мого дідуся!...

Розказує, було, мені й про сонце, й про місяць, та дуже мала ще була, не все пам'ятаю. „Це, каже було, не ввесь іще світ божий, де ми з тобою живемо. Он бачиш по-за зорями ще зорі та й ще, та й ще визирають! То все праведні душі в бога живуть. Нема їм лічби, а бог усяку зіроньку на ім'я знає й пам'ятає: це я в церкві чув, як піп казав про небеса господні.“

Жалує, було, мене дідусь: — „Ти, каже, звеселила мою неміч, голубко моя Оленко. Ти сирота й я сирота: добре нам“.

А я до його ще й більш пришулюся.

— Як підростеш, то терпи усе, що на тропку спіткається. Жити між людьми важко. Скажи лихо та й мовчи тихо! Бувай мов те пташа сторожке. Люди люблять щасливих, а таких, як ми, цураються, не люблять. Може, чула еси: сироту спіткай та й прикопай. Так воно й є: бояться, щоб сирота хліба не вбавила.

Раз я спитала: „Чи й ви, дідусю, були русалком? чи в вас мати була?“ — Похнюпивсь дід і нічого не відказав, наче не дочув, а вдруге я вже й не послитала. Прочитаєм отчешашу, помолилось і за батька, і за матір... Дідусь, було, велить, хоч я й не пам'ятала нікого. Було кажу: — Я не знаю, які вони; може з зілля, чи з птаха я народилась?

— Так гріх, доню, казати, молись! Бач, яке вони мені щастя зробили на старість! Тебе-б у мене і не було, коли-б не було батька-матери.

— Я їх не хочу, дідусю! Я з вами житиму: як прийдуть, так я на найвищу грушу вилізу та й житиму. Я їх не хочу.

Дідусь мовчить.

Так ото як устанемо, пильненько за діло беремося. Я таки була берка до роботи. Я вже йому, було, й сорочку сполочу, людям помагаю з весни картоплю садити, а в-осени вибирати, гич, бадилля очищати з городів. Цим, було, вже й полотна на сорочку зароблю.

А дід поросятко продав у чуже село. Каже: на плід. А тут не схотів, а то, каже, як будуть його колоти, так щоб хоч із очей, щоб душа не чула.

От за ті гроші, що за порося взяв, мені на юпочку набрав, собі жилетку справив із пійстри, — от наше тіло й не світиться.

Дідусь усе, було, приказує: „Роби, небоже, то й бог pomoже. Лежачого хліба нігде нема“. А іноді каже: „Під лежачий камінь вода не біжить“.

Він, старенький, часом у дощ любив полежати. Я йому морщинки розгладжую на лобі, чуб його сивий, брови сиві рясні. Як тепер спогадаю, так він мені ввиджається, наче святе щось.

Його й пани не цурались. На селі якийсь пан жив, не з наших; такий був собі суворий, і послав до його хазяїн діда чогось. От прийшов дідусь до того пана. Той пан і не злий, та вже така панська вдача чудна, усе так, щоб заgrimати. Ще дідусь і на поріг не ступив, ще й не поздоровкався, а той уже на його й гукає:

— Ну, що? — „Бувайте здорові, пане!“ — одказав дідусь. — „Постійте бо, пане; бувайте здорові з середою“. — „Ну що?“ — „Нуте бо, паночку! Кажіте: здрастуй, спасибі.“ — „Ну, чорт с тобою, садись, садись“. — „Не кажіть бо так, а кажіть: бог з тобою“.

Що-ж би ви думали? Полюбив той жорсткий пан дідуся. Посадив силою на стільці, почав медом його

шанувати пивним, бо горілки дідусь не вживав зроду. Хотів йому щось і подарувати, та дідусь нічого-сінького не взяв. Так пан аж за ворота сам провів його від собак, та все хвалить: — „Вот он, старичок та божий! Харош, дедушка, харош ты! Полюбился мне. Приходи еще ка мне, дедушка, медку папить“. Та дідусь ніколи не йшов без посилки, а тільки було каже, що й пани бувають гарні, тільки їх ніхто звичаю не навчить.

А чого він туди до пана ходив, не знаю: посилано його.

Ще згадала про дідуся: щоб він мені не розказував, а все було увагу зверне на те, що який гріх чіпати що чуже. Лучче своє латане, ніж чуже халане. Що й на тім світі господь таких обійде.

Тепер мені те все так, як ві сні ввиджається. Свята, може, й справді людина; а я цього тоді й не знала!

IV.

Одного разу ми так залюбки нагомонілись! Він каже:

— Як мені тебе, Оленко, жаль! як умру, хто тебе так пеститиме?

З цим і послули.

Прокинулась я на зорі, а проти нашої будки недалечко слива була рясна. Дивлюсь, щось береться на неї і трусить. Пригляжусь, аж то хазяйський Рябко. Я до його, схопившись. Він почав до мене лашитись, хвостом виляє, став перевертаться. Я собі повалилась на траві коло його, почала пустувати. Хазяйка вже й корову вигнада до череди і веде теля у вишняк за мотузку.

— А де,— каже,— дід. Нехай теля припне у вишняку, де лучча трава. Мені треба швидче до господи: дитина зайшлась.

— У будці,— кажу.

Вона хоче йти до будки. Я кинулась наперед. — Дідусю! діду! — кажу, — хазяйка кличуть!

— Не збуджу: спить іще; збудить його ви самі, тіточко, я не збуджу.

Острах мене взяв: що дідусь, було, мене що-дня будить, а тепер я не добуджусь. От вона лапнула його за руки, за ноги, він уже й холодний. Уже богу й душу оддав.

Боже-ж мій! Світе мій! Якими-ж я гіркими заплакала! Скільки-ж я їх виточила! Справді так було, як співають: котилися, як горох. Це-ж світу кінець, думаю. Як тепер світ стоятиме? Як тепер усе без його буде? Мабуть, і по матері так не плачуть, як я плакала по дідусеві. Сама стала розумнішати. Дивлюсь, аж на йому й сорочка драночка білесенька, царма, що була ще тільки п'ятінка. Був на останній порозі, і мені не сказав. Зараз узяли й поховали його.

Була як мизинок, і зосталась знов одна, як гичечка, як човничок у морі: туди хить! туди хить! і не знаєш, де опинишся. Боже! як-же мені дивитись? Що у кого питати? Боже, світе! то-ж усе за мене дідусь мислив. Мені було легко жити. Що-ж то значить бог? Чому дідусь мені про його не розтовкмачив? Знаю тільки, що він добрий, що він отець наш, іже еси на небесі. Пішла-б до його, попросила-б, упала-б, щоб він оддав мені дідуся. Кажуть, що богові душу оддав. Нащо-ж дідусь оддав душу богові? Чому-ж він мені не оддав своєї душі? А казав, що мене любить. Сказано, мала була, то з горя чого не передумала.

Лазила й на березу, на найвищу, заглядала на небо, за хмари, — нема, нема дідуся! Увесь рід разом утеряла!

Було, послі почую, що люди одмирили. Чому в

нас не одмирають! Я пішла-б розпитала про свого дідуса.

Та хіба-ж дідусь зовсім оддав свою душу? Як це він мені забув розказати, чи зосім люди душу богу оддають, чи на якийсь час?

А може він і на час оддав. Може, він ще й прийде.

Як-же мені у будці самій жити? Гляну на свиту його і жаль мене, було, візьме.

А все-таки нікуди не хочу йти, сиджу в будці. Хазяйка було кличе в хату, — не йду, і ввечері сиджу в будці. А мені чогось стало страшно. Я закуталась з головою і не зчулась, як заснула. Другого дня хазяйка зазирнула, а я чишу на юшку.

— Що ти робиш, моя голубко?

Так вірненько якось до душі сказала. Я цілісенький день не їла і нікому на очі не потикалась.

— Я вже й борщу і юшки понаварювала, — каже хазяйка: — на що-ж ти чистиш?

— Це, тітко, я дідусеві чишу на юшку. Він забувсь із вечора мені сказати, що душу богові оддасть. Чи надовго, чи на часок оддав; може він хутко й прийде.

— Іди за мною, годі сумувати, — хазяйка каже, — я тебе буду жалувати. Та аж схлипнула, чи по дідусеві, чи про мене, сироту.

Понурилась, мовчу.

— Ходімо-ж, ходім! — та за руку і силоміць потягла, дала мені їсти. На душу не йде. Трошки чогось із'їла та й не хочеться.

— Лягай-же спати, — каже хазяйка.

Я свитою вкрилась дорогесенькою і лягла. Давала хазяйка й рядно, та ні! хоч-би й ковдру: то не дідусеве.

Я опріч хазяйки й хазяїна нікого й не знала, та й то коли-не-коли їх бачила, або говорила.

Де мені тепер подітись? У мого дідуса було не одіжно, та в'їжно... Встаємо весело, за діло берешся весело, лягаєш спати весело, здорово; соловейко заспіває, свіже повітря заколише.

Було, не кажу хазяйці, про що я думаю; не одкриваю усієї правди людям. Люди люблять людей веселих, щасливих, як мовляв дідусь, а таких, як ми, бояться, наче смерти.

Піду, бувало, та злізу на березу та й дивлюсь на небо і хмари. А може він мені махне з неба рукою. Та й журюсь, було, чому це тепер бог не ходить по землі? А колись ходив, як розказував дідусь... Я пішла-б з богом до дідуса. Таке було дурне. А раз думаю: може й дідусь був святий!... І здався він мені тоді в сяєві; наче сяєво сяє від нього, як у церкві помальоване по святих. Сказано, дитина!

V.

Зоставила мене хазяйка зовсім у себе, пристановила до дитини.

Поки ще я дуже тужила за дідусем, то так як і люди була, нічого не зачіпала, а тільки відпустило, стала смикати хазяйське то се, то те. Хай би голодна була. Хазяїни у мене добрящі були і роботящі. Вони були не прості, а полупанки. Оце сам і в поле, і з робітниками, і на сіножать, і так по сіль та по рибу було паровиць дві спорядить, а вона дома до всього рук прикладає. Оце, було, як робоча пора, то й подушок не стелють, щоб не заспати, і півня під піч... Якби-ж то я шанувалась! Якби-ж то мені дідусь розум свій праведний покинув у спадок. Якби-ж то знав, де знайдеш, де загубиш! Якби-ж то знав чоловік, як набігти тропи своєї...

Хазяйка моя, було, як вирядиться до церкви, так і заздрість людей бере. Вив'яжеться шовковою хуст-

кою, надіне хороший синій старосвітський халат із позументами хрестом на кульшах, кунтушем звався і вся одежа на їй так гарно припаде. То було й шепчуться люди: „Пристало, кажуть, як свині в дощ. Сама все робить, наче й наймичка, а що як виряджається, мов попада, або справжня пані! Знайте мене, багатирку“. А інші кажуть: „Де воно все в них береться, мов з рукава сиплеться?“ А вони раз-у-раз обоє робили. Було й в них самих і про людей усього доволі. Дай, боже, давати, а не прохати, було мовляє. Прийде з церкви та й сміється: хтось людям не велить рано вставати та діла пильнувати. А то й кличеш на роботу, так не докличешся; просиш: перекажіть, кому треба заробітку, і тому не перекажуть.

Два роки побивались вони зо мною, та й вирядили мене з довгою рукою під церкву. — „Не шануєшся, іди-ж, небого, між чужі люди. Вони тебе вивчать добра. Ми тебе на спомин про діда держали. Тепер сама на шлях утрапиш. З такого куколю не буде добра. Мабуть і мати в тебе така була, що рідну дитину в житі згубила, русалкою зробила“. — А про мене всі знали, як я русалкою по житах блукала, та й ім'я мені не було на селі іншого, як Русалка. Це тільки дідусь мене Оленкою звав, а то всі, сміючись і сердючись: Русалко! іди гуляти до дітей! Абс: щоб тебе чорти вхопили, Русалко ти проклята!

Оце-ж і хазяїни мої гірким словом витурили мене з господи.

Пішла я ходити з хати в хату. Бо дуже довгі руки мала... Усе спотиньга й потягну що-небудь, а з-під очей у мене хто хоч бери, я й не бороню, і своє усе посію, де хустку, де підбрівник, де сапу; де що роблю, там і покину. Про завтрашній день не дбаю. Така вже вдалась, нестелепа, роззява.

Було, дідусь покійничок мені каже, нехай царствує: „Не руш! то чуже“. Я й одвикла вже була

чуже займати. А тепер, здається, не було хати в селі, де-б я не перебула наймичкою. Не держать мене. Хати на мене не кидай. Люди було торочать: „Ще-ж вона у будці виросла, так і хазяїства не тямить доглядати“. А іноді віддухопелять добре, щоб доглядала. А я там, у будці, святі діла, святі речі чула й бачила, а така вдалась ледача. Та й сама стала така лемеховата. Хожу ухвоськана, пустилась берега зовсім по смерті діда... Може це я того така, люди кажуть, що я русалка, не хрещена-б то; та я-ж, видно, хрещена була, бо й платтячко знайшли в житі, як дожались. Не вважали на це, а було приспівують мені не то дівора, та й молодичі:

„Мене мати родила,
До хреста не носила.
Я візьму черепинку
Та заріжу дитинку.“

Я й не розумію, що то за черепинка, і яку дитинку хто нею зарізав, а дуже гірке мені було це слово. Справді, наче різали мене по серцю без ножа цим приспівом.

А інші було провадять і таке: мабуть, увесь рід її, всі баби й прабаби з прашурами були такі ледачі, що по світу валасались та крали.

Оце-ж гнали мене всім селом із хати в хату, що нікуди мені й йти.

Тоді давай я думати-гадати, що мені робити у цьому широкому та бездомному світі. Куди йти. Згадала примовку: іди, ринде, де инде: там тебе люди не знатимуть і риндею не зватимуть... Піду, думаю, в таке село, де не зватимуть мене Русалкою. Скажу, що я на ім'я Оленка, на прізвище Дідусівна... І пішла.

Іду, аж такий гай прехороший. Я й заспівала:

„Ой гаю мій, гаю,
Та густий, не прогляну!“

Мені тоді люди так усі огидли. Дивлюся на височенну сосну. Вітер нею гойдає, а я з жалю співаю:

„Не хилися, сосно,
Бо й так мені тошно,
Не хилися, вільхо,
Бо й так мені гірко.“

Співаю та й думаю: поки снаги моєї стане, доти терпітиму і житиму в гаях. Сіла я на траві, сиділа, сиділа та й задрімала.

Якби наперед той розум, що тепер, мені-б і простувати знов до своєї хазяйки. А вже-ж я й хліба скільки у неї переїла! Ні! подалась на чуже село. Стала з першої хати найматись, той-же талан... А де-які потім стали мене й пізнавати. Чи не жила ти, небого, у того? або в того? Ге, ге! яка вона Дідусівна! Це Русалка, а не Оленка! нехрещена Русалка; нема в неї й ім'я хрещеного... Оттак мене на глузи підіймають. Нудьга мене бере, сором давить меня. Зійду з цього краю, думаю собі... Та як пішла, як пішла, то верстов за півсотні опинилась. Та не йду шляхом, або стежками, а все манівцями. Все по-над річку, іноді через затони й брідьма, наче справді русалка. Добралась до села. Тут десяцькі, соцькі, вийти до мене пристали, що я з другого повіту, а паперу в мене нема. Нехай громада стане в раді: треба попитатись, що з дівчиною робити? Боже-ж мій! і малою люди не знали, що зо мною робити, і тепер морочаться. Тоді я в житі, а тепер у світі, мов у густому, непроглядному гаю заблудилась...—Усе-ж таки тобі без паперу йти не вільно,—каже громада. Хто тебе одпустив таку молоденьку? Гляди, чи не вкрала ти чого? Так і вразили мене в серце. Здається, ти холодної не минеш, небого... Заходився коло мене той великий чоловік, громада, мов я чію душу загубила. Почали мене розпитувати про все, про все, у кого жила й як? А один каже:—Ти-ж моя землячка, я сам з того села,

Не бійся, нічого тобі не буде. Лагодиться туди мій сусіда їхати до своєї дочки, накажу, щоб вислано тобі бумагу, що ти тут у наймак. Я знаю й хазяїв твоїх, знаю все про тебе,—і моргнув якось вусами так, наче ножем у серце вразив... Та, спасибі, не сказав, що я на ім'я не Оленка, на прізвище не Дідусівна, а ім'я і прізвище моє Русалка.

Ну, з початку всяке до мене ласкаве, звічливе, а потім я сама своєю вдачею собі зашкодила. Мене й лають, мене й б'ють, і мені одчуваються речі дідусеві: „Стережись, було каже, чужого добра, як вогию: переступи, а не візьми. Лучче своє латане, ніж чуже хватане“. Віда сироті без тихого прихилля! Жене мене хвиля без упину. А де-ж беріг?—думаю собі. Схне моє серце...

Узяв мене до себе соцький, поки паперу вишлють. Всилу п'ять місяців пробула в них. Знов пішла по людях. Де пролітую, де прозимую; луна усюди ходить відляском про мене: погана. Я й плачу і діда згадую, а там забудусь та й запущу руку. А тим часом розійшлись і тут чутки, що я нехрещена Русалка, тим і закону мені нема, тим я й краду. Сказано: хороша слава сягає далеко, а погана—ще далі.

Уже шіснадцятий рік мені, а я що попихач той!.. Ні до кого не прихилюсь, так валасаюся. Дуб мій батько, липа моя мати, береза моя сестра, явір мій братик. Русалка я на світі, та й годі. Може, думаю, й справді мене не хрещено. Може-б мені піти до пона охреститись? Та люди-ж кажуть, що тільки малих, ще безгрішних душ хрестять. А виростеш, мовля, наберешся гріхів, то вже в тебе Христос не ввійде. Тим примовка й про жидів перехрестів: жиди охрести та й голову відотни. Так і мені, думаю собі, хреститись тепер зась! Не ввійде Христос у мою ляду душу, думаю та й плачу. Адже-ж і дідусь не вселився в мене з своїми добрими словами. Он пан

той не з наших, і язик у нього луб'яний, мовляв, а він і того звичаю навчив. Та й думаю собі про діду-севе обличчя ясне, і молюсь його-ж таки молитвою, що навчилась у будці: „Прийди й вселися в ни, і очисти ни от всякія скверни“... Ні, думаю, мене вже ніхто не очистить. І бог, і люди од мене одвернулись, мене хіба у печі на сухар зсушити та в ступі стовкти, тоді-б з мене що добре виліпив...

VI.

Аж ось дав мені бог притулитись до однієї вдови убогої. Роблю все; вона не дуже й допевняється моєї праці, то натовмиться, то загається. Старенька вже собі. У неї була маленька дочка й син жонатий. Тільки син окреме жив і йшов на супереки матері. Мати його, було, каже: лучче самій пробувати, як наругу од дітей приймати. Шматка хліба не ввоб'еш у горло, так невістка козирює, щоб синового хліба мати не переїла. І син, і невістка, було, її усе лають то за молоко, що десь ділось, то за пшоно, що не добре втовкла, борошна доладу не насіяла, а вона ще бідна й не добачала, бо виплакала старі очі через дітей.

Раз, каже, сіли їсти; попоїли борщу, потім почали їсти кашу молошну. Каша у їх була що-разу хороша, ні цятиночни води, а на цей раз молоко зіслось. Вона й каже невістці: „От як-би оце я коло дійлива ходила, до ти-б сказала, що я щось ізробила, що каша зіслась“. А невістка так і скипіла й зачервонилась, аж підскочила на полу.

— Так я відьма?—Та давай її ляяти, ганити, усяк її проклинати.

Дівчинка, побачивши, що матері зневага, обіждають, — висолопила проти невістки язика, стоя на полу.

Невістка дівчину так і вхопила за патли й поставила на долівці. Мати помацки схопила за плечі обіруч невістку, обороняючи свою дитину, а син собі за матір... І боже, що там склалось!.. То вже кінець світу, як син на матір руку здійме. Та послі давай з її хребта усю шустелину здіймати. І це, каже, наше, і це наше.

Не доведи мене, господи, ні бачити, ні чути таке, яке я чула від моєї любі старенької вдови. Вона справді виплакала очі, живучи в тій проклятушій хаті з сином, лютим змієм, і невісткою гадюкою. Осліпла, таки зовсім осліпла бабусенька нещаслива. Що робити? Мусіла богові праведному коритись. Так, мовляла мені, сподівалась, що за цю сліпоту у бога їй готується той світ невечірній, що про його чувала, стоячи в бабинці. До божого дому стала ще частіш ходити, викрадаючись од дітей—так як діти від матірок на вечорниці крадькома ходять. Ну, божі словеса, розказує було мені, підкрепляли її, і поралася вона помацки, і все так робила, наче помолодшала. Не вістка було каже: це вона сліпоку себе вдає.

— Не доведи, доню, тебе господь, було відкаже, сліпоту мою вдавати! — та й порасться всюди за видющу. Що-ж би ви думали, панієчко, невістка? Взяла ще більш зло проти сліпої свекрухи. Хотіла з світу згубити. Наварила з гадиною юшки та й каже, ідучи з чоловіком у поле жати: „Ото-ж, мамо, у сінях на полиці, як схочете їсти, юшка з в'юнами стоїть“.

Пішли вони в поле, забрали серпи, торби та й рушили. Заманулось їсти старенькій. Пішла вона сліпуючи доставати юшку та й вивернула собі якость на очі. Що-ж? Сотворив господь за її правду над нею чудо своє. Від тієї гадючої юшки зробилась видющою, вивернувши нехотя на свої очі. Побачила варених у ющі гадюк своїми очима. Стеменно сама мені це

розказувала. Подивилась та й впала навколішки перед образом.

Іде з поля невістка з сином, аж мати порається коло печі: вечерю їм варить. То було тільки корову подоїть, на ступі товче, льон б'є, мак ріже, а до печі не доторкається, а тепер вечерю дітям варить і бога хвалить. Свиням ужа зілля понаривала, кабанові кропиві насікла, сказано—видюща повернулась!

Так і зомліли обоє, бо й чоловіка відьма-жінка зробила злюкою, і він сподівався побачити матір мертвою в хаті. Простяглись перед нею обоє: „Прости, мамо! Як бог, так і ти!“

Ну мати їх простила, ні словом їх не докорила, та вже взялась за розум: продала, яку мала, шустелину, шуплаття лишне, скотину, та й покинула їм свою материзну: город і хату. За ту-ж бо материзну її й тіснили, щоб скоріш із світу зійшла, тоді-б сиrotу, мовляв, прикопали та й панували.

Стала вона з малою дочкою у людях жити. Стали їх люди зодягати, платити й шанувати, бо того стояло. За нею й скотина плодиться, за нею й дробина водиться. У кого ялівка, а в неї й двома бичками раз корова отелилась; у кого свинка трое поросят знайшла, а у неї й десятеро й більш одвалить, що й двір увесь закрасить!

От я під той час до їх і прибудилась: вона, та бабуса, і прийняла мене в сусіди вже в чужій хаті, наче сем'янина, бо в сусідах сама жила й помагала скотину доглядати. А син з невісткою так з того часу збідніли, що й хата рака стала.

Ну, трудно стало старенькій по людях жити. Бо на своєму господарстві може-б і заснула, а тут по п'ять раз уночі схоплюється, чи не отелилась на морозі корівка. Сама себе вбивала, щоб догодити чужій хаті. За два чи за три роки приробила собі грошенят і спорудила собі хатку на нивці за селом. Мате-

ризна в неї зосталась нивка. Хатка стояла під селом коло розлогої старої верби, мов картинка. Видно з хатини так далеко в поле й на гай, наче весь світ до вдовиної хатини тягне.

Мені добре в бабусі жити, наче в рідної сестри дідушевої. Слава тобі, господи, вже мені двадцятий пішов, і люди хороші до мене лицяються, та бабуся не велить рано заміж вихоплюватись. „Не хапайсь, доню, з козами на торг. Ще того дива надивишся, як і я надивилась, вискочивши молоденькою. Знаю, по чім ківш лиха“. Добре нам, панієчко моя, з удовою живеться. Набігла таки я тропи, тепер її держатимуть і старенької слухатимуть як рідної матери.

Нас тройко тихомирних у хаті. Всі вкупі робимо. Вони мене жалують. Стеся, дочка її, мене полюбила й я її, і так якось моє серце прихилилось до нещасливої матери. І сусіди мені всі здались якісь луччі. Тут уже й Русалкою мене не звать; старої бояться обіждати. Над нею господь зробив чудо своє.

Так і я стала людиною, спасибі господеві та дідушеві, що за мене на небі молисья. Звать мене Оленкою Дідусівною. І порозумнішала-ж таки, не перед вами, панієчко, хвалючись: хоч не була замужем, а взнала й я незгірш старенької моєї, по чім на світі ківш лиха.

Так мені розказала про себе бідолашна дівчина Русалка. Живе вона в найближчому до мене селі. Мені на втіху, пішла про мене слава яко про приступну й балакучу панію,—тим і Русалці моїй схотілося мене побачити. Некликана прийшла (а це зрідка буває) вона до мене на роботу й з того часу ми заприятелювали. Як вона мені розказувала про свого дідуса та про свою бабусю, тую бідну вдовицю, риси її виразного вродливого обличчя займалися огнем глибокої чулої душі. Вона мене чарувала, принаджувала, я вбачала в її несвідомого поета.

Цікавила мене історія сільського вбозства, вбозства подекуди з своєї волі. Тихі чесноти без розгослу й пихи приваблювали мене. Я влюбила Русалку й силкувалася всяко додержувати нашу приязнь. Після тії щирої сповіді сама Русалка, як на мою думку, мусила-б хотіти одвідати мене. Та на жаль і на диво мое вона більш не приходила на роботу. Хоч вона їй, здається, і вподобалась.

Минає місяць—нема моєї любії Русалки. Стала я думати: чого-б це? Згадувала я, яка вона замислена, як вона сама боїться—чи хрещена вона, чи не русалка вона справді. З її оповіді видно було, як вона й сама думає, що може через те вона така й вдалася, що справді нехрещена. Чи не трапилось їй якого лиха, такого, що тільки з нею й могло бути?

Минуло ще місяців зо два, зо три,—нема Русалки. А сказала, що прийде пособляти мені робити крохмаль з картоплі й класти вареву. Минула й Покрова, така важна дорослим дівчатам. Без Русалки проказували наші вродливі, на порі ставши, свою поетичну молитву до пречистої: „Свята Покрівонько, покрий мені голівоньку, землю в'ялим листочком, голову червоним платочком, землю в'ялою квіткою, голову білою наміткою“.

Надійшли й Різдяні свята, колядки й щедрівки. А серед моїх веселих гостей дівчат не було тієї, що так багато розказала мені невідомого про життя сільської бідноти.

Розпитувала я селян про неї, але мені одказувано байдужно, мов про аби що: „Хто її знає. Вона на другім кутку живе, так нічого й не знаємо“.

Приходить до мене поздоровляти зіезда, нагадуючи трьох царів-волхвів. Співають мені школярі старосвітську бурсацьку пісню:

„Шедше триє царі
Ко Христу со дари,
Ірод же їх пригласив,
„Куди ідете?“ спросив“.

Прийшли й школярі з нових сільських шкіл, півчі, а проміж їх і кілька дівчаток. Не сказали й вони нічого про Русалку.

Настигає й весна. Вже озивається старовина козацька устами сільського дівочтва вродливого:

„Ой весна красна, ой весна красна,
Та й із стріх вода капле:
Ой уже-ж тобі, та козаченьку,
Та й мандрівочка пахне“.

Може й Русалку, думаю собі, весна порушить і піде вона, щоб навітшатися з гаїв, левад та лук, з русальних захистів. А ці захисти саме були між її селом та моїм хутором. Вона любила тії русальні ігрища, любила квітчати свою голову вінком з конвалії. І до лица був той вінок її тонким рисам, трохи блідому замисленому обличчю й повним палкого таємного почування очам. Може знов приїде на роботу, на щирі розмову. Та приходили до мене й давні й нові знайомі дівчата, самої Русалки не було. Питаю—чи не знають чого про неї? Відповідають якось чудно: „Хто її знає, чому вона не ходить! Вона, панієчко, так собі; усе думає... чи з великого розуму, чи що... Хоч у хрещика гуляє, хоч у лебедика бігає,—усе не довго. Так у неї очі якось і затуманяються. Чудна, одно слово, чудна!“

Питала, чим-же чудна,—ніхто не каже. Тільки таємничо й коротко сказали: „Ми її боїмось“.

Довго я випитувала, через що-ж вони бояться такої чепурної, такої проречистої й любії подруги.

— Та вона то й промовна й проречиста, і річ у неї красна, як ви, бувайте здорові, кажете,—промовила до мене старша поденниця, — та в неї щось у очах нелюдське світиться.

— Як нелюдське? — питаю, дивуючись.

— У людей такого погляду не буває, — одказала мені сміла поденниця. — Або їй на роду щось таке написано, або, — не дай мати божа, — може вона й досі русалкує, та так десь і дінеться.

— Е, вони такі ці русалки, — озвалась молодша. — Мою матір з другого села взято, з Ракоїдівки, так мати розказувала раз, — та не мені, а тайкома од мене бабі, а баба мені розказала, а мати не хотіла мене лякати. Що вмерла в Ракоїдівці дівчина, як-раз у русальний четвер, а в русальний четвер хто вмер без причастя, так і стане русалкою. От умерла, поховали її в садочку, а її мати та пожалувала на смерть червоної плахти червчатки, що самого шовку червцю пішло тросточок з п'ять, та й поховала в морозовій спідниці. Поховала; аж раз рано вранці, саме в русальний четвер, побігла менша дочка по воду, аж вона біля криниці стоїть під вербою. — „Катрусю, це ти? — І не злякалась якось русалки, злякалась, та не вельми, бо сетра. — „Я каже“ — „Чого-ж це ти прийдла?“ Сама не знає, що говорить. — „Дай, каже, мені моєї червчаточки хоч годок поносити. Я й принесу через год“. — Побігла дівчина, достали з скрині плахту, оддала. Та не знає де й ділась, наче росою взялась попід вербою. А сонечко вже сходило, роса блищала. Як на те-ж мати полізла чогось у скриню, аж червчаточки нема. Тоді дочка й каже, що оттак і так. — „Чому-ж ти мене не кликнула? Моя Катрусю, моя ти дитинонько. Хоч-би разочок я на тебе глянула“. — „Не тужить, мамо, каже дівчина: вона через год прийде“. Дожидають уже того четверга, так дожидають, та нікому не кажуть, щоб не сполохнути русалки. Настав русальний четвер. Мати ще вдо-світа побігла до криниці. Нема нікого. Сіла вона під вербою, плаче. Коли-ж сонечко почало сходити, і роса, так якось червоними іскрами сяє. Дивиться — перед

нею Катруся, і червона плахточка на ній, та така ухвоськана. Що вже там було, господь їх знає, тільки русалка — ні словечка. Мати її обнімає, голосить над нею, розпитує про той світ, — вона мовчить. Привела в хату, посадила під богами на покуті, — мовчить. Не їсть, не п'є, і ні до кого нічого. Покликали й попа, і піп нічого не вразив. Біла, як стіна, сидить під богами й ні слова. Тільки як виймуть хліб з печи та примочать і піде пара, вона ту пару вдихає, і так наче трошки почервоніють губи й щоки, а очі заблищать, як та роса на сонечку.

— Еге, — перепинила одна з дівчат, — русалки парок з хліба живуть. Тим у русальний четвер ніхто й не пече хліба. У нас одна забулась та й напекла хліба, а сама, примочивши хліб, і пішла з хати. Вертається, а дитини в колосочці й нема. Сюди-туди, де дитина? Зирне під піч, аж воно там залоскотане.

— Ну, ця була смирна, — казала далі оповідачка. Просиділа так цілий год, а на русальний четвер її й не стало: тільки червона плахтівка зісталась під богами на покуті.

Не диво, що Русалчині подруги, зберегаючи, ще від часів дохристиянських, таку віру, вважали чимсь нелюдським і її проречисте слово, і її надзвичайну на селі красу, і її неспокій турботний, і любов до самотности.

Довго розпитувала я про неї даремно. Та вже не скоро, мало не за рік, бачу в церкві вдову тую, що в неї жила моя Русалка. Питаю про неї. Та трохи не плачучи каже:

— Пішла заміж, добродійко! От правду кажуть: нехай ті плачуть, що заміж ідуть. Сама себе силоміць звінчала. Ніхто й не силував. Чудна вона стала якась. Усе гадає, що вона нехрещена, та так їй на дорозі лихо й стоїть. Ще тільки три неділі, як і весілля одгуляли оплакане.

За такий час короткий доля дівчинина погіршала. „Обізвалась доля, та по тім боці моря“,—так співають наші селяни про таємничу, часом незичливу долю. Хоч моя русалка й казала що „набігла тропи“, але я думаю, що тієї тропи їй ще доведеться набігти, а саме як піде заміж, бо з того часу починається справжнє, хоч здебільшого нещасливе життя нашої сільської жінки. Часом зустрінеш молодицю з дівчиною й питаєш у розмові:—Которий тобі год, молодичко?—Дванадцятий?—Як дванадцятий? А дочці твоєї которий?—Одинадцятий.—Так наші жінки дівоцтво своє вважають більше за якое невиразне й мрійне русалкування, аніж справжнім життям з його—ой леле!—занадто відомим лихом.

Бабуся-вдова не говірка була. Їй важко було казати, через що саме плакала бідолашна молода, і як це силоміць вона сама себе звінчала. В бабинці, де я, виходячи з церкви, несподівано зустріла її, було багато людей, а їм не годилось те знати, що вона могла-б розказати мені.

Моя Русалка пішла заміж у тому-ж селі, але на такий далекий куток, аж Підгаї, що звідти поденниці до мене не ходять.

Спершу я хотіла їхати до бабусі, та було-б це по панському їхати просто з цікавості. Мусіла якусь зачіпку до того знайти. Вигадала, що треба мені готову хату купити, щоб перенести. Рають мені й таку й таку. Пішла луна про мої питання, тоді вже й я поїхала до бабусі, та замість того кутка, де стояла весела хата бабусина, потрапила аж на другий край села. Стриваю молодицю з повними відрами (це-ж має пощастити—народ каже), питаю про бабу Зуйчиху, а вона мені:

— Ой-ой-ой! та це-ж Підгаї, а вона живе на Курпівці.

Я знала прізвище Русалчиного чоловіка і за ма-

лий час була вже в неї, в своєї дорогої Оленки Дідусівни.

Якби вона знала, що я приїхала до неї з жалю над її долею нещасливою, то це замкнуло-б їй уста. Щирість у нас—річ випадкова, що якое несамохіть виявляється. Боятся наші люди не то цікавості, навіть і доброти, коли вона словом, а не вчинком виявляється; бояться врешті й усього, що вибивається з вузького кола простолюдного побуту. Це в їх озивається невідома нам історія їх минулого. Я просто сказала, що шукаю хати й через це заїхала до знайомої людини.

Замість блідих щік і очей заплаканих, я побачила Русалку рум'яною й зовсім спокійною молодичею. Вона мені зраділа, та виявила радість не по нашому.

— Як ви змарніли, панієчко, мабуть ви вже скоро вмрете.

Ці слова переклала я думкою на нашу мову любови й одказала, що натомилась, шукаючи хату, бо мені дуже її треба.

— Чи не думаєте до кухні,—вона у вас тіснувата,—прибудувати прикухенок? Боронь вас, боже: тоді вже певно вмрете.

Я заспокоїла Русалку, сказавши, що старим людям прибудувати не годиться, і вона хотіла була вести мене до доброї хати, що дешево продавали пересельці, ідучи на степи. Та я сказала, що втомилася, аж хвора через свою шуканину, обіцяла приїхати иншим часом, і помалу ми широко розбалакались. Надто, що господиня була дома сама: чоловік з своїми дітьми був на полі,—сіяли ячмінь.

Русалка казала, що хотіла не раз бігти до мене; на те вмисне й паляниці пекла (без святого хліба в гостину не ходять).

— Та снаги, панієчко, не ставало. Трудно жити

було, трудно! Усе вам розкажу, чи не буде якої полегкості душі.

Тоді обличчя в неї відмінилось відразу дуже. Смуток глибокий, безнадійна журба (якої вона зучила себе ні перед ким не виявляти) обняла її тяжко.

— Може й справді мене нехрещену загублено в житті,— почала вона.— Тим і тяжко мені на цьому білому світі. Широкий, мовляли, та нема де дітись. Ось слухайте, моя матінко, моя лебідонько! Почну казати ще з веселого часу. Сідайте отут на полу, я постелю вам чисте ряденце.

— Ох, та й тяжко-ж мені споминати про моє щастя, панієчко моя. Мабуть чи не важче, ніж про нещастя. Бо в нещастя сама я вбрела й впливла, ніхто не підмивав мене, а щастя втікло хутко, мов тая пташка, що крилечками стрепенула, в темні луги полинула. Слухайте-ж бо таки, не роніте доброї сльози, не вважайте на мене, що я, дурна, плачу.

Врешті Русалка втерла сльози, опанувала себе й почала говорити про себе якось, сказав би,— трагічно-радісно.

VIII.

— Літом одного тихого та гарного дня якось у мене було так тихо на серці. Це бувало рідко. Тоді я чогось була засуміла. А то ані хвилі на душі, мов на сонному гладенькому ставку, і так чогось солодко на душі. Сама не знаю, чого мені так любо. Летіла-б кудись, у якийсь вирій, чи що, або з землі на небо.

Ухопила юпчину і ранісенько погнала овечат у череду. І відра в мене на плечах. Одігнавши вівці, я тільки що за звід, аж дивлюсь, коло мене паровиця таких гарних волів зупинилась! Я й пізнала, чия паровиця: сусіда наш кудись далеко їздив і ото прибув. Такий поважний і одягний. Став одчиняти ворота у свій двір.

Воли не стоять, рвуться додому: раді! Ярмом учепились. Я поналивала відра, поставила та за воли! Увела їх дядькові в двір, поклонилась і пішла. А він скинув на мене тільки очі, наче прикмету положив. Подякував мені, і так ласково на мене подививсь. Скільки я старого бачила, то він так ніколи не додивлявся до мене. Наче йому зо мною жити. Я хотіла зачинити ще й ворота: згадала дідуся свого, як він мене навчав поважати стареньких. А він каже: „Пожди, небого! ще козак за мною їде“. З цим і пішов у хату. У хаті у них нікого не було. Зарання пішли маток тягати: опізнались помочити. Аж їде той козак. Я ще такого хорошого на вроду й не бачила. Пішов він з дому, не такий був. Аж тут і батько вернувся із хати і каже синові: „Нема нікого дома“.

Батько воли порозпрягав, а син постановив їх серед двора, до ясел. Я тільки рушила з коромислом, а козак і передо мною: „Дайте, будьте ласкаві, води напиться“.

Я загорілась, мовчки повернула відра. Він став пити та й каже: „Неначе в гаю: нема людей“. Я ще й більш запалилася з сорому, бо з ним не поздоровкалась і не сказала доброго здоров'я пивши: мов німа. Про це-ж він і натякнув. Став пити, а батько кричить: „Василю! на тще серце!“... Той шапку мені зняв і так подивився, наче що мені подарував. А батько ще зупинив мене: „Чи не знаєш, небого, куди наші пішли?“

— Конопель,— кажу,— пішли тягати.

— І наймичка пішла?

— І її,— кажу,— забрали, щоб швидче...

Та з цим підбігцем із відрами додому. Як увійшла в хату, взялась за діло,— все в мене в руках горіло! Я те поробила в день, що було-б мені на два дні. То була берка, а то й ще краще.

Розпалились у мене щоки; серце загомонило, сама

не знаю, що зо мною робиться! А він усе перед моїми очима ввиджується. Може я вже його люблю!.. Я така вбога і безталанна дівчина покидька, чужий попихач, а він — боже! Яким поглядом мене охрестив! мов королівну.

Мені наче світ поширшав. Вернулись хязяйки додому.

Дивиться на мене удова та й каже; „Чого це ти так розпалилася? Щоб ще лихоманки не було“. А я мовчу та думаю: чого вони обоє так подивились на мене?.. І від цієї думки однієї наче твердіше по землі ступаю і на людей сміливіше дивлюсь: і я щось таке на світі! — думаю собі.

Ранком треба мені йти по воду. Мені чогось сором, чи що. У мене такого почуття ще ніколи не було! Мені здається, що й він вийде. „Ходімо, Стесю, по воду“, — кажу я. Удова засміялася: „Що це ти? сама не втрапиш? Чи козака боїшся?“

Так мені цим і вцілила в серце! А в мене й так щоки палають.

— Гарний, — каже, — кат його батька не взяв! Гляди, щоб не звів з ума, як про того туму співають:

„Козак тума зведе з ума,
Не буде й женитись;
Де найбільше челядоньки, —
Там буде хвалитись“.

— І я, — каже — замолоду не усупротивилась проти чорних очей. Де той розум дівся? Так чари на тебе й наведе (та й сама так зачервонілась, як і я). Колись, може, мене згадаєш. Іди, Стесю, з Оленкою, охотніше буде.

Пішли ми вдвох, а стара сусіда, Василева мати, саме пазолки з хати виносила та й дивиться, де-б той попіл викинути, бо скотині шкодить, і людям, як хто ступить на пазолки.

— Добри-день, — кажу, — тітко.

— Добри-день, — відказала, — небого. Стала Стесю кликати у хату: „Іди, каже, матері рибки передам“.

Стеся пішла, я за журавля, щоб витягти води.

А Василь уже, залигавши, й веде воли до водопійла.

— Постривайте, — каже, — я напою воли, а тоді й вам витягну.

— Ви-ж мене загаєте. Я перш собі витягну. — А сама і на місті не встою.

— Та погуляйте-ж трохи! Ми-ж сусіди з вами. Дома не був, то вас і не бачив. — Міряє мене очима, а я аж одвернулась: мені так соромно! Я зовсім людей не знаю; а то мов сонце сяє передо мною.

Грається з журавлем, гойдає та мене гає. Я кажу: „Порожні понесу!“

— Не сердьтесь бо, моя... — та й став тягти воду, бо моя хазяйка бабуса виглянула з сіней... Поки-ж то воли напоїв. Аж тоді й мені води витяг.

Я так і побігла, не подякувавши. Бо що-ж мені з багатирем рівняться?

„Ой чи зійдусь, чи не зійдусь, —
Не порівняємось:
Ти в жупані, а я в світлі, —
Не повінчаємось“.

Думаю це, а серце вже й відказує за нього:

„Я жупани поскидаю,
А свити добуду —
Таки тобі, серденятко,
Дружиною буду“.

Коли-б же то? ох, коли-б же то.

— А де-ж Стеся? — каже бабуса, моя хазяйка. — Стесю згубила.

Кажу, як було.

— Біжи-ж приведи, а то вона й рибу погубить. Не хотілось і йти до їх у хату, так не хотілось! Я тільки через поріг до їх ступила, Стесю за руку,

та й відтіль. Засміялись старі: „Ну й дівка! Недоторка, яка соромляжа“.

IX.

А їх наймичка усю правду мені було й порозказує. Мати Василева було каже про мене: „Гарна дівка, ганьбувати ні за яку роботу не можна, але-ж поголоска про неї погана, удача її стидка“!

Батько Василів озвався: „То колись було! А тепер послухай, що про неї каже удова. Скільки вже год вони вкупі. Вже-ж удова до неї придивилась“.

А Василь, сидячи, усміхався й мовчав. А потім старий розказував, що помітив мене й перше, та й каже: „Я в цім ділі знаю силу. До пари нашому Василеві, до пари!“

Батько з сином ходив на заробітки та й міркував, щоб, повернувшись, собі невістки шукати. Там і воли собі старий купив, і риби набрав. Такі всі раді, що всі повертались додому. І мали сина оженити та й оженити зараз! „Шукаймо невістки!“

— А я тобі скажу, — каже старий до старої, — що нам ніде більш невістки шукати. Я мов скарб який знайшов, як побачив Оленку Дідусівну, вернувшись...

— У Василя, — каже мені наймичка, — і ушки засміялись.

— Я й діда того знаю, каже старий, і поголоску про неї знаю: то пусте. Кому яке діло до того, які ми були малими? Знай себе та й буде з тебе. Берка й здібна дівчина до всього, а погляд у неї такий, що й умирати шкода, побачивши його.

— Як звикне собака літом за возом, то й зимою за саньми, — одказала стара.

— Дитина ще, — сказав батько, — та й почав молитись богу, засвітивши на божничку свічку. Богобоязний чоловік: не ляже спати, не засвітивши перед богами свічки, дарма що було часом і втомиться.

Я як згадаю, що ті материні речі про мене та й Василь чув, так і окотить мене то морозом, то жаром. О, щоб я не діждала була по тому житі битись! Ці крадіжки в мене через русальство моє стались! — думаю собі. Тепер, думаю, він на мене й не гляне. А як-же мені по воду ходити? Світоньку? де мені дітись?

— А стара, каже мені наймичка, і на боги байдуже: чи перехрестилась, чи й ні, вже й їсть його, мов та іржа залізо.

— Та що це? — каже, — хіба наш Василь послідуший.

— І вона не послідуца! — відкаже було батько, лягаючи на лаві під божник головою.

А та знов стара порошить: „Оце, першу, яку здибав волоцюгу, наймичку, — за нього й тиче!“

А служебка їх усе мені й доносить... Горе мені, думаю, тепер він на мене й не гляне!

— Бачили ми хазяйських дочок! — відкаже було старий жінці. — Вони тільки ласі, а до роботи мляві.

Мені цілу ніч не спалось, як перечула я про цю розмову. Проплакала я до самого світу! Уже треті лівні спігають, а в мене й очі не склепались. Він тепер на мене й не гляне! Каялась я і повинялась і дідуся згадувала: чом він мені рук довгих не поперебивав? Боже, як я плакала гірко! Коли хочете, панієчко, знати, так і в недузї трохи пролежала. Боюсь, щоб з ним і не пострічатись. Бо як згадаю, що він мені не рівня, так і серце струхне. А він, бог його знає чого, знай мимо вдовиної хати вештається. Серце моє болить і співає:

„Ой не ходи, багатиру,
Коло мого тину!“

А сама приміла-б, вискочила та його слідочок цілувала. Бачу його, — рвусь пополам; не бачу, — визираю.

„Ой не видко його хати,
Тільки видко грушу:

Туди мою пориває
Рано й вечір душу“.

Уже не дарма сказано, що пісня — правда. Тепер мені вона в піснях відкрилась і засвітилась.

То Стесю мені треба, то що на дворі робиться, а мені хоч-би його слід побачити. Бідне моє серце!

Як я його вперше тоді побачила, який веселий день був! Сонечко моє ясененьке! Яке ти мені щастя казало! А тепер ти захмарилось; тепер віщуєш те що сичі в пуші. Не будемо в парі, не будемо!

Русалка впала на стіл грудьми, припала до рук головою і мов скаменіла. Мов забула, де вона, з ким вона, забула все за своєю страшною безнадійною мукою... Врешті чую — мов непритомна:

„Ой боже, боже!
Що та любов зможе“.

— Я його слідочок листячком прикривала, слізьми те листячко зрошала.

Звелася й почала знов оповідати таким голосом, мов мучениці кохання розмовляють одна з одною на небесах.

— Бачились ми не раз і не два. Я була боязка: багатир!.. А він мені, було, каже, що я горда, що я зазнана.

Я горда й зазнана? Справді?.. А може! Хто-ж мені дав таке почуття? Один його погляд; я почула себе людиною.

Мені здавалось, що ніхто нікого так не кохав, як я його, бо любощів своїх ні на кому було позбутись. Усе дома, було, сиджу; тільки удову стареньку та Стесю маленьку й знала.

А тим часом мати Василева як стала коїти свою волку, та й заслала від Василя старости до багатирки, що задалегідь присватала. Батько суперечився, довго стояв на своїм першій слові, а вона все його підкопує, наче водою підмиває, тими волами та коровами, тими статками та маєтками. Замокв старий, бо розживався туго, та й не вельми розжився; а тепер, ду-

має, буде за що зачепити руки. „Ще я на силі почувуюсь; удвох із Василем доробимось таки й ми до худоби“. Оттаке вже почав говорити, а наймичка все мені переказує, не знаючи, що без ножа й без талірки моє серце крає.

Мати й батько посилають Василя на розглядини. Не схотів.

Далі вже мати: „Збирайся, Василю, на ярмарок: що-небудь ік весілля купити“. Не схотів, не поїхав.

Батько аж загомонів тоді на його! „Та чи довго ти гави тут ловитимеш? Не той тепер час прийшов. Ми вже й ноги відтоптили, ходивши до свата. Все село про це знає. Чдопти ти нас надумався осоромити?“

Мати й на розглядини їздила сама. А батько мовчки нидів, і видно було, що вдавався в тугу. Того весілля не дуже бажав, та якось корився своїй жінці, і потуру не давав Василеві, щоб ще гірш з того чого не вийшло.

— Чудно, — каже було моя хазяйка удова, — що як цей Василь діла зовсім опустився! Ні про що не дбає... Усе щоб старі за його робили. Вони самі й на ярмарок їздили. Наймичка й небога тут рвуться, а він стоїть, іскихлившись на лісу, та, як той мовляв, граки ловить.

Оце-ж ми з нею вперше чуємо, що батько йому так докірливо вимовив. Перше, було, їм Василь каже: „Ви вже, татусю, своє одробили, годі вам поратись. Мені стид, якби я сам двох пар волів не попорав“. Та й попорає, і повичищає всюди, двір вичистить, вимете, хоч покотись. Тепер його й не пізнати. Ні до чого й рук не приложить.

Про це все удова знай мені торочить, щоб у мене вивідати ума: чи не виявила мені чого наймичка, або часом її невістка злюка? Я нічого сенько не знала. Щодня зійдемося було з Василем, сумуємо. Мовчазний став. Сум, що дальш, і мою душу обляга більше. Не жартує Василь зо мною й мало що мені каже.

Раз питає в мене: „Чи підеш завтра до церкви?“
— Безпремінно піду.
— Не йди, коли любиш!
— А ти хіба дома будеш?
— Мені треба йти, — насупившись, як чорна хмара, відказав Василь. — Мені треба! — та аж затремтів (А мені все те невдогад). — Мені присягати треба.
— Хіба що, як ти присягатимеш, а я там буду? Він замовк.

Здалась така чудна мені ця розмова. „Пора, кажу, йти вже додому. Бабуся моя, мабуть, уже й спати лягає“.

Він мене дуже міцно обняв і міцно поцілував тричі, всилу випручалась.

X.

Рано-ранісінько я піч витопила, паляниць напекла, убралась, наділа хустку, завітчалась і побігла чим-дуж по воду, бо забулась із вечора наносити — так він мене скаламутив. Поки ще корову уранці прогнала до череди, а на те й байдуже, що води обмаль, та Стєся нагадала.

Біжу з відрами, щоб не опізнитись до служби, а тут бабусіна невістка злюка назустріч із порожніми!..

— Здорова, Оленко!

— Магай-бі!

— Це так убралась на весілля?

— На яке весілля?

А тим часом зовсім я наближалась уже до Василевої хати. Ворота навстіж, молодиці й наймищка, з позасукуваними чохлами, туди й сюди метушаться, у хаті чути такий гомін, що аж стелю спирає.

— Як на яке?— відказує невістка злюка.— На Василево. Сусіда та й не знаєш!

Я так і брязнула відрами об землю, і квітки з себе позривала. А вона ще й шуткує:

— Собака вправ! Що це ти, спіткнулась?

Позбирала я відра швиденько, витягла води, а одно шубовтнулось у колодязь! Тоді я за друге та й подалась до сінешних своїх дверей, одбігла й коромисла. Сама як переступила поріг, так і впала, застогнала.

Догадалась порадиця моя бабуся. Кинулась із хати до мене: „Доненько моя, голубонько моя! не показуй цього людям. Що-ж? я все те знала. Та й наймищці не звеліла тобі казати“...

Та це кажучи, і причинила сінешні двері.

Мої-ж очі не висихали... Годі й до церкви. Того-ж то він відмовляв! Чи то боявся, щоб я не вrekла, чи що? Думаю, не додумаюсь... Який то вчора був до мене гарний! Що-ж? він не мій, не мій!.. Плакала, світа божого не бачила.

Підвелась, прочинила двері, щоб заглянути на Василево подвір'я. Може то люди помиляються. Дивлюсь, придивляюсь, бо за пухлими очима й не бачу... Чи мало-ж я часу тут у сінях пролежала? А проти мене молода йде з дружками, — і не стенеться! Іде, як пава пливе. Іде до близької сусіди, до моєї бабусі в хату.

Чую, співають дружки:

„Ой рядочком, дружечки, рядочком

Та по-під вишневим садочком!

Ой повела Любочка, повела,

Рутою м'ятою обвила,

Хрещатим барвіночком обтикала,

За собою дружечок покликкала“.

Я вхопилась за серце.

А бабуся з-за спини каже: „Може то й не вона. Бо та не пліла-б такою павою: не охотилась іти за Василя. Це якась інша молода княгиня“. Мені наче одхлинуло. А може й так! Я ще раз придивляюсь. Очі мої зупинились на старшій друзі, на небозі Василевого батька... Вона, вона! Це Василево весілля! Я побігла в хату, забила у куток.

Чую, знов під вікном:

„Ой летіли бджілочкі по ярині,
Та ходили дружечки по стороні,
Та й пришли вони до хати,
Стала дівочка прохати“.

Молода ввійшла в хату з старшою дружкою. „Просить батько й мати на хліб, на сіль і на весілля“, — та й заціпило їй сказати: і я прошу, і заплакала-б, може, та переломила себе серед людей. Усі зглянулись.

Чи лекше мені, чи важче було, що й вона оддалась не охотою, силоміць звінчано? Не знаю, бо серце надвоє було розрізане, — не жило вже, не чуло, не тямилу.

— Хай вам бог допомага, діточкі! — відказала бабуся й почакувала. — „Молода сумна“, каже мені опісля. „Тільки до губ довела чарку та й вийшла мовчки, мов боїться заридати“.

Питали гості й про мене, так бабуся одказала, що я пішла на той куток, на ці-б то нещасливі Підгаї.

Бабуся ходила на весілля, — близька сусіда, а я й не пішла, одмовилась, що я слаба. Що-ж про те весілля розказують! Силоміць обох спарували. Слава така була, що Василь з батьком перші чумаки на всю околицю й грошей навезли з Донщини безліч. На це й поквапились; а вона іншого покохала, та боялась признатись, а той боявсь до багатирки лицятись. Тільки зійдуться, посумуютьу двох та й годі.

Василь був на себе не похожий, розказували мені. У хаті наче туга давить усякого. Чогось наче темно, наче душно, наче тісно дихати. Ні чарка, ні музика, ніщо не розважало людей! Що-ж із того весілля вийшло? Кажуть люди: іде староста благословляється до батька та до матери, молодих дітей на посад за стіл завести; тільки що одклонився й поблагословився, а батько й мати одказали: „Бог благословить! Нехай

бог дає нашим дітям щастя й долю!“ — староста туди сяди зирк, а молоді й нема. Де, де? Побігла до тину посліднім словом перекинутися з тим, що кохалась. Упала на його плече й прикипіла, залилась гіркими слізьми. Староста молоду за руку та й на посад! А сива шапка подалась уподовж улиці, коливаючись.

Розказуючи це мені, бабуся моя аж сплакнула. Як мені, панієчко, це було слухати й потім на світі жити?

Скінчилося весілля.

Я довго від обох молодих ховалась... Нужу світом. Усе було роблю або пізно увечері, або рано на зорі, щоб людей не бачити. У серцю моему як пожежа пройшла.

Потім згодом стала ходити й до корови, і на город, і по воду, і раз ізійшлись до колодязя з жінкою Василевою мовчки. Мовчки розійшлись. Дивимось одна на одну, так наче в воду вбрели, та й не вибредемо, і боїмось одна однієї, щоб не притопила.

Минуло тижнів зо два. Ми зійшлись знов; я вклонила їй, вона мені. Стали говорити; вона на мене не сердилась. Рада була-б, якби я їй на дорозі стала. Було, зідхає, проклинає своє життя. Якби, думаю, поміялась ізо мною! Вони між собою й не лаються, а тільки жили так, як ремези, що з двома дуплами гнізда. Дарма, що вкупі ночували, а тільки одно туди, а друге туди, головами навпаки. І як наче знано: і хата була в їх старосвітська з двома рундучками. Він що-вечора ік воротям, на рундучку, де колодязь, а вона по той бік, що на городи виходить. Бо хоч через тини та через городи того журавля побачить, де її несуджений воду тягає. Там її душа й серце; а цей мене пильнує.

Жаль було бере всякого. Які-ж, кажуть, люди обоє прехороші! Нікому не можна ганьби дати, — та не любляться й крішки! Нидіють обоє.

А зо мною що робиться?

— Бабусю! — було кажу, — заріжте, убийте мене!

Як вийде Василь на рундучок та стане на свистілку грати щось сумне, сумне... волосся на голові підіймається... А її було чути іноді, на другому рундучці співає:

„Сама не знаю, чом доленьки не маю.
Прокляла мати малою дитиною:
З ким любилась, не стала дружиною,
З ким не зналася, з тим повинчалася“.

Та так наслухаєшся, аж серце стисне не тільки своє горе, та й чужа печаль.

Я, було, сумую, сумую, у снігах сидячи!.. Вона наче мою долю вислівує. Батьку й мати Василеві засмучені совм'януться по хаті, очі попухли, радості і помочи нема від дітей, ні підмоги на старість. Якби не наймичка, то може-б достачі не було й в хлібі: усім руки опали — і молодим і старим. А то вона й нагадає, що тепер вітер хороший, мливо гарне. От старий і налаштує паровицю та й поїдуть до вітряка.

А Василь тільки човгає по двору та своє подвір'я міряє. А з двору рідко, рідко... Все стереже мене.

А я теж пустилась берега. Де було перш чисто, гарно, тепер сміття по коліна. Було, піду по воду, — де він і візьметься, наче з землі виросте. Стоїть передо мною, як смерть блідий! Не хотів батькові й матері на суперечи йти...

— Оленко! я вмираю за тобою! Серце моє незабуте, не нуди мене, хоч не ховайся від мене! Дай мені хоч на тебе надивитись.

В мову серця заворухилось щось таке негарне, погане, чого я попередку ніколи не постерегала: я розсердилась на його, розлютувалась. І став він мені супротивний як ворог лютий. Я аж крикнула на його:

— Одчепись! Не горнись до мене! Не завдавай мовому серцю жалю! Коли вмираєш за мною, чом мене не взяв? На що взяв иншу? Ти не дочка в свого батька, а син, якби ти схотів, тебе-б мати не при-

неволила. Ти занапастив мій вік; не топчи стежки за моїм слідом! Геть!

Я зненавиділа його в той час, була готова задушити його своїми руками.

Так і рванусь від його. Думаю, може-б він і жінку полюбив, якби мене не було на очах? Хай уже я буду відповідня, безталанна душа. Я почула, що моє серце вже й прохололо, перестало ненавидіти його...

Та як-же мені зійти з цього села? Де мені знайти той захист? Мені-ж так гарно у бабусі; та як-же мені прожити, щоб і його не чути, щоб не бачити, як він мов квітка має по двору? Дразнить він мене піснями та бровами. Пісні його — ліки мої, — і ліки, й отрута. Хочу вмерти — не приймає мене сира земля! Благаю бога, щоб він мене навчив, якими зілллями бідне серце моє остудити. Увесь поріг було зілллями дрібними слізьми, довідуючись у свого серця, чим подоліти своє горе. Як не бачу його, то люблю його; як угляжу, то ненавижу його.

Він мені що-далі, то все більше проступку не дає, а я втікаю, ховаюсь од його. І вона вже стала помічати. Мовчазна зробилась, ні пари з уст, ні слова теплого, ні докірливого. Тільки іноді не втерпить і розіллється гіркими словами: що вона не зазнає свого дівочтва, що воно їй тільки майнуло перед очима, що лучче-б їй було засохнути в пупочку, — така вона щаслива!

Затруситься, було, зачервоніється, як оце мені каже. А всяке її слово так, як те кресиво, об моє серце й креше.

Постановила я собі покинути удову-бабусю. Перейду до кого иншого в найми далеко, далеко... Напитала у людей місце й перейшла на другий куток села. Це не здивувало бабусю. У неї душа чутка, вона зрозуміла серцем, що довше мені тут зоставатись не можна... Стеся дуже плакала й бабуся... та не вплинула.

Чи легко мені було від них віддалятися? Це однаково, що живому крізь землю провалитися. Він мені і вдень і вночі ввиджається. Було, прийде до того двору, де я служила, зляже на лісу, постоїть, подивиться мовчки, серце моє розбіє — і піде. Що мені робити? Ходжу як божевільна. Чимало вплило часу. Я живу в наймах і його не бачу, та й почала його трохи забувати. Не так ясно світяться вже передо мною його чорні очі, а ті чорні брови вже привиджуються мені мов тутумані. Наче хмари вкрили його пишній вид, наче туман поліг над його красою, як полягає й закриває зелену луку літньої доби ранком. Тихіше стало на серці. Я вже й не знала, чи люблю його, чи ненавиджу. Яюсь стала я немов дерев'яна. Стало мені про все байдуже на світі. А тоді саме почав чіплятися до мене москаль Задьоренко. Ходить та й ходить до мене...

Піду, думаю, заміж! Однак зопсований вік. Він мене тоді покине, і станемо яюсь бути на світі — хоч не жити, так бути. А так — це гірше лютої смерті. Усім тоді лучче буде. Він перестане до мене тоді ходити; мабуть, що треба йти, треба йти. Рветься було так моє серце, рветься та й заспіває:

„Вилітали орли
З-за крутої гори,
Вилітали, буркотали,
Розкошів шукали.
Ох і скілько не літати,
Треба вниз спуститися.
Ой у полі дві дороги,—
Треба розійтися!“

Воно мені співає, а я так і впаду, щоб його придушити. Каменем би зробилось, та ба!

Ну що-ж, моя панієчко, що мені ще вам сказати? Так мені судилось. Мабуть мене мати в барвінку купала, купаючи проклинала, щоб долі не мала, а потім і втопила в тому житяному морі між русалок.

Ну, що-ж іще? От що: молодому не довго знайти чоловіка. Хоч і не до любови, ні до розмови, а мушу.

Ув'язавсь та вчепивсь до мене Задьоренко. Москалем він був. — Подаю хустки! Нехай, думаю, хоч вони поживуть укупі, як одружусь! Буду хазяйкою, то не підступиться. Лишенько моє, недоля моя! Як же мені їх на весілля прохати? Як же мені отой поріг переступити? Що-ж, як прийду, та там і скінчусь? — Так сама собі погадаю, а потім відпочину од свого горя. Тоді знов щось мені шепче: треба бути хазяйкою, тоді другий лад буде.

Думи розбивають мою голову. Вечоріє: думаю, піду, — нехай бабуся замовить Задьоренкові.

Побігла я городами, перелазами, щоб не зустрітися з ним: розігналася, чіпляюся то за сонячничиння, то заплутаюсь у гарбузинні, то скачу картоплищем, заплутаюсь у гич, упаду й знаю: не будь сього лиха насердного, то й не впала б, а то ноги не несуть. Розігнавшись, біжу, біжу, вихром мене несе; а далі тиць! що це таке? Це він передо мною, він! Усюди його знайдеш, всюди зустрінеш. — „Оленко! не жаль тобі мене, покинула та й байдуже! А я все той, який був. Іду городами по долото до Шкандибайла, буцім то мені того й треба, та й чую серцем, що тебе зустріну. Які ми обоє нещасливі!“ Цілує мене, обнімає. Я німа. Дух мені спірає.

Ні, думаю! не видушиш із мене речі! Знайду собі иншого, наче втоплю себе. Ти мені не важиш нічого. Ось я собі вискіпаю чоловіка! Та прожогом від нього.

Хитаюся. Всилу втраплю на стежку. Він оддалік ледві човгає за мною. А я так і влетіла до бабусі в хату. А серце моє кидається, кидається! Боже-ж мій! Це-ж воно прокидається! Це-ж воно оживає! На що він стривожив його? Що мені робити, що почати?

Увійшла я в хату, мов несамовита... Стеся й

бабуся так зраділа, так прикипіли до мене. „Чого це ти так розмалилась? Собака, чи вовк налякав?“

Кажу, чого прийшла: „Натякніть Задьоренкові, бабусю, що вже йду за нього“. Та аж не здишусь.

— Чого-ж ти так засапалась?

Я мовчу: не здишусь.

— Не сподіватись тобі вже, моя голубко, щастя долі! Хоча й йому ганьби не даю. Слави про його худой нема. Тільки дуже старий проти тебе, а не п'яниця і чепурно хату свою держить із малою дівчиною та з хлоп'ям. Достатків нема, ну, та ти працюєш. Він і сьогодні хотів зайти до мене; відерце брав набивати, так обіцявся занести. Оце добре, що ти сама про його замовила, а то вже він проточив мені голову: Єднайте та й єднайте Оленку; я її не обіждатиму.

Мені річей од бабусі ніяких більш і не треба було... Мені вже щоб весілля гуляти. Швидче виходжу з хати, щоб додому бігти поуз їх двір; а Василь уже на воротях вартує. Насилу вирвалась. Не дждусь я завтрішнього вечора. Хустками й рушниками наділила мене бабуся, лучче-б у яму на тих рушниках впустила.

Дждзла я вечора. Обділила й старостів, У суботу дівчата вили гільця, дружок водила, зайшли і до бабуся і— до їх...

Я була як з каменю тесана, і Василь стояв, як укопаний. Увійшла я з старшою дружкою в хату та й стою. Усе заверетенилось у мене в очах. По моїх дружці, по моїх квітках, по рушнику пізнали, що це молода ввійшла. Не мовлять мої губи нічого, скільки не силкувалась, скільки по-під руки не штовхала мене моя старша дружка.

Стала Василева мати частувати; чарка тремтить у мене в руці, — усе й вихлюпалось. Мати Василева другу налила, частує, радіє, що одружилася, а я радію, що мене від їх двору ще далі винесе.

Батько Василів ухопився за голову, як ми ввійшли. Мабуть, чи не заткнув долонями вуха,—так казали.

З цим ми вийшли з хати.

Жінка Василева боржій вискочила з хати та й сховалась у комору. Як я виходила з хати, захиталась і вхопилась за одвірок, переступила поріг. Старша дружка в сінях ухопила з відра корець і пирснула мені в вічі погожої води. Наймичка, моя подруга, протерла мені очі рукавом і холодної м'яти листочок вирвала з голови і всунула мені в рот. Якби не вона, бехнулась-би перед усіма. Без неї і в хаті не було-б ладу. Усе вона порядкувала. А то все поторопіло.

Хто-ж сподівався і цього весілля! І сама моя подруга наймичка нічого такого не сподівалась. Занапастила я чоловіка: пішла не по любові. Того також занапастила!

Оттакий, панієчко, наш заквітчаний вік. Кого любила, з тим розійшлася, а з ким не зналась, з тим повинчалась. Та нехай собі живуть, як їм господь поможе. Живемо, як бачите, і ми сяк-так з чоловіком. Така моя доля! Може мене справді мати проклинала, щоб я долі не мала. Може, через мене гріха й горя набралась.

Така була нова сповідь моєї Русалки... Бідолашна! Їй здавалось, ніби я на божій дорозі, але сама вона вже стояла на ній. Згнічуючи своє кохання, не довго змогла вона держати гору над своєю романтичною влачею. Як поминув тиждень після нашої розмови, довідалась, що з нею трапилось так, як співається в пісні:

„Ой піду я, піду
Не борегом — лугом;
Чи не зустрінуся
З несудженим другом.
Здоров, здоров, луже,
Несуджений друже!“

Ой як ми з тобою
Любилися дуже!“

Вона його обминала, несудженого друга, вона з його обіймів вирвалася в тяжкі кайдани заміжжя, а тепер сама пішла до його, пішла не криючись. Кохання спалахнуло несподівано в її палкій істоті, несподівано з новою силою й обняло її полум'ям. Божевілля-кохання змогло безщасну. З розмайними косами, в вінку з конвалій, бігла вона, скоро свинуло першим світом росяного ранку, саме як її колишні подруги поспішались — хто з відрами по воду, хто з вівцями й коровами до череди. Він зустрів її біля того колодязя, де вони вперше зазналися. Він ніби сподівався її, ніби знав, що вона прийде, знав — чого вона прийде, і вийшов назустріч, саме сонце сходило. Він ухопив, пригорнув своєю несуджену — прилюдило. Не змагаючись корилась Русалка шаленим поцілункам божевільного. Задихаючись, в дикому захваті, він спитав:

— Хто первий?

— Я, — відказала вона радісно.

— Ні, я! Ти мене й там не покинеш! — скрикнув він, і люди, що тут були, ще й не схаменулись, — він уже був на дні в колодязі. Вона скочила на цямриння, її припинено. Вона билася в руках у людей, що хотіли її рятувати, хотіла вирватись; у боротьбі кров линула їй з горла й вона схилилась мертва.

Так оповідано мені про сумну подію. Еге, це була русалка, істота занадто ніжна, занадто чутлива й палка за для звичайного життя. Я нишком журилась по їй, і конвалії сталися мені найлюбішими квітками. Як живу я бачила її перед себе в вінку з конвалій.

Минув рік. Прийшов до віку незабутній мені день її смерті. Рано вранці я пішла, як кажуть, у росу. Люблю я наші хутірські левади під буйною россою, що мигтить між промінням вранішнього сонця. Пиш-

но процвітали, пахощами віючі, конвалії, і не сором мені признаться — обняв мене страх, що побачу я серед їх мою покійну Русалку. Але скоро страх минувся перед мріями: які ніжні, легенькі, чужі світові істоти ці русалки. Ні трава не гнеться в неї під ногами, ні роса не осиплеться. Але ці ніжні істоти мстиві. Вони мстяться над людьми за їх лихі почування, негарні розуміння.

Так я міркувала, звиваючи вінок на спомин про мою дорогу Русалку. З цим вінком поїхала я до міста до моєї родички, що кохалася в гаєвих квітках. Була неділя. По неділям у нашому маленькому місті буває базар, густий як ярмарок. Я проходила через його пішки, несучи обережно вінок з конвалій. Коли чую — хтось плаче, мов по мертвому тужить. Перед мене стояла Русалчина бабуся, голосячи:

— Ой, моя-ж ти голубонько, мое ти рідне серденько! Я-ж тебе бачила в конвалії останньої твоєї години! О, та як-же гірко мені, як тяжко на цю конвалію дивитись!

Народ оступив нас, сказав-би, — побожно. Мало не всі знали Русалку. Де-хто побожно хрестився, зичучи їй царства небесного й вічного впокою; а один тихий сумний голос проказав біля мене:

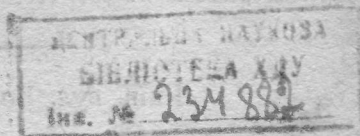
„Ой піду-ж я утоплюся,
Чи об камінь розіб'юся,
Нехай люди добрі знають,
Як з кохання помирають“.

З М І С Т.

	Стор.
Ганна Барвінок. (Біогр. критичний етюд) —	
Валер'ян Чубинський	5

ОПОВІДАННЯ:

Лихо не без добра	21
В-осени літо	25
Не було змалку — не буде й до'станку	33
Вірна пара	70
Квітки з сльозами, сльози з квітками	82
Перемогла	96
Жіноче бідкування	125
П'яниця	131
Молотники	169
Русалка	186

9012

